

Вісник

**Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого**

**Серія: філософія, філософія права,
політологія, соціологія**

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 2 (57) 2023

Харків
«Право»
2023

*Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол №9 від 25.04.2023 р.)*

Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. / редкол.: О. Г. Данильян (голова) та ін. – Харків : Право, 2023. – №2 (57). – 188 с.

Засновник – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (НЮУ ім. Ярослава Мудрого)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

О. Г. Данильян – доктор філософських наук, професор (*голова редакційної колегії*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **М. П. Трєбін** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Ю. Ю. Каліновський** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **члени редколегії за спеціальністю «Філософія»:** **О. С. Александрова** – доктор філософських наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна); **Дієго Феліпе Арбелаз-Кампілло** – доктор філософії, професор (Університет Амазонії, Колумбія); **Магда Джулісса Рохас-Багамон** – доктор філософії, доцент (Університет Сурколумбіани, Колумбія); **Алекс Веліз Бургос** – доктор філософії (Університет Лос-Лагоса, Чилі); **Б. Б. Буяк** – доктор філософських наук, професор (Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка, Україна); **Мліґа Венажиндене** – доктор філософії, доцент (Університет Вітовта Великого, Литва); **В. І. Доданова** – доктор філософських наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна); **І. І. Коваленко** – кандидат філософських наук, доцент (*відповідальний секретар*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **С. В. Куцупал** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Хуан Гільєрмо Мансілла-Сепульведа** – доктор філософії та літератури (Католицький університет Темуко, Чилі); **Бьярн Мелкевік** – доктор права, професор (Університет Лавалля, Канада); **О. С. Поліщук** – доктор філософських наук, професор (Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, Україна); **Едуардо Р. Сагієр** – доктор філософії (незалежний дослідник, Аргентина); **Вільма Тамуліснє** – доктор філософії, доцент (Вільнюський технічний університет ім. Гедімінаса, Литва); **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **члени редколегії за спеціальністю «Політологія»:** **Хорхе Ісус Вільямс Еспіноса** – доктор політичних наук, професор (Університет Сулії, Венесуела); **Джордан Ганс-Морзе** – доктор наук у галузі політології, доцент (Університет Нортвестерн, США); **Аркадіш Жуковський** – габілітований доктор у галузі політології (Інститут політичних наук, Вармінсько-Мазурський університет, Польща); **В. В. Кривошеїн** – доктор політичних наук, професор (Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, Україна); **Г. М. Куц** – доктор політичних наук, професор (Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, Україна); **Ягіл Леві** – доктор наук у галузі політології, професор (Відкритий університет, Ізраїль); **Джейсон Ройс Ліндсі** – доктор наук у галузі політології, професор (Державний університет Сант Клауда, США); **Люціан Люстін** – доктор наук у галузі політології (Астонський університет, Велика Британія); **І. В. Мацішина** – кандидат політичних наук, доцент (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Т. Л. Нагорняк** – доктор політичних наук, професор (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Рейбер Парра** – доктор суспільних наук, професор (Університет Сулії, Венесуела); **Ніколай Петро** – доктор наук у галузі політології, професор (Род-Айлендський університет, США); **І. О. Поліщук** – доктор політичних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України); **О. І. Романюк** – доктор політичних наук, професор (Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, Україна); **В. Ф. Смолянюк** – доктор політичних наук, професор (Воєнно-дипломатична академія імені Євгенія Березняка, Україна); **Октаві Ф. Танрісієр** – доктор наук у галузі політології, професор (Близькосхідний технічний університет, Туреччина); **О. В. Шевчук** – доктор політичних наук, професор (Чорноморський національний університет ім. Петра Могили, Україна); **Штефан де Шнігелєйр** – доктор наук у галузі політології, головний науковий співробітник (Гаазький центр стратегічних досліджень, Нідерланди); **члени редколегії за спеціальністю «Соціологія»:** **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна); **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Ентоні Гарі Дворкін** – доктор наук у галузі соціології, професор (Університет Х'юстона, США); **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Маріанна Ключко** – доктор наук у галузі соціології, професор (Державний університет Огайо, США); **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський національний економічний університет ім. Семена Кузнеця, Україна); **Мішель Маффесолі** – габілітований доктор у галузі соціології, професор (Університет Сорбонна, Франція); **В. В. Меньшиков** – доктор соціологічних наук, професор (Даугавпільський університет, Латвія); **К. Т. Михайлова** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», Україна); **О. Ю. Панфілов** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **В. Л. Погрібіна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **В. І. Подшивалкіна** – доктор соціологічних наук, професор (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Україна); **О. А. Філіппова** – кандидат соціологічних наук, доцент (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Україна); **Хабібул Хак Хондкер** – доктор наук у галузі соціології, професор (Університет ім. шейха Засда, ОАЕ)

Збірник наукових праць «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого».

Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія зареєстрований як наукове фахове видання, категорія «Б» (наказ Міністерства освіти і науки України від 02.07.2020 № 886).

Збірник наукових праць зареєстровано та проіндексовано у Google Scholar і таких міжнародних наукометричних баз: Index Copernicus International (Польща), Academic Research Index (Японія), Information Matrix for the Analysis of Journals (Іспанія), EBSCO Publisher (США), WorldCat (США), Scientific Indexing Services (США), Science Impact Factor (Австралія), International Innovative Journal Impact Factor (Індія), Cosmos Impact Factor (Німеччина), Bielefeld Academic Search Engine (Німеччина), а також баз даних «Наукова періодика України» та «Бібліометрика української науки» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Адреса редакції: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, вул. Пушкінська, 77, Харків, 61024, Україна. Тел.: 704-92-38, 704-92-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net; сайт: http://fil.nlu.edu.ua

The issue is recommended for publication and for distribution via the Internet by the Academic Council of Yaroslav Mudryi National Law University (the protocol No. 9 of 23.04.2023)

The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology : The collection of scientific papers / Editorial board: O. Danilyan (Ed.-in-Ch.), et al. – Kharkiv : Pravo, Pravo, 2023. – Issue No. 2 (57). – 188 p.

Founder – Yaroslav Mudryi National Law University (YMNLU), Ukraine

EDITORIAL BOARD:

Oleg Danilyan – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Editor-in-Chief*, YMNLU); **Mykhailo Trebin** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Olexander Dzoban** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Yuriy Kalinovsky** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Editorial Board members majoring in philosophy**: **Olena Aleksandrova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Borys Hrinchenko University of Kyiv, Ukraine); **Diego Felipe Arbeláez-Campillo** – Doctor of Philosophy, Prof. (University of the Amazon, Colombia); **Magda Julissa Rojas-Bahamón** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Surcolombian University, Colombia); **Alex Véliz Burgos** – Doctor of Philosophy (University of Los Lagos, Chile); **Bogdan Buyak** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ukraine); **Milita Vienažindienė** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Jolita Greblikaite** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Vira Dodonova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Borys Hrinchenko University of Kyiv, Ukraine); **Inna Kovalenko** – Ph.D. in Philosophy, Associate Prof. (*Managing Editor*, YMNLU); **Svitlana Kutsepai** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Juan Guillermo Mansilla-Sepulveda** – Doctor of Philosophy and Literature (Temuco Catholic University, Chile); **Bjarne Melkevik** – Doctor of Law, Prof. (Laval University, Canada); **Olexander Polishchuk** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Khmelnitsky Humanitarian and Pedagogical Academy, Ukraine); **Eduardo R. Saguier** – Doctor of Philosophy (CONICET, Argentina); **Vilma Tamulienė** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Gediminas Vilnius Technical University, Lithuania); **Olena Yurkevych** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Editorial Board members majoring in political science**: **Jorge Jesus Villasmil Espinoza** – Doctor of Political Science, Prof. (University of Zulia, Venezuela); **Jordan Gans-Morse** – Ph.D. in Political Science, Associate Prof. (Northwestern University, USA); **Arkadiusz Żukowski** – Dr. Habil. (Political Science), Full Professor (University of Warmia and Mazury, Poland); **Vitalii Kryvoshein** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine); **Halyna Kuts** – Doctor of Political Sciences, Prof. (H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine); **Yagil Levy** – Ph.D. in Political Science, Full Prof. (Open University of Israel, Israel); **Jason Royce Lindsey** – Ph.D. in Political Science, Prof. (St. Cloud State University, USA); **Lucian Leustean** – Ph.D. in Political Science (Aston University, United Kingdom); **Iryna Matsyshyna** – Ph.D. in Political Sciences, Associate Prof. (Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine); **Tetiana Nahorniak** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine); **Reyber Parra** – Doctor of Humanities, Prof. (University of Zulia, Venezuela); **Nicolai Petro** – Ph.D. in Political Science, Prof. (University of Rhode Island, USA); **Ihor Polishchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Serhii Rymarenko** – Doctor of Political Sciences, Prof. (I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine); **Oleksandr Romaniuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine); **Volodymyr Smolianiuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Yevheniy Bereznyak Military Diplomatic Academy, Ukraine); **Oktay F. Tansirsever** – Ph.D. in Political Science, Prof. (Middle East Technical University, Turkey); **Oleksandr Shevchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Petro Mohyla Black Sea State University, Ukraine); **Stephan De Spiegeleire** – Ph.D. in Political Science, principal scientist (The Hague Centre for Strategic Studies, Netherlands); **Editorial Board members majoring in sociology**: **Eduard Afonin** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine); **Liudmyla Herasina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Anthony Gary Dworkin** – Ph.D. in Sociology, Prof. (University of Houston, USA); **Halyna Klimova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Marianna Klochko** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Ohio State University, USA); **Nadiia Lysytsia** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Semen Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine); **Michel Maffesoli** – Dr. Habil. (Sociological Sciences), Prof. (Sorbonne, France); **Vladimirs Mensikovs** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Daugavpils University, Latvia); **Kateryna Mykhailova** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Kharkiv University of Humanities «People's Ukrainian Academy», Ukraine); **Oleksandr Panfilov** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Viktoriia Pohribna** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Valentyna Podshyvalkina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Odessa I. I. Mechnikov National University, Ukraine); **Olha Filippova** – Ph.D. in Sociological Sciences, Associate Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine); **Habibul Haque Khondker** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Zayed University, Abu Dhabi, UAE).

Collection of scientific papers «“The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University”. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology» is registered as a scientific professional publication, category «B» (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of 02.07.2020 No. 886).

The collection of scientific papers is registered and indexed in Google Scholar, the international scientometric databases: Index Copernicus International (Poland), Academic Research Index (Japan), Information Matrix for the Analysis of Journals (Spain), EBSCO Publisher (USA), WorldCat (USA), Scientific Indexing Services (USA), Science Impact Factor (Australia), International Innovative Journal Impact Factor (India), Cosmos Impact Factor (Germany), Bielefeld Academic Search Engine (Germany) as well as databases «Scientific Periodicals of Ukraine» and «Bibliometrics of Ukrainian Science» of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine et al.

Address of the editorial team: Yaroslav Mudryi National Law University, 77, Pushkinska St., Kharkiv, 61024, Ukraine.
Tel.: (057) 704-92-38, (057) 704-92-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net; website: <http://fil.nlu.edu.ua>

ЗМІСТ

Філософія

ДОЛЬСЬКА О. О. Етика кризь призму тілесної раціональності (до методологічного інструментарію феноменології)	6
КОВАЛЕНКО І. І., МЕЛЯКОВА Ю. В., КАЛЬНИЦЬКИЙ Е. А. Тіло – жертва – травма: біополітичний горизонт	20
ТРОФИМЕНКО В. А. Різноманітність існування людини в кіберпросторі як основа формування антропологічного напрямку його дослідження	40
ПАВЛЕНКО Ж. О., КЛИКОВ О. І. Об’єкт аргументації у правовому контексті: основні концепції й підходи	56
НЕВЕЛЬСЬКА-ГОРДСЬВА О. П., КОРНСВА К. А. Софізми в аргументації: логічний аналіз	68
АРЕФ’ЄВА А. Ю. Символологія концептів «тіло без органів» Антонена Арто та «надмаріонетка» Гордона Крега як феномен метаантропології сценічного синтезу	82
ДИШКАНТ Т. М. Трансформація витоків влади як основи права в сучасному світі (онтологічний підхід)	94

Політологія

МАЛКІНА Г. М., ПАСТУХОВ А. В. Методологічні основи політичної теорії традиціоналізму у вченні Р. Генона	104
КОБИЛЬНИК В. В. Вплив глобалізаційних процесів на перспективи розвитку політичної компаративістики	118
ТОПАЛОВА С. О. Національна чи демократична модель громадянської освіти: з досвіду Ізраїлю для України	128
ФУНТИС АНАСТАСІОС Реверсія Карла Шмітта: надзвичайний стан в Україні після 24 лютого 2022 р.	140

Соціологія

КЛІМОВА Г. П. Забезпечення якості вищої освіти: європейський та вітчизняний досвід	149
ВОЛЯНСЬКА О. В. Проблеми та перспективи масових опитувань громадської думки	168
НАШІ АВТОРИ	177
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	178
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ «“ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО”. СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ, ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ»	180

CONTENTS

Philosophy

DOLSKA O. O. Ethics through the prism of embodied rationality (to the methodological toolkit of phenomenology)	6
KOVALENKO I. I., MELIAKOVA Y. V., KALNYTSKYI E. A. Body – victim – trauma: biopolitical horizon	20
TROFYMENKO V. A. The diversity of human existence in cyberspace as the basis for the formation of the anthropological direction of its research.....	40
PAVLENKO Z. O., KLYKOV O. I. The object of argumentation in the legal context: basic concepts and approaches.....	56
NEVELSKA-GORDIEIEVA O. P., KORNIEVA K. A. Sophisms in argumentation: a logical analysis	68
AREFYEVA A. YU. The symbolism of the concepts «the body without organs» by Antonen Arto and the «supermarionette» by Gordon Crag as a phenomenon of metanthropology of stage synthesis.....	82
DYSHKANT T. M. Transformation of the origins of power as the basis of law in the contemporary world (ontological approach)	94

Political Science

MALKINA H. M., PASTUKHOV A. V. Methodological foundations of the political problems of the traditionalist doctrine of R. Guénon	104
KOBYLNYK V. V. Influence of globalization processes on the development prospects of political comparativistics.....	118
TOPALOVA S. O. National or democratic model of civil education: from the experience of Israel for Ukraine	128
FOUNTIS ANASTASIOS Reversing Carl Schmitt: the state of exemption in Ukraine, after the 24th of february 2022	140

Sociology

KLIMOVA G. P. Quality assurance in higher education: european and domestic experience	149
VOLIANSKA O. V. Problems and perspectives of mass opinion polls.....	168
OUR AUTHORS	177
AUTHOR INDEX	178
REQUIREMENTS TO REGISTRATION OF ARTICLES IN THE COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS «THE BULLETIN OF YAROSLAV MUDRYI NATIONAL LAW UNIVERSITY. SERIES: PHILOSOPHY, PHILOSOPHY OF LAW, POLITOLOGY, SOCIOLOGY».....	180

ФІЛОСОФІЯ

УДК 17:159.923.2

DOI: [HTTPS://DOI.ORG/10.21564/2663-5704.57.276662](https://doi.org/10.21564/2663-5704.57.276662)

Дольська Ольга Олексіївна, докторка філософських наук, професорка, професорка кафедри філософії, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Україна
e-mail: dolska2016@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-9577-8282

ЕТИКА КРИЗЬ ПРИЗМУ ТІЛЕСНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ (ДО МЕТОДОЛОГІЧНОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ ФЕНОМЕНОЛОГІЇ)

Статтю присвячено аналізу досліджень евристичних можливостей тілесного в сучасних феноменології та епістемології, що дає можливість більш широкого розуміння раціональності, а саме – звернути увагу на феномен тілесної раціональності. Авторка підкреслює, що тілесну раціональність необхідно оцінювати як одну із складових в інструментарії сучасної феноменології, і стверджує, що когнітивні смисли тілесної раціональності відкривають нові опції бачення та опису проблем в етиці.

Ключові слова: *евристика тіла, чуттєве, тілесна раціональність, феноменологія, епістемологія, етика, конструктивізм, етика у практиках конструктивізму.*

Постановка проблеми. Авторка порушує проблему формування нового дискурсу опису етики за рахунок тілесної раціональності як однієї зі складових інструментарію феноменології. Відштовхуючись від історії питання про когнітивну мапу тіла, можна усвідомити, що звернення філософії до чуттєвого стало показником радикальних змін у ній. Феноменологія сприйняття Е. Гуссерля (підкреслив нове значення чуттєвого у формуванні смислів), філософія буття М. Гайдеггера (замінив суб'єкт-об'єктну парадигму новим поняттям «буття-у-світі») заклали основи радикального повороту в філософії. М. Мерло-Понті у своїх ранніх роботах визначив тіло як третій вимір чистої свідомості та чистої природи, активності та пасивності, автономії та залежності, а в пізніх роботах «Проза світу» (1969) [1] та «Око і дух» (1961) [2] феноменологію сприйняття перетворив на онтологію бачення (vision): «Тут тіло є не засобом бачення і дотику, а сховищем їх. Наші органи більше не є ін-

струментами; навпаки, наші інструменти – органи, що відокремлюються» [2, с. 178]. У роботах Н. Лумана (увів терміни спостерігача першого та другого порядку), Ж. Делеза (з його інтересом до іманентного), Ж. Батая (підкреслював співвідношення гомогенної та гетерогенної реальностей), Ж.-Ф. Ліотара, Ж. Лакана та інших тема когнітивних процесів, що виростають на основі тілесного досвіду, набуває особливої масштабності. Феноменологія загострила питання ролі тілесного, увівши в свій інструментарій цей термін. Сьогодні йдеться про використання феноменологічної методології у праві, економіці, етиці, освіті; вона стала невід’ємним компонентом у практиках сучасного конструктивізму. Але проблема звернення до тілесної раціональності в описі питань етики залишається відкритою.

Аналіз останніх досягнень та публікацій. Аналіз обговорення теми тілесного почався в таких потужних філософських напрямках, як феноменологія та епістемологія. Точкою відліку стало питання: як нам дано досвід (завдяки слову чи тілесному жесту)? Є дві точки зору на евристичний вимір цього питання. Перша, поширена: досвід надано нам у словах. Арістотель, закріплюючи дискурсивне мислення в межах певного порядку, запропонував підпорядкувати судження нормам, законам і встановити контроль над процедурою побудови думки, спираючись на ці норми [3]. Цим він заклав основи традиції отримання дискурсивного знання. Але є й інша думка: евристика досвіду формується за допомогою можливостей тіла. Питання досвіду сприйняття та пізнання світу з урахуванням жесту, з урахуванням тілесних детермінант зазвучало в нових контекстах у ХХ ст. Г. У. Гумбрехт філософією присутності спробував реабілітувати ефекти чуттєвої, тілесної присутності. Він наполягав на необхідності «подолати метафізичну епістемологію, а разом із цим і ставлення до світу, заснованого виключно на значенні» [4, с. 84], оскільки сьогодні «сходяться разом компоненти і культури значення, і культури присутності» [4, с. 86]. Особливу роль у розробленні традиції недискурсивного знання відіграла послідовниця М. Мерло-Понті М. Шітц-Джонстон [5]. Вона запропонувала поняття *кінестетичного інтелекту*, активно ним користується і впевнена, що цей інтелект має і людина, і весь тваринний світ, який може рухатися і координувати свої рухи у просторі. Орієнтуючись і пересуваючись у ньому, здійснюючи і освоюючи жести, ми виявилися віч-на-віч зі світом тілесних практик, пластики, динаміки і нової раціональності – тілесної: «Ми не тільки прийшли у світ рухомих: ми прийшли у світ усього тіла. Рух “залишив” нам у спадок усе тіло. Незалежно від того, яка частина рухається, усе наше тіло залучено до його динаміки, навіть у такі, здавалося б, прості рухи, як відкриття та закриття очей, поворот голови, удар ногою, плач тощо» [5, р. 53]. На думку авторки, активність чуттєвого, його динаміка становлять основу евристичної мапи тіла людини.

З середини ХХ ст. створилася платформа для змін в епістемології: до натуралістичної епістемології додалася еволюційна. Актуалізувалися пошуки біологічного коріння пізнання як процесу, вони представлені дослідженнями чилійських біологів В. Матурана та Ф. Варела [6]. Тілесна (морфологічна) організація живого організму дає можливість сприймати, пізнавати та діяти по-своєму з єдиною метою – виживати. Цією проблемою займався естонсько-німецький біолог Я. фон Уекскуль [7]. Описавши життя пилового кліща в типовому для останнього середовища, він дійшов висновку, що будь-який організм сприймає світ вибірково, тобто кожен по-своєму, «направляючи» свої тілесні характеристики на пристосування до навколишнього середовища, у якому він використовує свої навички, інстинкти, здатність мати потомство [8]. Його послідовники не лише згадали про ці відкриття, а і звернули увагу на такий факт: тілесна організація та можливості організму, з одного боку, та вплив тієї реальності, в якій живий організм розвивався та наповнювався певним змістом, з іншого боку, завжди пов'язані [9].

Мета статі: показати можливість спиратися на тілесну раціональність при обговоренні проблем з етики, обґрунтувавши тілесну раціональність як складову методологічного інструментарію феноменології.

Виклад основного матеріалу. У міркуваннях про роль тілесного в евристиці виділяються дві лінії, які перетинаються. Перша лінія зосередилася на проблемі формування смислів за рахунок взаємодії тілесних можливостей із навколишнім світом (реальністю) та стала активною в останні десятиліття. Нам знайомі дослідження Дж. Гібсона, який припускає, що середовище можна розглядати як формуюче відтворення пізнання «нижнього рівня», а тілесне пізнання, що впливає на формування пізнання концептуальних відносин, відтворюється вже на «вищому рівні» [10]. Гібсон вивчав пізнання нижчого рівня, але взаємодія між людським тілом та довкіллям вже була ним проілюстрована. Друга лінія розгорнулася в контексті когнітивної науки, зокрема в нейролінгвістиці. Дж. Лакофф і М. Джонсон [11] сформулювали свою теорію значень на висновках про те, що метафори не обмежуються поезією, вони мають концептуальну природу: метафори не виробляються, а залежать від нашого тілесного досвіду. Аналіз цих проєктів розглянуто у статті О. Дольської «Ідея отілесненого («embodied») розуму в якості обґрунтування тілесної раціональності» [12]. Сучасний вчений К. Брентарі, який вивчає біосеміотику, досліджуючи ідею Umwelt (термін Я. фон Уексюля), наголосив на «еволюційному взаємозв'язку між тілесною безпекою та навколишнім середовищем» [13].

Такі тези потребують долучити до нашої теми ідею конструктивізму, масштаби якого в будь-яких сферах соціального, політичного життя, освітнього середовища вражають. Наприклад, якщо перенести наші роздуми

в площину роботи масмедійних засобів, то останні перевершили усі можливості конструктивізму: шоу-програми, передвиборчі перегони, реаліті-шоу та безліч інших винаходів телевізійних проєктів. На допомогу телевізійним майстрам із конструктивізму приходять фахівці з перероблення тіла. Широко обговорюється питання зміни статі, яке реалізується за рахунок хірургічних, медичних втручань. Не відстають, як не дивно, і представники феміністичних рухів (найбільш відомою представницею конструктивізму у феміністичних теоріях є Д. Батлер, авторка книг «Турбота статі: фемінізм і спростування ідентичності» [14], «Тіла, що мають значення: дискурсивні обмеження “статі”» [15], яка аналізує виявлення соціокультурних чинників визначення статі і доводить, що стать, секс, сексуальність є формами соціальних конструкцій тіла). Окремо можна нагадати про публічність як таку, де конструктивізм теж розгортає свої можливості. Особливої уваги заслуговують розробки і обговорення конструювання інтерфейсів у контексті «людина-машина», і йдеться про ефекти глобального техніко-технологічного конструювання людської особистості за рахунок зростання потенціалу електронних засобів спілкування. Отже, широту цієї теми можна пояснити потужністю сфери панування конструктивізму.

Можна сказати, що перед нами вже не просто людина, а активний користувач нової реальності та культури. Але уява про нову реальність для пересічної людини все ще залишається в контексті її розуміння як простого механічного світу. Тому недивно, що стан культури початку ХХІ ст. починається з великого сумніву відносно існуючого раціонального характеру того ж самого конструктивізму. Як наслідок, у першу чергу піддаються критиці раціональність Просвітництва та його ідеали. Епістемологія намагається роз'яснити це непорозуміння і фокусує свою увагу на двох його сторонах: «Прихильники соціального конструювання трактують знання як функцію лінгвістичних конвенцій, що затвердилися в культурних традиціях і стандартах наукового дискурсу. Але це лише один бік медалі. Другий бік розкривається в еволюційній епістемології і на основі онтології, побудованої на ідеях глобального еволюціонізму та системності. У цьому ракурсі комунікативний рівень взаємодій розуміється не як фундаментальний, а як еволюційно зумовлений. Пізнання трактується як “проживання” і як спільна діяльність» [16, с. 75–76], а пошук істини підтримується фактичними показниками з орієнтиром некласичної епістемології на епістемологічний реалізм.

Поворот в епістемології свідчить про відмову від розуміння раціональності зразка Просвітництва. Цей контекст роздумів відштовхується від, перш за все, будови тіла. Морфологічна організація організму (насамперед тілесні можливості, його фізіологія, будова та функціонування) живуть у контекстах навколишнього середовища, «зручних» та «реальних» для свого існування.

Такі контексти неможливо оцінити, дізнатися та описати без урахування тілесної детермінанти, а розуміння організації життєдіяльності живого організму неможливе без звернення до інтелектуальної чутливості, а саме до тілесної раціональності [17].

Тілесна раціональність – «здатність до дії, орієнтованої на реалізацію “знань-як” і конструювання такого буття, у якому досягається кінцева реальність за допомогою тілесних можливостей» [17, р. 44–45]. Тіло живе лише в тій реальності, яка можлива для тілесного функціонування живого організму. Інтерактивність тілесної раціональності навантажена емпірично та операційно, що фіксується певними способами діяльності. «Тілесна (насамперед морфологічна) організація організму, структура та тілесні можливості оформлюють смислові контексти навколишнього середовища, створюють “реальний” світ для свого реального існування та стають вирішальними детермінантами в організації життєдіяльності будь-якого організму» [18, р. 129].

Тілесний досвід дано нам безпосередньо як почуття, відчуття, афекти, як почуття руху, як тактильне сприйняття світу. Ці відкриття підштовхують нас до висновків про евристичні можливості тілесного і до зосередження на розширеному розумінні раціональності. Більш того, відштовхуючись від феноменології як потужної методології, за рахунок якої сприйняття визнаються як особлива когнітивна система, можна наполягати на розширенні її інструментарію. А спираючись на висновки представників сучасної епістемології, які вказують на необхідність враховувати особливості тілесного в комплексній взаємодії з навколишнім середовищем, можна «сфокусуватися на підґрунті в конструюванні можливостей життєдіяльності суб’єкта і простежити сам процес суб’єктивізації від його онтологічних до гносеологічних характеристик» [19, с. 47].

Усі перераховані вище роздуми змушують нас переглянути ідею раціональності доби Просвітництва. Якщо в той період раціональність була позатілесно орієнтованою, то епістемологічний поворот підвів нас до раціональності постпросвітництва з реабілітацією ефектів чуттєвої, тілесної присутності, з переглядом досвіду сприйняття, афектів та динаміки тіла. «Не тільки у мене є своє тіло, але я і є тілом» – ця теза пояснює значення такого повороту.

Якщо розуміння організації життєдіяльності живого організму неможливе без звернення до тілесної чуттєвості, тобто морфологічна організація організму сприяє життю в контекстах навколишнього середовища, «зручних» та «реальних» для свого існування, то ідея тілесної раціональності стає могутнім інструментом у методології будь-якої сфери, де присутня людина, де вона мешкає як еволюційний продукт природи.

А зараз розгляньмо питання про конструювання та про організацію такої реальності для людини, контексти якої неможливо оцінити та описати без міркувань про етику. Виходячи зі змісту останніх досліджень про проблеми конструювання реальності, тема соціального конструктивізму тісно переплетена з етичними контекстами. Наприклад, К. Хей, указуючи на інституціональний характер онтології соціального конструктивізму, стверджує, що посередником у відносинах між інститутами виступають ідеології, які вибудовано на ґрунті мови і за допомогою яких здійснюються «купівлі» повсякденних реалій (тим самим він торкнувся і онтологічного, і епістемологічного аспектів конструктивізму). Він підкреслює, що онтологія конструктивізму в соціальному та політичному житті глибоко інституційна. Це установи, які характеризують соціальне, на відміну від природної реальності, і саме інститути формують соціальне та політичне середовище, у якому ми живемо. Це те, що відрізняє нас від світу природи; у певному сенсі є нашим визначальним досягненням і, що найважливіше, продуктом соціального будівництва [20, р. 1]. Для нашого дослідження визначальними стали висновки К. Хей про те, що всі процеси конструктивізму глибоко інституціолізовані, вони роблять свій внесок у наше розуміння соціального і політичного життя, у яких головну роль відіграє мова (тобто дискурсивні практики), а також зауваження того, що саме інститути впливають на етику конструктивізму.

Такий факт пояснює, що тема тілесного «завучала» в методології конструктивізму не випадково. І розгорнулася вона в контексті розуміння зв'язку людського розуму та етики. Теми конструювання реальності та питання етики виявилися взаємопов'язаними та стали предметом обговорення. Ми можемо також додати (і це буде цілком логічним) питання про актуальність когнітивних можливостей тілесного, зокрема, чи можна говорити про значущість тілесної раціональності або про можливість поставити в один ряд тілесне та словесне як потужні джерела знань.

Також, дотримуючись ідей сучасних дослідників конструктивізму та моральних перспектив у цьому проєкті (Т. Бутт) [21], можна порушити питання про доцільність використання тілесної раціональності як обов'язкового принципу (якщо йдеться про загальний інструментарій конструктивізму), який впливає на організацію мислення та формування світогляду. Потужним наслідком постає питання про розуміння раціональності, витриманої у традиції ідей Просвітництва.

Слід зазначити, що всі ці питання викликані самим характером розвитку епістемології. Некласична епістемологія не лише кинула виклик конструктивізму, побудованому виключно на основі дискурсивних практик, вона спровокувала зміну траєкторії обговорення теми етики, насамперед у напрямі деконструкції ідей Просвітництва. Видавець журналу «Конструктивістські

підстави» А. Ріглер висунув дослідницьку програму, перший пункт якої говорить: «Конструктивістський підхід ставить під сумнів картезіанський поділ між об'єктивним світом та суб'єктивним досвідом». І далі: «Марно стверджувати, що знання наближається до реальності. Навпаки, реальність конструюється, “породжується” (“is brought forth”）」 [22, р. 4–5]. А Дж. Д. Раскін, головний редактор журналу «Конструктивістська психологія», розгорнув горизонти питань про конструктивізм, реалізм, епістемологію, онтологію та етику. Поставивши проблему про онтологічний та епістемологічний виміри конструктивізму, він підкреслив, що всі створені людиною значення активно впливають одне на одного, а епістемологічне конструювання відкриває горизонти для деконструкції раніше створених конструкцій. Він писав: «Епістемологічне конструювання розширює світогляд, дозволяючи людям деконструювати свої власні конструкції. У ньому визнається, що не всі тлумачення спрямовані або навіть залишаються прихильними до ідеї непохитної зовнішньої реальності. Хоча епістемологічне тлумачення включає те, що багато хто можуть розглядати як уяву, воно не тільки про уяву речей. Ідеться також про деконструкцію раніше ухвалених конструкцій для того, щоб розвинути альтернативні способи осмислення реальності» [23, р. 5].

Як бачимо, наголос поставлено на деконструкції ідей Просвітництва. Сама дискусія приховує цікаву для наших роздумів тезу, а саме – потребу у відході від однозначного розуміння раціональності часів Просвітництва і в удосконаленні розуміння людського розуму. Не менш яскравими є і роздуми Т. Бутта, який побудував свою дослідницьку програму навколо теми морального релятивізму та неоднозначного розуміння наукового конструювання реальності. При цьому він використовує незвичайний для сучасного читача вираз «більш освічена моральна перспектива»: «Наука відкрила можливості для звільнення, відходу від того, що людство бачить себе завдяки визначальним подіям чи догмі. Келлі сподівався, як і Дьюї до нього, що науковий прогрес йтиме рука об руку з усе більш освіченою моральною перспективою» [21, р. 92]. Для Т. Бутта термін не викликає жодних непорозумінь, навпаки, у своїх дослідженнях він неодноразово наголошує на необхідності супроводжувати наукове конструювання реальності лише в поєднанні з етичними перспективами «більш освіченого характеру».

Як же розуміти вираз «більш освічені моральні перспективи», які можливі смисли ми можемо вкладати в їхнє розуміння? Пояснення може бути таким: за часів Просвітництва затверджувався спосіб мислення з використанням схеми «розум – тіло», де домінують позицію виконував розум, що і знайшло свою реалізацію в ідеалах Просвітництва. Сила Розуму не просто абсолютизувалася, вона протиставлялася силі тіла і всьому, що було пов'язано з ним. Усе було підпорядковано розуму, раціональному, яке розумілося тільки як ре-

зультат роботи останнього. Корені такого ідеалу ми знаходимо ще в роздумах самого Р. Декарта: «Ми з легкістю уявляємо, що ... ми самі не маємо ані рук, ані ніг, ані будь-якого тіла» [24, с. 316].

Проте розум, узятий сам собою, відірваний від тілесного, втрачає свою достовірність. Це стало очевидним у ХХ ст.: на його початку представники феноменології почали активно звертатися до теми чуттєвого, до теорії чуттєвого, з 60-х–70-х рр. – до тілесних практик. А наприкінці ХХ ст. натуралістично-еволюційна епістемологія також «повернулася» до тіла. На основі науково-філософських досліджень стало зрозумілим, що схема «розум – тіло» підкреслює не лише їхню епістемологічну нерозривність, а й їхню онтологічну цілісність. Потенціал і пафос людського неможливо розглядати поза цією схемою, і головне – рівноцінне значення обох стає обов'язковим.

Ми впевнені, що сьогодні в конструктивізмі (а ми пов'язуємо його перш за все з конструктивізмом еволюційного характеру, мета якого не лише впливати на реальність, а і конструювати її) активізується режим видимості етики, а це ніяк не вписується в освітню версію розуміння раціонального, у якій розум набув пріоритету над тілесним. Освітній ідеал Просвітництва підкреслював значення теоретичного, раціонального задля забезпечення активного підходу до життя. Але при цьому обмежувалося розуміння того, що удосконалення раціональності можливе і завдяки практикам самого життя, у яке вписано наше тіло. Як не згадати думку Ж. Ле Гоффа про те, що «наше тіло конструє історію також як економічні, соціальні та ментальні уявлення» [25, с. 2]. Тобто саме тіло є контекстом життя, а зближення онтологічного, соціального та, звичайно, епістемологічного в цьому контексті створює складне переплетення життєвих практик і водночас стає основою для тілесної раціональності.

Тілесна раціональність заклала основи етики, ключовими компонентами якої виступали довіра, турбота, альтруїзм. Розмірковуючи над цими складовими життєвих практик, ми звертаємося до робіт М. Шітц-Джонстон (учениця М. Мерло-Понті, представниця сучасної феноменології, у минулому – відома танцівниця). Вона пов'язує їхнє розуміння з «людським досвідом як основоположним для розуміння людської моралі» [26, р. 266], з турботою, з раціональністю (причому не тільки інтелектуальною, а і такою, що враховує особливості нашої фізичної будови). На її думку, людина як вид «змушена» була з необхідністю зіткнутися з такими феноменами, як довіра, любов, турбота, обійми, ставлення до померлих тощо, речами, які виступають корінням моралі. Вона пише: «...щоб зрозуміти довіру, має бути повністю взято до уваги людські почуття, а не просто людську раціональність... Альтруїзм – це приклад, парадигма аналогічної аперцепції: одна людина бачить, що меншій людині потрібна допомога чи особливе звернення, як у гри; один індивід ба-

чить, що інший агресивно переслідуює іншого та клопоче за нього і так далі. З урахуванням саме таких генеалогічних основ можна легко побачити, що альтруїзм є парадигмою осмислення, яке лежить в основі метафізичного досвіду турботи» [26, р. 314].

Моральні конструкції етики стають практично моральними матеріальними речами, тобто наголошується на актуальності режиму видимості нової етики – етики постпросвітництва. М. Шітц-Джонстон підкреслює значення чуттєвого та відчуттів у «конструюванні» довіри, які оцінюються набагато вище, ніж довіра, «сконструйована» мовним дискурсом (за рахунок слова). Ми бачимо, М. Шітц-Джонстон наполягає на новому розумінні раціональності, при цьому йдеться не про відмову від раціональності Просвітництва, а про її неповне, тобто одномірне розуміння: «Як класична теоретична доктрина, раціоналізм розуміється як бачення і вірність раціональній людині, яка читає раціональність всесвіту. Розуміння вузьке, тому що розумна людина сама має бути доведена до світла і раціонально досліджена. Фактично сфера раціональності набагато ширша. Таким чином, раціональність включає розуміння зв'язків, які пов'язують людей як у спільному людстві, так і в спільній істоті, як у спільній еволюційній спадщині, так і в спільному світі» [26, р. 303].

Наостанок ми звертаємо увагу на питання пошуку методології для опису етики, звернувшись до пошуків Т. Берда, який наполягав на тому, що для раціонального обґрунтування норм та соціальних контекстів необхідні нові методології: вони виступають засобом оновлення інструментарію в питаннях створення не лише спеціальних контекстів, а і соціальних конструктів. Т. Берд вважає, що «конструктивістські підходи необхідно активно використовувати для упровадження нормативних змін... об'єктами аналізу яких мають стати процеси соціально вбудованого раціонального розрахунку» [27, р. 3]. Ми наголошуємо, що в концепціях стратегічного соціального будівництва раціональність та контекстуальність виступають комплексною підставою для виведення причинно-наслідкових зв'язків. Соціальний контекст, у свою чергу, має базуватися на раціональних розрахунках, на раціональності, яка вимагає, щоб норми, умови виконання та ефекти норм були послідовними і в той же час була можливість звертатись до тілесної раціональності у процесах опису та аналізу моральних конструкцій етики.

Висновки. Знахідки в сучасних епістемології, феноменології відкривають нові горизонти бачення такого складного і в той же час традиційного феномену філософії, як раціональність. Обґрунтованість коренів етики за умов звернення до феноменологічного аналізу, зв'язок дискурсивного з матеріальністю речей наочно демонструють розширене розуміння раціональності, яке вражає своєю простотою, логічністю та масштабністю і стає оптимістичною опцією нашого минулого та нашого майбутнього.

Етика крізь призму тілесної раціональності удосконалює горизонти її бачення. Схема «розум – тіло» зі зверненням до багатозначного розуміння раціональності має стати домінантною темою в дослідженнях при розгляді питань будь-якої сфери життя людини. Термін «*тілесна раціональність*» привертає увагу сучасної наукової спільноти, і це не випадково, бо він не тільки розширює інструментальну базу феноменології, епістемології, етики, але і вносить нові наголоси в розуміння самого феномену раціональності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Merleau-Ponty M. *The Prose of the World*. Evanston : Northwestern University Press, 1973. 153 p.
2. Merleau-Ponty M. *The Primacy of Perception. And Other Essays on Phenomenological Psychology, the Philosophy of Art, History and Politics (Studies in Phenomenology and Existential Philosophy)*. Evanston : Northwestern University Press, 1964. 228 p.
3. Аристотель. Соч.: в 4 т. Т. 2. Москва : Мысль, 1978. 687 с.
4. Gumbrecht H. U. *Presence production: What meaning cannot convey*. URL: <http://www.history-library.com/index.php?id1=3&category=arhiologiya&author=gumreht-hu&book=2006> (дата звернення: 12.01.2023).
5. Sheets-Johnstone M. *Foundational Dynamics of Animate Nature. Intercorporeity, Movement and Tacit Knowledge (Zwischenleiblichkeit und bewegtes Verstehen)*. Publisher: transcript (Germany), 2016. P. 51–67. doi: 10.14361/9783839435793-003.
6. Матурана У. Р., Варела Ф. Х. *Древо познания. Биологические корни человеческого понимания*. Москва : Прогресс-Традиция, 2001. 224 с.
7. Uexküll von J. B. *The Theory of Meaning. Semiotica*. 1982. №42. P. 25–82.
8. Uexküll J. B., Kriszat G. *Streifzüge durch die Umwelten von Tieren und Menschen. Ein Bilderbuch unsichtbarer Welten*. Hamburg : Rowohlt, 1956. 178 p. URL: https://monoskop.org/images/1/1f/Uexkuell_Jakob_von_Streifzuge_durch_die_Umwelten_von_Tieren_und_Menschen_Ein_Bilderbuch_unsichtbarer_Welten_1956.pdf (дата звернення: 12.01.2023).
9. Emmeche C., Kull K. *Towards a Semiotic Biology: Life is the Action of Signs*. London : Imperial College Press, 2011. 299 p. https://www.academia.edu/727564/Towards_a_Semiotic_Biology_Life_is_the_Action_of_Signs (дата звернення: 12.01.2023).
10. Гибсон Дж. *Экологический подход к зрительному восприятию*. Москва : КоЛибри, 1988. 464 с.
11. Lakoff G., Johnson M. *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*. New York : Basic Books, 1999. 640 p.
12. Дольська О. О. Ідея отілесненого («embodied») розуму в якості обґрунтування тілесної раціональності. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Теорія культури і філософія науки». 2020. №62. С. 7–14.
13. Brentari C. *Jakob von Uexküll. The Discovery of the Umwelt between Biosemiotics and Theoretical Biology. Biosemiotics*. Dordrecht : Springer, 2015. Vol. 9. P. 21–46. doi: 10.1007 / 978-94-017-9688-0.

14. Butler J. *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of «Sex»*. New York and London : Routledge, 1993. 288 p.
15. Butler J. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York and London : Routledge, 1990. 221 p.
16. Черникова И. Типология науки в контексте современной философии науки. *Вопросы философии*. 2011. № 11. С. 71–78.
17. Dolska O. Time to Think About Embodied Rationality (The Stands of the Sporting Events Are Empty!). *Mokslas ir praktika: Aktualijos ir perspektyvos. Mokslinių straipsnių rinkinys. Theory and practice: Problems and prospects*. Scientific articles. Kaunas : Lietuvos sporto universitetas, 2020. P. 37–46. URL: <http://dspace.lsu.lt/handle/123456789/78> (дата звернення: 12.01.2023).
18. Dolska O., Lobas V. Embodied rationality as a mode of the visibility of Ethics (to the question of the toolkit of Constructivism). *Filosofiya-Philosophy*. 2021. Vol. 30. № 2. P. 126–138.
19. Дольська О. О., Фу Хун. Феноменологічно-епістемологічний вимір суб'єктивності. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Теорія культури і філософія науки». 2021. № 63. С. 47–56. doi: <https://doaj.org/toc/2306-6687?source>.
20. Hay C. Good in a crisis: the ontological institutionalism of social constructivism. *New Political Economy*. 2016. Vol. 21, Issue 6. P. 520–535. doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13563467.2016.1158800>.
21. Butt T. Pragmatism, Constructivism, and Ethics. *Journal of Constructivist Psychology*. 2000. Vol. 13, Issue 2. P. 85–101. doi: <http://dx.doi.org/10.1080/107205300265892>
22. Riegler A. Editorial. The Constructivist Challenge. *Constructivism Foundations*. 2005. Vol. 1 (1). P. 1–8. doi: <http://constructivist.info/1/1/001>.
23. Raskin J. D. Constructivism, Ethics, and Knowing What's Right: A Reply to McNamee, Burr, McWilliams, Osbeck, and Held. *Journal of Constructivist Psychology*. 2018. Vol. 31, Issue 4. P. 413–419. doi: <https://doi.org/10.1080/10720537.2017.1383956>.
24. Декарт Р. *Первоначала философии*. Соч.: в 2 т. Т. 1. Москва : Мысль, 1989. 654 с.
25. Ле Гофф Ж., Трюон Н. *История тела в Средние века*. 2016. URL: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=3027205 (дата звернення: 12.01.2023).
26. Sheets-Johnstone M. *The Roots of Morality*. University Park, PA : State University of Pennsylvania Press. 2008. URL: https://dl.uswr.ac.ir/bitstream/Hannan/130902/1/Maxine_Sheets-Johnstone-The_Roots_of_Morality-Pennsylvania_State_University_Press%282008%29.pdf (дата звернення: 12.01.2023).
27. Baird T. E. Interest groups and strategic constructivism: business actors and border security policies in the European Union. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2018. Vol. 44, Issue 1. P. 118–136. doi: <http://dx.doi.org/10.1080/1369183X.2017.1316185>

REFERENCES

1. Merleau-Ponty, M. (1973). *The Prose of the World*. Evanston: Northwestern University Press.

2. Merleau-Ponty, M. (1964). *The Primacy of Perception. And Other Essays on Phenomenological Psychology, the Philosophy of Art, History and Politics (Studies in Phenomenology and Existential Philosophy)*. Evanston: Northwestern University Press.
3. Arystotel (1978). *Soch. Vols. 4; Vol. 2*. Moskva: Mysl, 687 [in Russian].
4. Gumbrecht, H. U. (2006). Presence production: What meaning cannot convey. Retrieved from <http://www.history-library.com/index.php?id1=3&category=arhiologiya&author=gumreht-hu&book=2006>.
5. Sheets-Johnstone, M. (2016). *Foundational Dynamics of Animate Nature. Intercorporeity, Movement and Tacit Knowledge (Zwischenleiblichkeit und bewegtes Verstehen)*. Publisher: transcript (Germany). P. 51–67. doi: 10.14361/9783839435793–003.
6. Maturana, U. R., Varela, F. Kh. (2001). *Drevo poznanyia. Byolohycheskye korny chelovecheskoho ponymanyia*. Moskva: Prohress-Tradytsiya [in Russian].
7. Uexküll, von J. B. (1982). The Theory of Meaning. *Semiotica*, 42 (1), 25–82.
8. Uexküll, J. B., Kriszat, G. (1956). *Streifzüge durch die Umwelten von Tieren und Menschen. Ein Bilderbuch unsichtbarer Welten*. Rowohlt Hamburg, 178 p. Retrieved from https://monoskop.org/images/1/1f/Uexkuell_Jakob_von_Streifzuge_durch_die_Umwelten_von_Tieren_und_Menschen_Ein_Bilderbuch_unsichtbarer_Welten_1956.pdf.
9. Emmeche, C., Kull, K. (2011). *Towards a Semiotic Biology: Life is the Action of Signs*. London: Imperial College Press. Retrieved from https://www.academia.edu/727564/Towards_a_Semiotic_Biology_Life_is_the_Action_of_Signs.
10. Hybson, Dzh. (1988). *Экологический подход к зрительному восприятию*. Moskva: KoLybry [in Russian].
11. Lakoff, G., Johnson, M. (1999). *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books.
12. Dolska, O. O. (2020). Ideia otilesnenoho («embodied») rozumu v yakosti obgruntuvannia tilesnoi ratsionalnosti. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina, seriia «Teoriia kultury i filosofii nauk» – The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: Theory of Culture and Philosophy of Science*, 62, 7–14 [in Ukrainian].
13. Brentari, C. (2015). Jakob von Uexküll. The Discovery of the Umwelt between Biosemiotics and Theoretical Biology. *Biosemiotics*. Dordrecht: Springer, 9, 21–46. doi: 10.1007/978-94-017-9688-0.
14. Butler, J. (1993). *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of «Sex»*. New York and London: Routledge.
15. Butler, J. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York and London: Routledge.
16. Chernykova, Y. (2011). Typolohyia nauky v kontekste sovremennoi fylosofyy nauky. *Voprosu fylosofyy – Questions of Philosophy*, 11, 71–78 [in Russian].
17. Dolska, O. (2020). Time to Think About Embodied Rationality (The Stands of the Sporting Events Are Empty!). *Mokslas ir praktika: Aktualijos ir perspektyvos. Mokslinių*

- straipsnių rinkinys. – Theory and practice: Problems and prospects. Scientific articles. Kaunas: Lietuvos sporto universitetas, 37–46. Retrieved from <http://dspace.lsu.lt/handle/123456789/78>.*
18. Dolska, O., Lobas, V. (2021). Embodied rationality as a mode of the visibility of Ethics (to the question of the toolkit of Constructivism). *Filosofiya-Philosophy, 30* (2), 126–138.
 19. Dolska, O. O., Fu, Khun. (2021). Fenomenolohichno-epistemolohichnyi vymir subiektyvatsii. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina, serii «Teoriiia kultury i filosofiiia nauky» – The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: Theory of Culture and Philosophy of Science, 63*, 47–56. doi: <https://doaj.org/toc/2306-6687?source> [in Ukrainian].
 20. Hay, C. (2016). Good in a crisis: the ontological institutionalism of social constructivism. *New Political Economy, 21* (6), 520–535. doi: <http://dx.doi.org/10.1080/13563467.2016.1158800>.
 21. Butt, T. (2000). Pragmatism, Constructivism, and Ethics. *Journal of Constructivist Psychology, 13* (2), 85–101. doi: <http://dx.doi.org/10.1080/107205300265892>
 22. Riegler, A. (2005). Editorial. The Constructivist Challenge. *Constructivism Foundations, 1* (1), 1–8. doi: <http://constructivist.info/1/1/001>.
 23. Raskin, J. D. (2018). Constructivism, Ethics, and Knowing What’s Right: A Reply to McNamee, Burr, McWilliams, Osbeck, and Held. *Journal of Constructivist Psychology, 31* (4), 413–419. doi: <https://doi.org/10.1080/10720537.2017.1383956>
 24. Dekart, R. (1989). Pervonachala fylosofiyy. *Soch. Vols. 1–2; Vol. 1. Moskva: Mysl* [in Russian].
 25. Le Hoff, Zh., Triuon, N. (2016). Ystoryia tela v Srednye veka. Retrieved from http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=3027205 [in Russian].
 26. Sheets-Johnstone, M. (2008). *The Roots of Morality*. University Park, PA: State University of Pennsylvania Press. Retrieved from https://dl.uswr.ac.ir/bitstream/Hannan/130902/1/Maxine_Sheets-Johnstone-The_Roots_of_Morality-Pennsylvania_State_University_Press%282008%29.pdf.
 27. Baird, T. E. (2018). Interest groups and strategic constructivism: business actors and border security policies in the European Union. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 44* (1), 118–136. doi: <http://dx.doi.org/10.1080/1369183X.2017.1316185>.

Dolska Olga Oleksiivna, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Professor of the Department of Philosophy, the National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Ukraine

ETHICS THROUGH THE PRISM OF EMBODIED RATIONALITY (TO THE METHODOLOGICAL TOOLKIT OF PHENOMENOLOGY)

The article is devoted to the analysis of research into the heuristic possibilities of the body in modern phenomenology and epistemology, which provides an opportunity for

a broader understanding of rationality, namely, to pay attention to the phenomenon of bodily rationality. The author emphasizes that bodily rationality must be evaluated as one of the components in the toolkit of modern phenomenology, and claims that the cognitive meanings of bodily rationality open up new options for seeing and describing problems in ethics.

Keywords: *heuristics of the body, sensuality, bodily rationality, Phenomenology, Epistemology, Ethics, Constructivism, Ethics in the practices of Constructivism.*

УДК 304.1

DOI: [HTTPS://DOI.ORG/10.21564/2663-5704.57.276664](https://doi.org/10.21564/2663-5704.57.276664)

Коваленко Інна Ігорівна, кандидатка філософських наук, доцентка, доцентка кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: kinna087@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3156-9254

Мелякова Юлія Василівна, кандидатка філософських наук, доцентка, доцентка кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: melyak770828@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-0200-1141

Кальницький Едуард Анатолійович, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, Національний юридичний університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: kalnitsky@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-1777-9992

ТІЛО – ЖЕРТВА – ТРАВМА: БІОПОЛІТИЧНИЙ ГОРИЗОНТ

Статтю присвячено осмисленню культурної травми як біополітичного поняття. Біополітику представлено як систему певних стратегій щодо людської тілесності, основу яких складає економічна влада капіталу. Розглянуто ключові поняття, концептуально включені у смислове поле біополітики, – bare life, homo sacer, state of exception та ін. Культурну травму осмислено на основі розуміння специфіки жертви в сучасній культурі. Показано, що дискурс травми переводить сакральність у річище скорботи, провини та ресентименту. Відповідно, жертва згуртовує колективне тіло не через очищення, а через причетність до насильства як травматичної події. Жертву осмислено як біополітичний інструмент, що суперечливо передбачає гуманістичний пафос та біополітичну експлуатацію.

Ключові слова: біополітичний диспозитив, колективне тіло, дискурс травми, жертва, ідентичність, «голе життя».

Вступ. Сучасне суспільство занурене у безупинну дискурсивну динаміку, яка прагне перевизначити соціальні явища, запропонувати нову інтерпретацію соціальних подій. Дискурсивність сьогодні переважає над культурним вимі-

ром, «маскує» індивідуальну та колективну тілесність. Подібно до хамелеона, знання про тілесність підлаштовується під реальність, утворює провідну епістему та політичні засоби регулювання соціальної взаємодії. Традиційні закони та правила поступово заміщаються похідними від біовлади. Тіло не є реальністю як такою, його перетворено на символічний конструкт, сполучений, зокрема, зі смислами жертви і травми.

Фігура жертви є однією з антропологічних універсалій. Будучи вкоріненою в людській природі, вона зміцнює фундаментальну основу будь-якої спільноти. Специфіку циркуляції жертви в сучасній культурі зумовлює передусім дискурс травми. Попри розмитість смислових контурів, поняття травми характеризує не стільки катастрофічні події, скільки відчуття соціального болю та кризи ідентичності, спричинених такими подіями. У сучасному культурному просторі жертва-*sacrifice* витіснена на маргінальні позиції жертвою-*victim*. Такий семантичний комплекс (з його квазісакральними ефектами) є глибоко симптоматичним і зв'язаний з актуальним біополітичним диспозитивом.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Сьогодні біополітику вважають «порядком речей», епістемою, джерелом парадигм. Значний корпус біополітичних розвідок містить як власні авторські імена, так і розробку тем, що їх охоплюють біополітичні дослідження. Канонічні автори (М. Фуко, Дж. Агамбен, А. Негрі, М. Хардт, Р. Еспозіто [1–13] та ін.) заклали магістральні напрями, що активно розробляються і зв'язані з поняттями «життя і політика» [14], «біовлада та біоекономіка» [15; 16], «біокапітал та біомедикалізація» [17], «постжиття» та «постфілософія» [18], «суб'єктивність» та «смерть» [19–21].

Значне поширення біополітики як дослідної дисципліни зумовлене її концептуальною пластичністю та інтерпретативною силою. Біополітика стала ефективним засобом для розуміння сучасних патернів життя: вона пропонує термінологію, засоби та теоретичну основу, що дозволяють осмислити «безпрецедентно нове у нашому теперішньому» [15, р. 11]; вона «не стверджує те, що є, а передбачає те, що може бути іншим» [22, р. 123].

Світові події, досліджувані біополітикою, зв'язані здебільшого з кризами, соціальними потрясіннями, що є або відгуками минулого, або відбуваються зараз, або насуваються в найближчій перспективі. Наслідуючи фукольдіанську методологію, дослідники тлумачать теперішнє потрійним чином: як продовження / переривання нацистських таборів [6; 13; 23], як період мріяння про неприборкані технології та/або генетичну модифікацію [24], як привілейоване чистилище, де вирішується минуле і майбутнє [11; 18; 23]. Загалом біополітика підкреслює синергію явищ життя та соціальної нормативності, особливо в аспекті біологічних та тілесних особливостей людського буття в суспільстві.

Біополітика – не тільки владний феномен; вона передбачає широкий філософсько-антропологічний вимір [25; 26]. Біополітика масштабно вторглась у сферу людського життя. Змінились засоби комунікації, сталися великі війни, зросли міграційні потоки, докладаються великі зусилля у боротьбі з епідеміями та стихійними лихами. Будучи якісно різноманітною, біополітика утворила контекст для вивчення культурних феноменів, одним з яких є культурна травма [27–31].

Культурна травма традиційно складає фундаментальну загрозу сталій індивідуальній та колективній ідентичності. Однак це не стільки подія, скільки культурний процес, пов'язаний з переробкою колективної пам'яті та трансформацією ідентичності [32], «проріха в соціальній тканині, що потребує інтерпретації та ремонту» [33, р. 2]. Культурна травма є нарративною за своєю природою: вона залежить від колективної уяви, опосередкована процесом формування культурного значення й нерозривно пов'язана з дискурсом жертви. Вивчення процесів віктимізації та біополітичних практик, що їх конструюють, є одним з актуальних завдань сучасної філософії та теорії культури, а також вельми перспективним напрямом міждисциплінарних досліджень.

Метою статті є спроба осмислити й дефінітувати травму як біополітичне поняття на основі розуміння специфіки жертви в сучасній культурі. Рефлексія травми в біополітичному контексті дозволить актуалізувати питання про трансформації ролі жертви в культурі, показати новий ракурс травми у драматичній грі знання та влади.

Виклад основного матеріалу. Мішель Фуко зазначав: «У будь-якому суспільстві тіло стиснуте в лещатах влади, яка накладає на нього примушення, заборону чи зобов'язання» [2, р. 138]. Тіло існує в численних вимірах, має безліч ярликів, «тілесних валентностей» [34] і традиційно залишається епістемологічною загадкою.

Конкретні засоби впливу на тіла суб'єктів та форми їхнього життя втілює біополітика – одна з історичних форм влади, що «особливо вдало охопила всю поверхню, розташовану між органічним та біологічним, між тілом та населенням» [3, с. 30]. У біополітичному вимірі призначенням життя є виробництво, а виробництво здійснюється заради життя: усе це нагадує «величезний вулик, у якому бджола-матка безупинно слідкує за виробництвом та відтворенням» [11, р. 32].

Об'єктами біополітики є життя і смерть, приватне та публічне, нормальне та аномальне, природне і штучне. Біополітика має дифузний характер, існує у безлічі культурних форм, змінюється разом із динамікою соціальних трансформацій. Біополітичний порядок денний присутній у сфері охорони здоров'я, культурі похорону, повсякденному харчуванні, вихованні сексуальності, глобальних мережах цифрового стеження, міграційних таборах тощо. Біополі-

тичні стратегії вкладаються в широкий діапазон від гіпертанатальних до гіпервітальних, від залякування та жахливих експериментів над людьми (голодомор в Україні, загін 731 в Японії, концентраційні табори доби Другої світової війни) до перспективних медичних досліджень задля радикального продовження людського життя.

Широке поле біополітики має капіталістичне підґрунтя. Індивідуальна та колективна тілесність вважаються передусім економічним ресурсом, є предметом пильного контролю та управління. Закономірним зворотним боком такого диспозитиву виявляється *bare life* – «голе життя»¹, чия політизація стала вирішальною подією сучасності. Як наголошує Дж. Агамбен, нагота в культурі – це не стан, а передусім подія, де тіло зведено до суто біологічної функціональності, тоді як сама нагота є наслідком травматичного досвіду «роздягання» людини кимось іншим [5, р. 101].

«Голе життя» – своєрідна точка привілейованої турботи сучасної культури, оскільки воно утворює необхідне «буттєве» тло для життя як ключової цінності біополітики. Слід зауважити, що засаду включення «голоного життя» до політичного складає саме виключення, зокрема можливість безперешкодно відняти життя [6, р. 11]. Феномен виключення концептуалізований у понятті *ban* – вельми поширеному в сучасних біополітичних розвідках (більш детально див.: [35]). Зокрема, *ban* за Дж. Агамбеном, це «фундаментальна структура закону, що виражає його суверенний характер, його владу включати через виключення» [7, р. 161]. Такий парадокс дозволяє автору дійти висновку: шляхом штучного приведення людського існування до «голоного життя» біовлада здатна відтворювати дополітичний та доправовий стани.

Мірою трансформацій біополітичних стратегій змінюється й зв'язка «життя як цінність – голе життя». Як зазначають М. Хардт та А. Негрі, об'єктом сучасної біополітики стає все життя (*bios*) людини [11]. Водночас між індивідом та його власним життям виникає різюча кількість інститутів-посередників – право, медицина, освіта тощо. У таких умовах «суспільство, поглинене владою, що дісталася центрів соціальної структури та процесів його розвитку, реагує як єдине тіло, утворюючи біополітичну реальність. Таким чином, влада виражає себе як контроль, що повністю охоплює тіла та свідомість людей і водночас поширюється на всю сукупність соціальних відносин» [11, р. 24].

¹ Поняття *bare life* означає передусім політично незахищене життя, що постійно наражається на смерть або приниження з боку безкарної суверенної влади або тих, хто складає її як громадяни. *Bare life* є наслідком примусової редукції: це життя, витіснене за межі права та культури, життя виключених із соціуму, життя як об'єкт насильницьких маніпуляцій. Поняття *bare life*, поряд із поняттям *zoē*, активно використовує Дж. Агамбен при аналізі фігури біженця. Коли ж ідеться про концентраційний табір як приховану парадигму політичної сучасності, Агамбен оперує поняттям *Muselman* – це «живий труп», який змирився зі смертю, охоплений приниженням, страхом і жахом та в якому «немає нічого природного або загального» [6, с. 185].

Біовлада як вираження тотальної економічної влади капіталу укладає з населенням своєрідний пакт про безпеку, який набуває суперечливих форм. Сьогодні будь-який індивід народжується «обгорнутим» у різноманітні права та свободи, що долучають його до цивільно-політичного правопорядку – проголошення свобод супроводжується «надписом» на біополітичному тілі. Однак гарантом прав і свобод виступають певні зовнішні інстанції, передусім держава, що регулярно нагадує про свою виключну здатність протистояти катастрофам, терору та стихійним лихам. Як наслідок, у надзвичайній ситуації – ситуації виключення (*the state of exception*)¹ – пересічний громадянин, який звик до того, що в нього є власний унікальний світ та неповторна думка про те, що відбувається навколо, безпорадно скочується до «голого життя» як об'єкта владних маніпуляцій. У підсумку, гідність життя стає своєрідною цезурою при визначенні політичної значущості життя та можливості доступу до політичного простору, з внутрішньої цінності людини перетворюється на результат зовнішнього рішення.

Ситуація виключення тісно пов'язана з проблемою суверенітету. Як вважає К. Шмітт, суверенність належить тому, хто приймає рішення про надзвичайну ситуацію [36, р. 13]. У межах запропонованої автором парадигми деціонізму (від латин. *decision* – рішення) «винятковий випадок виявляє сутність державного суверенітету найясніше» [36, р. 13]. Пріоритет виняткового випадку призводить до того, що будь-яке право перетворюється на ситуативне, у межах якого «авторитет доводить, що він, аби створити право, не потребує права» [36, р. 13].

Протиставляючи «рішення» та «норму», К. Шмітт протиставляє «порядок» та «правопорядок». Перший виходить з рішень суверена, основу другого складають норми. Проте, як наголошує автор, немає норми, яку можна було б застосувати до хаосу [36, р. 13]. Відповідно, правопорядок, заснований на нормі, щоразу в умовах надзвичайної ситуації зазнає краху або продовжує існувати у змінній формі за умови, що містить «паліатив» надзвичайної ситуації (обмеження дії низки норм особою, призначеною волею «суверена»). Натомість для юриспруденції рішень надзвичайність є нормою, а не винятком. Завдяки цьому правова система в період надзвичайності функціонує у штатному режимі. Отже, для суверенної влади надзвичайний стан є нормальним континуальним станом суспільного життя, оскільки будь-якій законодавчій ініціативі суверена передують оцінювання стану тих чи інших суспільних від-

¹ За Дж. Агамбенем, *the state of exception* – припинення дії правового порядку, що стало панівною управлінською парадигмою сучасної політики і загрожує суттєвим перетворенням структури і смислу традиційних конституційних форм. Надзвичайний стан – це «не особливого роду право (подібно до воєнного); будучи тимчасовим скасуванням самого юридичного порядку, воно означає його межу, або поняття-межу» [9, с. 4].

носин як надзвичайних та таких, що потребують змін. Суверенна влада, що діє у парадигмі надзвичайності, має особливе, інтимне відношення до життя людини. Подібно до Мойр, вона пряде нитку життя (екзогенно для людини та ендогенно для себе), визначаючи долю та за певних умов перерізаючи нитку життя.

Слід зауважити, що при актуальній формі біополітики надзвичайний стан, за якого кожен без жодної «офіційної» процедури порушення прав може виявити себе у статусі безправного *homo sacer*¹ (раптово опинитися в ролі заручника, біженця тощо), не стільки тотально поширюється, скільки, як вважає Дж. Агамбен, віртуалізується. У свою чергу, М. Хардт та А. Негрі зазначають, що «влада стає повністю біополітичною, соціальне тіло цілковито поглинається машиною влади та розвивається в її віртуальності» [11, р. 24], чим підкреслюється доцільність розгляду віртуальної реальності як невід’ємної частини культури [37, р. 93]. Віртуальність терору, наприклад, полягає в перелусі у його повсюдно ймовірному загрозливому характері. Локальність же сполучена з *Passion du reel*² – безпосереднім нестерпним досвідом Реального (на відміну від повсякденної соціальної реальності), абсолютним злом, що спорадично виникає в окремих зонах. Як стверджує Сл. Жижек, «Реальне в його виключній жорстокості стало тією ціною, яку слід було сплатити за очищення від оманливих шарів реальності» [21, р. 5–6] і чий фундаментальний парадокс полягає в такому: пристрасть Реального «сягає своєї вищої точки в її очевидній протилежності, у театральному видовищі – від сталінських показових процесів до ефектних терористичних акцій [Там же, р. 9–10]. Звідси й численні розмови про постапокаліптичний світ, у якому глобальна катастрофа вже сталася, хоча й залишилася непоміченою.

Віртуалізація надзвичайного стану є закономірною ще й тому, що остаточне затвердження біополітичного диспозитиву збігається з тотальним зростанням медіакомунікації, якій властиві «відкритість, безтілесність, капіталістична мотивація та перевернута функція видимості» [39, с. 59]. Актуальна біополітична парадигма занурена у віртуальне середовище, пронизана мережевою інтерактивністю. Тому й недивно, що образ сучасної жертви та її травматич-

¹ У давньоримській культурі поняття *homo sacer* означало людину, виключену з сакральної сфери жертвопринесення та профанної сфери людських законів; як наслідок, таку людину не можна було принести в жертву, а її вбивство не вважалось злочином. У концепції Дж. Агамбена поняття *homo sacer* є ключовим і означає результат функціонування бівлади, яка позбавляє людину всіх її специфічних рис та зводить до елементарної властивості «бути живою», зворотним боком якої є властивість «бути мертвою», про що, у свою чергу, зазначав М. Фуко [4; 6, с. 81].

² З фр. – пристрасть реального. Як зазначає А. Бадью, *Passion du reel* – одна з ключових рис ХХ ст., поетично засвідчена лексикою надмірної вітальності – звірства, піратства, граничної жорстокості, екстатичного занурення в насилля тощо [38]. На думку Сл. Жижека, *Passion du reel* актуалізує себе в чистому вигляді в обличчі біополітики, що складає основу теперішньої «війни з терором» і показує актуальність концепції *homo sacer* [21].

ного досвіду вибудовується за законами сучасного медіасередовища, залежить від його пропускну потужності, а також здатності породжувати колективні афекти та підтримувати їх. Масмедійна форма репрезентації колективного тіла дає відчуття «ми» й водночас актуалізує певні соціально-психологічні та медичні феномени. Деякі аспекти зв'язку травматичного потенціалу фігури жертви з принципами сучасних медіа ми плануємо розглянути в окремому дослідженні, а зараз зосередимось на експлікації біополітичних підстав прочитання жертви як травми.

Традиційно жертва вважається одним із чинників суспільної консолідації: вона спричиняє потужний афект, унаслідок якого спільнота переживає себе як колективне тіло. Однак, на відміну від *sacrifice* (священної жертви, що поміщена в топос сакральності й урочисто засвідчує циркуляцію ідентичності, порядку та владних повноважень), сучасна фігура *victim* (жертва-потерпілий) згуртовує спільноту не завдяки жертвенному ентузіазму, а через негативний вплив. Сьогодні жертва – об'єкт нелегітимного насильства, вона протиставлена фігурам жерця та ката, прирівняним до злочинців та терористів. Віктимні події вважаються не просто травматичними, вони загрожують владним інстанціям дискредитацією, здатні підірвати соціальний порядок та надломити ідентичність. Відповідно, владний диспозитив не в змозі ані безпосередньо вимагати жертв, ані приносити їх – тільки привласнювати та притягувати за них до відповідальності. Внутрішній запит системи на відтворення та демонстрацію віктимного «голого життя» не може бути прийнятним відкрито, тому він набуває форми симптоматичного виключення – повторюваної в різних місцях катастрофи, що спричиняє колективний жах і скорботу.

Біополітичний горизонт дискурсу травми має не тільки часові, а й смислові кореляції. Поняття травми походить передусім із медичного словника, на який, у свою чергу, спирається парадигмальне знання для біовлади. Такий зв'язок пояснює доречність перенесення відповідної термінології до сфер, що, на перший погляд, не пов'язані з медициною безпосередньо, – суспільство, культура, історія. Травма у медичному сенсі порушує цілісність живого тіла й передбачає медичні відновлювальні маніпуляції. Ураховуючи, що людське тіло в різні епохи підпадає під різноманітні засоби культурного кодування, є очевидним, що яскраво виражений наголос на природному праві на здоров'я, цілісність та безпеку (разом із тенденцією закидати відповідальність за дотримання цього права як індивідам, так і численним інституціям) доречно вписується в сучасний диспозитив.

Слова «травма» та «безпека» належать до спільного дискурсивного поля. У біополітичному контексті держава бере на себе відповідальність за тілесну безпеку, себто біологічне життя громадянина. Йдеться передусім про безпеку в контексті достатнього харчування, водних ресурсів, чистого довкілля, інди-

відуального та соціального здоров'я, свободи совісті та людської гідності. Разом із тим держава прагне зафіксувати найбільш приватні аспекти суб'єктивності біологічного життя тіла, подаючи це як норму й водночас посилюючи свій вплив на суспільство. Сек'юритарність стала не тільки політичною технологією, наприклад, у глобальній війні з терором, а й обов'язковим аксесуаром повсякденного життя, особливо у сфері споживання [40]. Так, типова для сучасності одержимість технікою безпеки передбачає запровадження постійного контролю заради запобігання травмам, детально прописані інструкції для користування речами та інституціями (наприклад, не сушити домашніх тварин у мікрохвильових печах, не відвідувати несанкціоновані мітинги), доведення до відома правил поведінки в емерджентній ситуації та розподіл відповідальності за завдані травми. Це означає, що потенційно травма є супутньою людському життю, її закладено як ефект у роботу всіх механізмів – як технічних, так і соціальних.

Розширенню біовлади сприяє посилення дифузного впливу медицини як агента соціального контролю. Зростає кількість проблем, що розглядаються крізь призму її компетенції та юрисдикції¹ [41]. Оскільки зацікавленими «особами» тут виступають корпорації, наукові лабораторії, страхові фірми і держава, це сприяє подоланню вузького погляду на біовладу як ізольовану владу медицини та наочно показує, що вона змикається з іншими типами влади, насамперед економічною.

Розвиток приватного сектору та підприємництва в медицині та охороні здоров'я активно сприяє медикалізації індивідуального та соціального життя. Приватний сектор створює слушні умови для заміни цінностей психофізичного здоров'я та особистого щастя цінностями комфорту, фармакологічної ефективності та безупинного процесу споживання. По суті, в основі інтенції сучасної технонауки не тільки на терапію, а й на біологічне «покращення» людини лежать економічні передумови, пов'язані з пошуком нових шляхів отримання та максимізації прибутку. Так, часто перед створенням відповідних технологій терапії в суспільстві формується певний «запит» на потребу в ній, наприклад, через «конструювання» хвороби, яку можна успішно лікувати. Біовлада в цьому плані символізує торжество ринкових економічних механізмів, закономірне проникнення їх як у суспільні сфери, так і у сферу біології.

¹ Згадаємо як приклад загострення проблеми міжвікових відмінностей в умовах пандемії COVID-19: вибір рятувати життя апаратами ШВЛ на користь тих, у кого «усе життя попереду» жодним чином не може розглядатися як злочинний; такий вибір здається виправдано природним, однак він неминуче перетворив літніх людей на *Muselmann* XXI ст. – вони змушені були змиритися зі смертю, однак при цьому не були принесені у жертву. На думку Дж. Агамбена, суть управління в сучасну епоху – здебільшого нормалізація та пропаганда жаху. З цього випливає й агамбенівська критика політичної підоснови надзвичайної ситуації в галузі охорони здоров'я: існує реальна загроза перетворення не тільки літніх людей на *Muselmann*, а й усіх індивідів західної цивілізації на *homo sacer*.

Слід також зазначити, що біовлада, ставши своєрідною відповіддю на розбіжність векторів соціокультурної та біологічної еволюції людини, сама є наслідком найважливішої соціокультурної адаптації. Завдяки активним процесам медикалізації вона здійснює різнобічний контроль за біологічними аспектами життєдіяльності, унормовує їх. Однак слід зважати, що суб'єктами біовлади все ще залишаються окремі економічні та політичні агенти, мотивовані власними інтересами. Гіпертрофований ринок, будучи своєрідним продовженням біологічної боротьби за існування та утворюючи ефект перманентної катастрофи, забезпечує постійний спрямований стресовий тиск на членів спільноти.

Дискурс травми корелює і з психоаналітичною традицією, якій властива екстраполяція опису посттравматичних (переважно повоєнних) психічних розладів на широке поле симптомів культури. Як відомо, психоаналітичне бачення є передусім лінгвоцентричним: засадою для діагностики травми стають дискурсивні розриви в розповіді пацієнта про себе – «мовленні, адресованому до іншого» [42, р. 13]. По суті, травма – це плід реконструкції, яку діагност здійснює на емпіричному матеріалі розповіді, проте трактування такої реконструкції є суто реалістичним. У лаканівській версії дискурс травми логічно вкладається у фундаментальний характер принципу нестачі, який, у свою чергу, сягає антропологічно засадничого принципу негативності, розробленого О. Кожевим у лекціях про Гегеля [43]. Невідповідність Я та уявного Я виявляється травматичною, суб'єкта травмує зустріч з Іншим та назавжди незбагненна невиявленість його бажання. Зіткнення з невиразним та Жахливим Реальним, Пристрасть Реального – усе це має величезний травматичний потенціал: життя невід'ємне від травми, залишається тільки прийняти свої симптоми. Відповідно, ідентичність не тільки розколюється травмою, а й формується нею.

Не можна обійти увагою і критику психоаналізу як капіталістичного дискурсу, висловлену в «Анти-Едипі» Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі [44]. Автори вважають репресивним та онтологічно сумнівним психоаналітичний культ нестачі, проте підкреслюють його ключову роль у капіталістичному виробництві бажання. Саме ж бажання виступає не як прагнення заповнити нестачу, а як фізичний та механічний процес, потік, енергія, що живить людину як «машину бажання». Капіталізація бажання, зумовлена виробництвом потреб, передбачає запровадження страху нестачі у серцевину будь-якого досвіду. Таку місію здійснює патерналістська фігура психоаналітика, який, працюючи з травмою, фактично нав'язує пацієнтові погляд на себе в стилістиці страху кастрації, жаху первинної сцени та інших едипальних схем. Для Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі едипів комплекс символізує тотальне внутрішнє придушення, яке держава – шляхом перенесення з психологічного поля

в соціальне – трансформує в зовнішні, вигідні їй законодавчі обмеження. Таким чином, держава виявляється як машина придушення, і їй потрібно, аби людина зажадала не жадати [44, р. 349]. У біополітичному горизонті така логіка дає більш повну картину. Біополітика змінює антропологічну субстанцію: з поля владної уваги сакральна кров витісняється ресурсомісткою сексуальністю та, відповідно, контроль упродовжується як у репродуктивні тіла, так і в механіку виробництва бажання.

При перенесенні розробленого психоаналізом дискурсу травми з простору індивідуального переживання до зони колективного досвіду травматична подія описується як Жах Реального. Травматична подія розриває символічний порядок, руйнує конструкції ідентичності, наділяється статусом досвіду, який неможливо ані пережити, ані висловити. Мати з нею справу можна, тільки «уявивши», сконструювавши її, за повного розуміння того, що сама по собі вона є немислимою та неуявною. Це парадоксальні характеристики відсутнього означуваного, за яким вгадуються контури того ж принципу нестачі. Відповідно, травма зводиться не стільки до руйнації звичного образу життя та усталених моделей самосприйняття, скільки до марності спроб сформулювати прийнятні причини несподіваного пошкодження тканини соціального життя. Травма, отже, виявляється як дискурсивний та епістемологічний параліч, як нездатність звести разом три критичних досвіди: досвід пережитого, досвід вимовленого та досвід осмисленого.

Надзвичайно важливою для процесу конструювання культурної травми є фігура свідка. Репрезентація жертви потребує промовляння природи болю таким чином, щоб аудиторія могла розпізнати травму іншого як власну та згуртуватись навколо неї. Далі потребується висунення винуватого та подальший розподіл моральної відповідальності. Усі ці процеси зв'язує воєдино та інтенсифікує саме свідок. У такій ролі може виступити як сама жертва, так і очевидець (іноді злочинець або співучасник), проте у будь-якому випадку процес культурної травми вбудовує такого свідка в мовленнєву парадигму скоріше пацієнта психоаналітика, аніж учасника судового процесу, який дає свідчення¹.

Дискурс травми передбачає, що катастрофічні події завдають такої великої шкоди, що індивіди та спільноти не можуть з нею впоратися самотужки і по-

¹ У цьому відношенні парадигмальну роль відіграв документальний фільм Клода Ланцмана «Шоа» – 9 годин ефірного часу, заповненого (майже без залучення архівних кадрів) знятими крупним планом свідченнями-інтерв'ю колишніх в'язнів концтаборів. Свідки травматичних катастроф занурені в інтроспекцію перед обличчям авторитетного іншого, який виманює їхні болісні спогади. Завдання таких свідків – пред'явити не стільки фактографію події, скільки феноменальний досвід її переживання, враховуючи замовчування, «плутаність» мовлення, «комок у горлі» і навіть брехню, що також відіграють роль суттєвих для глядачів симптомів. Цікавою у зв'язку з цим є думка Дж. Агамбена про неможливість правильної дискурсивної репрезентації, оскільки «справжнім свідком» страждань буде той, хто саме внаслідок досвіду втратив дар мовлення [8, с. 150].

требують зовнішньої допомоги. Травма передбачає медикалізований підхід до страждання, а також право на допомогу та компенсацію. Якщо виходити з того, що зовнішня допомога є благом, то й дискурс травми застосовується саме для того, аби мати можливість претендувати на цю допомогу. Беззахисність, безсилля жертви-потерпілого, так само як неможливість самотійно «зібрати себе заново», без фахової допомоги спеціальних служб, безсумнівно, має біополітичну природу. Управління життєвими ресурсами населення сприймається самими людьми як відповідне їхнім інтересам, але при цьому складається відчуття певного відчуження від власного життя.

Безперечно, біополітичний фон притаманний і кризі ідентичності, що спостерігається при посттравматичному синдромі, для якого парадигмальним буде досвід зіткнення саме з насильством, і лише вторинним чином – зі стихійним лихом. Однак не будь-який біль, втрата і навіть приниження є травматичними. Ідеться передусім про випадки примусової втрати людського статусу, які суб'єкт переживає як незворотні. Іншими словами, травматичний досвід жертви радикального насильства і є досвід редукації власного існування до «голоного життя», цього вивороту біополітичного порядку¹.

Досвід жертви радикального насильства може бути пережитий як травма у перспективі як індивідуальної, так і колективної ідентичності. Геноцид, чистки, примусове переміщення населення та інші біополітичні ексцеси, пов'язані з терором, безсумнівно, можуть сприйматися спільнотами, що їх пережили, як удар по колективній самосвідомості, оскільки сама спільнота не здатна цьому завадити. Фоном вимог про відновлення прав і зганьбленої справедливості залишається той самий незнищений сором перед обличчям іншого, який привласнив собі суверенну декларацію про терор.

Дискурс травми знижує градус потенційної сакральності подій, відзначених жертвами чи, точніше, переводить цю сакральність в інше русло. Прикладом може слугувати прецедент Голокосту – однієї з наймасштабніших біополітичних катастроф. Геноцид євреїв представлений у термінах як жертви, так і травми. Дискурс жертви (не завжди безперечний – див.: [19]) поміщає подію геноциду в контекст сакральної історії² з метою врятувати масові смер-

¹ Жан Америк, один з інтелектуалів, які пережили Аушвіц, залишив надзвичайно красномовний опис досвіду тортур, який виявився прологом до табірної існування. Америк зазначає, що з першим ударом по обличчю людина (особливо, якщо вона примусово позбавлена права та можливості відповідати) втрачає «довіру до світу». Для сучасного представника західної цивілізації така довіра є чимось на кшталт апіорного знання про те, що фізичне та метафізичне існування передбачає дбайливе та поважне ставлення з боку інших [27, с. 59]. Прімо Леві, ще один колишній в'язень Аушвіцу, досліджує межі людяності в межах табірної системи, намагається осягнути парадоксальну природу сорому жертв, яким вдалося вижити. Горизонтом таких описів стає фігура *Muselmann* (набір агонізуючих фізіологічних функцій), який уособлює квінтесенцію «голоного життя».

² Дослівно «голоко́ст» перекладається як «жертва всеспалення»; «шоа» у перекладі з івриту – лихо, катастрофа, у «Торі» – важкі випробування, послані Богом народу Заповіту.

ті від нестерпної для індивідуальної та масової свідомості безглуздості. Дискурс травми передбачає контекст зневаги та відновлення людяності, святість життя та важливість біополітичного пакета прав на життя, безпеку, свободу та гідність. Нагадаємо, що такий пакет дарують і гарантують інститути правової держави та громадянського суспільства.

Культурна травма збирає соціальне тіло передусім у модальності скорботи, провини та ресентименту. У зв'язку з цим можна виділити два цікавих аспекти актуального буття культурної травми. З одного боку, переживання чужої травми спричиняє передусім емоційну ідентифікацію з жертвою, її рідними та близькими. З іншого боку, терапевтичний контекст часто витісняється спробами неодноразово пережити чужу втрату та, зробивши її частиною повсякденного життя, побудувати навколо неї мережу об'єднувальних ритуалів та практик.

Розмова про тоталізацію скорботи, провини та страху навколо культурної травми перекликається з беньямінівським баченням капіталізму як секулярної релігії провини, у якій утилітарні практики еквівалентні культовим діям [45]¹. Для В. Беньяміна релігія є конвенційним поняттям. Капіталізм як релігія не є перетворенням буття, а навпаки – руйнацією його, перетворенням на руїни. Це передусім структура, яку утворюють переконання, поведінка, закон та економіка і яка має на меті організувати універсальний зв'язок провини та боргу. Відповідно, турботу, муку, занепокоєння капіталізм пояснює (і тим самим частково полегшує) провинною та боргом, проте не позбавляючи від них, а, навпаки, посилюючи. За В. Беньяміном, носієм провини є передусім «голе життя». Крім того, всеосяжна і всезростаюча провина підпорядковує собі навіть Бога, що, зрештою, багате на всесвітню катастрофу. Відповідно до такої логіки, капіталізм і виглядає як система ставлення у провину. Така система засуджує до покарання з метою нажитися на боргу і водночас збільшити його.

Як бачимо, осмислення жертви в термінах травми виявляється неоднозначним: за гуманістичним пафосом проглядається біополітична експлуатація. У цьому сенсі і розмова про «біополітичну теологію», або «диспозитив трінітарної економіки прославляння» [10, р. 9], може здатися не такою вже фантастичною: біополітичний уряд наділений небесною величчю, хоча й не має власної божественної субстанції, з якої походить його влада. Така теологія, виходячи з загальної потенційної причетності до скверни насильства, забезпечує світський культ святості життя з відповідним корпусом ритуалів без-

¹ В. Беньямін звертає особливу увагу на «демонічну двозначність» німецького слова *Schuld* (борг і провина водночас), що дає підстави характеризувати тотальність капіталістичних відносин як відносин провини без можливості спокути.

пеки. У такій системі культурну травму з її колективною афектацією може бути розцінено як основний нерв.

Нарешті слід згадати феномен, пов'язаний із перетворенням травми на видовище. Збирання колективного тіла за допомогою афектації передбачає перформативний, видовищний початок. Так, в архаїчних практиках жертвопринесення відбувалось у відверто незауальованому вигляді. Травма ж не сполучена з видовищністю як такою; вона передбачає, що мали місце певні катастрофічні події, які часто відбувалися приховано – без глядачів та свідків (наприклад геноцид чи репресії).

Однак, як зазначає Дж. Александер, події самі по собі не утворюють колективної травми, не є травматичними за своєю суттю. Травма – це «соціально опосередкована атрибуція» [32, р. 8]. З цього випливає, що колективна травма є породженням публічних репрезентацій. Травму утворюють соціальні агенти шляхом складання «нового провідного наративу»¹, а саме: кваліфікують катастрофічні події як травму, публічно пред'являють фігури жертв і злочинців, наводять свідчення та аргументи – по суті, забезпечуючи культурний досвід не тільки для безпосередніх жертв, а й для тих, хто у просто-часовому відношенні є віддаленим від вихідної травматичної події.

Видовищність у конструюванні травми підтверджують, зокрема, демонстративно різючі актуальні форми терору. Однак у біополітичному контексті виникає парадокс: перетворення індивідів з їхньою особистісною гідністю та комплектом громадянських прав на феномен «голого життя» виявляється як заборонене, непристойне видовище. Непристойність споглядання роздертих голих трупів жертв Аушвіцу, агонії жертв землетрусів тощо зумовлена передусім міркуваннями поваги до загиблих та травмованих. Однак насправді такі події виявляються гіпнотичними. Фасцинацію чужою загибеллю підсилюють медіазасоби, максимально наближено демонструючи в інтенсивних інформаційних потоках зневажене безглуздою смертю тіло жертви. Трагедія, засвідчена медіазасобами і в такий спосіб перетворена на медіаподію, згуртовує спільноти завдяки культовому засудженню абсолютного зла.

Висновки. Мінлива історико-соціальна інтерпретація зробила людське тіло уразливим та схильним до всіх видів насильства (як фізичного, так і дискур-

¹ Як показав Дж. Александер, нарратив культурної травми має відповідати чотирьом «вимогам»: описувати характер завданого болю, ідентифікувати жертву, пояснювати відносини жертви з більш широкою аудиторією та з'ясувати відповідальність за травму [32, р. 13–15]. Відповідно, перший елемент культурної травми починається з заяви про заподіяння шкоди. Культурна травма виникає, коли панівним стає нарратив, що артикулює й захищає заяву про травму. Другий елемент дозволяє ідентифікувати постраждалу сторону. Третій елемент показує, як страждання невеликої кількості людей співвідносяться з більш чисельним колективом. У такий спосіб забезпечується універсалізація травми – поширення її не тільки на тих, хто став жертвою безпосередньо. Четвертий елемент точно визначає винуватого – здійснює атрибуцію відповідальності. У підсумку утворюється зв'язне оповідання, що інтерпретує пережитий досвід.

сивного), змусила пройти певні фази контролю, упритул до новітніх форм, заснованих на економічній експлуатації.

Сьогодні життя перетворено на політичний конструкт, що має різноманітні форми. Біополітика суттєво розширює діапазон соціальних практик, безпосередньо пов'язаних із втручанням у життя людини в усіх його проявах. Біополітичний контроль пов'язано з «правами людини», які на фундаментальному рівні визначаються через «право на життя». Життя сприймається передусім як «голе», тобто позбавлене сутнісних характеристик, що специфікують людське буття.

Сек'юритизація повсякденного життя є однією з біополітичних технологій, що розширюють можливості держави в контролі за «голим життям» та пов'язані передусім із дискурсом жертви. Фігуру жертви вписано в загальнокультурний механізм легітимації влади. Глибоко симптоматичною є сучасна тенденція осмислювати жертву в термінах травми. Контекст травми в розмові про жертву в термінах травми відображає компроміс між сучасною біополітичною етикою (що стверджує абсолютну святість життя) та підставою біополітики, пов'язаною з відтворенням фігур, які втілюють собою «голе життя».

ЛІТЕРАТУРА

1. Foucault M. What is enlightenment? *The Foucault Reader*. P. Rabinow (Éd.) New York : Pantheon Books, 1984. P. 32–50. URL: https://monoskop.org/images/f/f6/Rabinow_Paul_ed_The_Foucault_Reader_1984.pdf (дата звернення: 04.01.2023).
2. Foucault M. *Surveiller et punir. Naissance de la prison*. Paris : Gallimard, 1975 ; Copyleft Yuji, 2004. 319 p. URL: https://monoskop.org/images/2/22/Foucault_Michel_Surveiller_et_Punir_Naissance_de_la_Prison_2004.pdf (дата звернення: 04.01.2023).
3. Foucault M. *Obrar mal y decir la verdad*. México : Editorial Siglo XXI, 2014. 368 p.
4. Foucault M. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978–1979*. New York : Palgrave MacMillan, 2008. 365 p. URL: https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/LAW353/%5BMichel_Foucault%2C_Michel_Senellart%2C_Arnold_I._Davi%28BookFi%29.pdf (дата звернення: 04.01.2023).
5. Agamben G. *Nudez*. Belo Horizonte : Autêntica Editora, 2014. 184 p.
6. Agamben G. *Homo Sacer. Sovereign power and bare life*. Stanford : Stanford University Press, 1998. 228 p. URL: <http://abahlali.org/files/Homo+Sacer.pdf> (дата звернення: 04.01.2023).
7. Agamben G. *Potentialities: Collected Essays in Philosophy*. Stanford : Stanford University Press, 1999. 303 p.
8. Agamben G. *The Remnants of Auschwitz: the Witness and the Archive*. New York : Zone Books, 1999. 175 p. URL: <http://artsites.ucsc.edu/sdaniel/230/Agamben-Remnants-of-Auschwitz.pdf> (дата звернення: 04.01.2023).

9. Agamben G. State of expection. Chicago ; London : University of Chicago Press, 2005. 104 p. URL: <https://altexploit.files.wordpress.com/2017/07/giorgio-agamben-kevin-attell-state-of-exception-university-of-chicago-press-2005.pdf> (дата звернення: 04.01.2023).
10. Agamben G. O Reino e a Glória, Uma Genealogia Teológica da economia e do Governo. *Homo Sacer II* Trad. Selvino J. Assmann. São Paulo : Boitempo, 2011. 328 p.
11. Hardt M., Negri A. Empire. Cambridge: Harvard University Press, 2001. 478 p. URL: https://www.angelfire.com/cantina/negri/HAREMI_printable.pdf (дата звернення: 04.01.2023).
12. Esposito R. Terza persona. Politica della vita e filosofia dell'impersonale. Torino : Einaudi, 2007. 184 p.
13. Esposito R. Immunitas: The Protection and Negation of Life. Cambridge : Polity, 2011. 200 p.
14. Mills C. Biopolitics and human reproduction. *The Routledge Handbook on Biopolitics*. London, UK : Routledge, 2017. P. 281–294.
15. Biopolitics / A Reader. T. Campbell, A. Sitze (Eds.). Durham : Duke University Press, 2013. 456 p.
16. Rabinow P., Rose N. Biopower today. *Biopower: Foucault and Beyond*. Cisney V. W., Morar N. (eds.). Chicago, IL : The University of Chicago Press, 2016. P. 297–325.
17. Marzocca O. Biopolitics for Beginners: Knowledge of Life and Government of People. Milan : Mimesis International, 2020. 464 p.
18. Žukauskaitė A., Wilmer S. E. Introduction. *Resisting Biopolitics: Philosophical, Political, and Performative Strategies* / S. E. Wilmer, A. Žukauskaitė (Eds.). New York : Routledge, 2016. P. 1–18.
19. Nancy J.-L. Une Pensée finie. Paris, Galilée, 1991. 376 p.
20. Braidotti R. The Posthuman. Cambridge : Polity Press, 2013. 229 p. URL: https://ageingcompanions.constantvzw.org/books/The_Posthuman_-_Rosi_Braidotti.pdf (дата звернення: 04.01.2023).
21. Žizek S. Welcome to the desert of the real! Five essays on september 11 and related dates. London : Verso, 2002. 160 p. URL: http://www.rebels-library.org/files/zizek_welcome.pdf (дата звернення: 10.01.2023).
22. Lemke T. Politics: An Advanced Introduction. New York : New York University Press, 2011. 158 p.
23. Prozorov S. Foucault's affirmative biopolitics: Cynic parrhesia and the biopower of the powerless. *Political Theory*. 2017. №45. P. 801–823.
24. Thacker E. After Life. Chicago : University of Chicago Press, 2010. 295 p.
25. Lemm V. Homo Natura: Nietzsche, Philosophical Anthropology and Biopolitics (Incitements). Edinburgh : Edinburgh University Press, 2020. 212 p. URL: https://www.academia.edu/45195653/Homo_Natura_Nietzsche_Philosophical_Anthropology_and_Biopolitics (дата звернення: 04.01.2023).
26. Besnier N., Brownell S., Carter T. F. The Anthropology of Sport: Bodies, Borders, Biopolitics. California : University of California Press, 2017. 336 p.
27. Améry J. Par-delà le crime et le châtement. Essai pour surmonter l'insurmontable. Paris : Babel, 2005. 224 p.

28. Groenewald A. Trauma Is Suffering That Remains. The Contribution of Trauma Studies to Prophetic Studies. *Acta Theologica*. 2018. Vol. 38. P. 88–102.
29. Nagle J. The biopolitics of victim construction, elision and contestation in Northern Ireland and Lebanon. *Peacebuilding*. 2020. Vol. 8 (4). P. 402–417.
30. Collstedt C. Towards A Biopolitics Of The Victimized Body. *Scandinavian Journal of History*. 2020. 45 (1). P. 1–24. doi: 10.1080/03468755.2019.1596833.
31. Polychroniou A. Towards a Critical Reconstruction of Modern Refugee Subjectivity: Overcoming the Threat – Victim Bipolarity with Judith Butler and Giorgio Agamben. *Open Philosophy*. 2021. 4 (1). P. 252–268.
32. Cultural Trauma and Collective Identity / J. Alexander, R. Eyerman, B. Giesen, N. J. Smelser, P. Sztompka (eds.). Berkeley : University of California Press, 2004. 327 p. URL: http://kulturiskvlevebi.weebly.com/uploads/1/8/3/7/18376403/cultural_trauma_and_collect.identity.pdf (дата звернення: 04.01.2023).
33. Eyerman R. Cultural Trauma. Slavery and the Formation of African American Identity. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 314 p. URL: http://assets.cambridge.org/97805218/08286/excerpt/9780521808286_excerpt.pdf (дата звернення: 04.01.2023).
34. Bovio Rico A. Muerte y resurrección del cuerpo. México : Plaza y Valdés, 2017. 259 p.
35. Коваленко І. І., Мелякова Ю. В., Кальницький Е. А. Постпаноптикум: метаморфози культури контролю в цифровому суспільстві. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2021. № 3 (50). С. 82–109.
36. Schmitt C. Political Theology, Four Chapters on the Concept of Sovereignty. Chicago : University of Chicago Press, 2005. 70 p. URL: https://pdflibrary.files.wordpress.com/2008/02/schmitt_polittheology.pdf (дата звернення: 04.01.2023).
37. Getman A. P., Danilyan O. G., Dzeban A. P., Kalynovskyi Yu. Yu. Modern ontology: reflection on the continuity of cyberspace and virtual reality. *Revista de Filosofía*. 2022. Vol. 39 (102). P. 78–94. doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7017946> (дата звернення: 04.01.2023).
38. Badiou A. The Century. Cambridge : Polity, 2007. 248 p.
39. Коваленко І. І., Мелякова Ю. В., Кальницький Е. А. Цифровий паноптикум та медіа: особливості контролю в культурно-комунікативній системі сучасного соціуму. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2022. № 3 (54). С. 47–67.
40. Berman J. The 'Vital Core': from Bare Life to the Biopolitics of Human Security. *Protecting Human Security in a Post 9/11 World: Critical and Global Insights* / G. Shani, M. Sato, M. Kamal Pasha (eds). New York : Palgrave Macmillan, 2007. P. 30–49. URL: https://www.academia.edu/77083503/The_Vital_Core_from_Bare_Life_to_the_Biopolitics_of_Human_Security (дата звернення: 04.01.2023).

41. Clarke A. E., Shim J. K., Mamo L., Fosket J. R., Fishman J. R. Biomedicalization: Technoscientific Transformations of Health, Illness, and U. S. *Biomedicine. American Sociological Review*. 2003. Vol. 68 (2). P. 161–194.
42. Lacan J. Fonction et champ de la Parole et du Langage. *La psychanalyse*. 1956. № 1, P. U. F. URL: <http://staferla.free.fr/Lacan/Fonction%20et%20champ.pdf> (дата звернення: 04.01.2023).
43. Kojève A. Introduction à la lecture de Hegel. Paris : Gallimard, 1968. 597 p.
44. Deleuze G., Guattari P.-F. Capitalisme et schizophrénie. *L'Anti-Œdipe*. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1983. 400 p. URL: <https://files.libcom.org/files/Anti-Oedipus.pdf> (дата звернення: 10.01.2023).
45. Benjamin W. Capitalism as Religion. *The Frankfurt School's Critique of Religion*. E. Mendieta (Ed.). New York : Routledge, 2005. 414 p.

REFERENCES

1. Foucault, M. (1984). What is enlightenment? *The Foucault Reader*. New York: Pantheon Books, 32–50. Retrieved from https://monoskop.org/images/f/f6/Rabinow_Paul_ed_The_Foucault_Reader_1984.pdf.
2. Foucault, M. (1975). Surveiller et punir. Naissance de la prison. Paris: Gallimard; Copyleft Yuji. Retrieved from https://monoskop.org/images/2/22/Foucault_Michel_Surveiller_et_Punir_Naissance_de_la_Prison_2004.pdf.
3. Foucault, M. (2014). Obrar mal y decir la verdad. México: Editorial Siglo XXI.
4. Foucault, M. (2008). The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978–1979. New York: Palgrave MacMillan. Retrieved from https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/LAW353/%5BMichel_Foucault%2C_Michel_Senellart%2C_Arnold_I._Davi%28BookFi%29.pdf.
5. Agamben, G. (2014). *Nudez*. Belo Horizonte: Autêntica Editora.
6. Agamben, G. (1998). *Homo Sacer. Sovereign power and bare life*. Stanford: Stanford University Press. Retrieved from <http://abahlali.org/files/Homo+Sacer.pdf>.
7. Agamben, G. (1999). *Potentialities: Collected Essays in Philosophy*. Stanford: Stanford University Press.
8. Agamben, G. (1999). *The Remnants of Auschwitz: the Witness and the Archive*. New York: Zone Books. Retrieved from <http://artsites.ucsc.edu/sdaniel/230/Agamben-Remnants-of-Auschwitz.pdf>.
9. Agamben, G. (2005). *State of exception*. Chicago-London: University of Chicago Press. Retrieved from <https://altexploit.files.wordpress.com/2017/07/giorgio-agamben-kevin-attell-state-of-exception-university-of-chicago-press-2005.pdf>.
10. Agamben, G. (2011). *O Reino e a Glória, Uma Genealogia Teológica da economia e do Governo. Homo Sacer II* Trad. Selvino J. Assmann. São Paulo: Boitempo.
11. Hardt, M., Negri, A. (2001). *Empire*. Cambridge: Harvard University Press. Retrieved from https://www.angelfire.com/cantina/negri/HAREMI_printable.pdf.
12. Esposito, R. (2007). *Terza persona. Politica della vita e filosofia dell'impersonale*. Torino: Einaudi.

13. Esposito, R. (2011). *Immunitas: The Protection and Negation of Life*. Cambridge: Polity.
14. Mills, C. (2017). Biopolitics and human reproduction. *The Routledge Handbook on Biopolitics*, Pp. 281–294. London, UK: Routledge.
15. *Biopolitics: A Reader* (2013). T. Campbell, A. Sitze (eds.). Durham: Duke University Press.
16. Rabinow, P., Rose, N. (2016). Biopower today. *Biopower: Foucault and Beyond*, edited by Cisney V. W., Morar N. (eds.), Chicago: The University of Chicago Press, 297–325.
17. Marzocca, O. (2020). *Biopolitics for Beginners: Knowledge of Life and Government of People*. Milan: Mimesis International.
18. Žukauskaitė, A., Wilmer S. E. (2016). Introduction. *Resisting Biopolitics: Philosophical, Political, and Performative Strategies*. S. E. Wilmer, A., Žukauskaitė (eds.). New York, NY: Routledge, 1–18.
19. Nancy, J.-L. (1990). *Une Pensée finie*. Paris: Galilée.
20. Braidotti, R. (2013). *The Posthuman*. Cambridge: Polity Press. Retrieved from https://ageingcompanions.constantvzw.org/books/The_Posthuman_-_Rosi_Braidotti.pdf.
21. Žizek, S. (2002). Welcome to the desert of the real! Five essays on september 11 and related dates. London: Verso. Retrieved from http://www.rebels-library.org/files/zizek_welcome.pdf.
22. Lemke, T. (2011). *Politics: An Advanced Introduction*. Trans. E. F. Trump. New York, NY: New York University Press.
23. Prozorov, S. (2017). Foucault's affirmative biopolitics: Cynic parrhesia and the biopower of the powerless. *Political Theory*, 45, 801–823.
24. Thacker, E. (2010). *After Life*. Chicago; University of Chicago Press.
25. Lemm, V. (2020). *Homo Natura: Nietzsche, Philosophical Anthropology and Biopolitics (Incitements)*. Edinburgh: Edinburgh University Press 2020. Retrieved from https://www.academia.edu/45195653/Homo_Natura_Nietzsche_Philosophical_Anthropology_and_Biopolitics
26. Besnier, N., Brownel, S., Carter, T. F. (2017). *The Anthropology of Sport: Bodies, Borders, Biopolitics*. California: University of California Press.
27. Améry, J. (2005). *Par-delà le crime et le châtime*nt. Essai pour surmonter l'insurmontable. Paris: Babel.
28. Groenewald, A. (2018). Trauma Is Suffering That Remains. The Contribution Of Trauma Studies To Prophetic Studies. *Acta Theologica*, 38, 88–102.
29. Nagle, J. (2020). The biopolitics of victim construction, elision and contestation in Northern Ireland and Lebanon. *Peacebuilding*, 8 (4), 402–417.
30. Collstedt, C. (2020). Towards A Biopolitics Of The Victimized Body. *Scandinavian Journal of History*, 45 (1), 1–24. doi: 10.1080/03468755.2019.1596833.
31. Polychroniou, A. (2021). Towards a Critical Reconstruction of Modern Refugee Subjectivity: Overcoming the Threat – Victim Bipolarity with Judith Butler and Giorgio Agamben. *Open Philosophy*, 4 (1), 252–268.

32. Cultural Trauma and Collective Identity (2004). J. Alexander, R. Eyerman, B. Giesen, N. J. Smelser, P. Sztompka (eds.). Berkeley: University of California Press.
33. Eyerman, R. (2001). Cultural Trauma. Slavery and the Formation of African American Identity. Cambridge: Cambridge University Press. Retrieved from http://assets.cambridge.org/97805218/08286/excerpt/9780521808286_excerpt.pdf.
34. Rico Bovio, A. (2017). Muerte y resurrección del cuerpo. México: Plaza y Valdés.
35. Kovalenko, I. I., Meliakova, Yu.V., Kalnytskyi, E. A. (2021). Postpanoptikum: metamorfozy kultury kontrolia v tsyfrovomu suspilstvi. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: filosofii, filosofii prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the Yaroslav the Wise National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology, 3 (50), 82–109* [in Ukrainian].
36. Schmitt, C. (2005). Political Theology, Four Chapters on the Concept of Sovereignty. Chicago: University of Chicago Press. Retrieved from https://pdflibrary.files.wordpress.com/2008/02/schmitt_polittheology.pdf.
37. Getman, A. P., Danilyan, O. G., Dzeban, A. P., Kalynovskyi, Yu. Yu. (2022). Modern ontology: reflection on the continuity of cyberspace and virtual reality. *Revista de Filosofia, 39 (102), 78–94*. doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7017946>.
38. Badiou, A. (2007). The Century. Cambridge: Polity.
39. Kovalenko, I. I., Meliakova, Yu.V., Kalnytskyi, E. A. (2022). Tsyfrovyi panoptikum ta media: osoblyvosti kontroliu v kulturno-komunikatyvni systemi suchasnoho sotsiumu. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: filosofii, filosofii prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the Yaroslav the Wise National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology, 3 (54), 47–67* [in Ukrainian].
40. Berman, J. (2007). The 'Vital Core': from Bare Life to the Biopolitics of Human Security. *Protecting Human Security in a Post 9/11 World: Critical and Global Insights*. G. Shani, M. Sato, M. Kamal Pasha (eds). New York: Palgrave Macmillan, 30–49. Retrieved from https://www.academia.edu/77083503/The_Vital_Core_from_Bare_Life_to_the_Biopolitics_of_Human_Security.
41. Clarke, A. E. et al. (2003) Biomedicalization: Technoscientific Transformations of Health, Illness, and U. S. *Biomedicine. American Sociological Review, 68 (2), 161–194*.
42. Lacan, J. (1956). Fonction et champ de la Parole et du Langage. *La psychanalyse, n° 1, P. U. F.* Retrieved from <http://staferla.free.fr/Lacan/Fonction%20et%20champ.pdf>.
43. Kojève, A. (1968). Introduction à la lecture de Hegel. Paris: Gallimard.
44. Deleuze, G., Guattari, P.-F. (1983). Capitalisme et schizophrénie. *L'Anti-Œdipe*. Minneapolis: University of Minnesota Press. Retrieved from <https://files.libcom.org/files/Anti-Oedipus.pdf>.
45. Benjamin, W. (2005). Capitalism as Religion. *The Frankfurt School's Critique of Religion*. E. Mendieta (ed.). New York: Routledge.

Kovalenko Inna Ihorivna, Ph.D., Associate Professor, Associate Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Meliakova Yuliia Vasylivna, Ph.D., Associate Professor, Associate Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Kalnytskyi Eduard Anatoliiovych, Ph.D., Associate Professor, Associate Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

BODY – VICTIM – TRAUMA: BIOPOLITICAL HORIZON

The article is devoted to understanding cultural trauma as a biopolitical concept. Biopolitics is presented as a system of certain strategies in relation to human corporeality, the basis of which is the economic power of capital. The key concepts conceptually included in the semantic field of biopolitics – bare life, homo sacer, state of exception and others – are considered. Cultural trauma is comprehended on the basis of understanding the specificity of a victim in contemporary culture. The discourse of trauma transforms sacredness into grief, guilt and resentment. Accordingly, the victim unites the collective body not through purification, but through involvement in violence as a traumatic event. The sacrifice is conceptualised as a biopolitical tool, contradictorily suggestive of humanist pathos and biopolitical exploitation..

Keywords: *biopolitical dispositif, collective body, discourse of trauma, victim, identity, «bare life».*

Трофименко Володимир Анатолійович, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
v.a.trofymenko@nlu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0003-2240-3727

РІЗНОМАНІТНІСТЬ ІСНУВАННЯ ЛЮДИНИ В КІБЕРПРОСТОРИ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ АНТРОПОЛОГІЧНОГО НАПРЯМУ ЙОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У публікації досліджуються різноманітні аспекти існування людини в кіберпросторі. Звертається увага на те, що сьогодні кіберпростір є необхідною умовою нормальної життєдіяльності людини. Він охопив як старі, традиційні сфери людського життя, так і створює нові, потребу в яких викликає сучасний розвиток суспільства. Звертається увага і на проблему кіберзлочинності як явище, що теж отримало розвиток у цифровій реальності. У цілому публікацією доводиться необхідність існування антропологічного напрямку дослідження кіберпростору.

Ключові слова: кіберпростір, законослухняний користувач, кіберзлочинність, кіберзлочинець, антропологічний напрям.

Постановка проблеми. Кіберпростір усе більше поглинає суспільне життя. Людина набуває все більше життєвої потреби використовувати його можливості. Це спрощує та полегшує її життя, реалізує бажання, економить час. Але кіберпростір потребує певних технічних посередників, опанування яких стає вже сьогодні необхідним і нагальним. Людина в результаті такого опанування стає більш освіченою і краще починає розуміти всі аспекти діяльності в ньому, зокрема і злочинний. Кіберзлочинність сьогодні поширюється як змістовно, так і кількісно. Прикладом може слугувати статистика кіберзлочинності в Україні [1]. Але технічні засоби не можуть провести аналіз того, з якою метою та наміром людина відвідує кіберпростір. Спеціалісти можуть створювати певні технічні заборонні механізми та обмеження, але людський аспект «залізо» все одно не зможе не те що виокремити, а і просто обмежити. З цього важливо сказати наступне. Людина в кіберпросторі є і об'єктом, на який спрямовано певні кібердії та трансакції, і суб'єктом, який користується кіберпростором для задоволення своїх законних та незаконних потреб. Фак-

тично людина є центральною особою в кіберпросторі, що вимагає критичного осмислення її ролі в ньому. Важливо дослідити всі складові людини: фізичні, психологічні, раціоналістичні у призмі застосування їх у кіберсфері. Це допоможе виховати добре підготовленого, законотворчого користувача, створити ефективні механізми його захисту в мережі, притягати кіберзлочинців до відповідальності, запобігати скоєнню злочинів у кібернетичному просторі, проводити ефективну профілактичну діяльність.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розгалуженість кіберпростору, його постійне розширення, зростання уваги до проблеми кібербезпеки відкрила науковій спільноті нові напрями досліджень.

На зростанні популярності та актуальності дослідження взаємоіснування людини та кіберпростору звернув увагу хорватський вчений Н. Свілічіч [2]. Як різновид антропології, пише він, кіберантропология вважається найбільш швидкозростаючою підгалуззю в науці. Вона, на його думку, базується на синергічних ефектах мультимедійних систем і гіпермедіа, використовуючи їхні порівняльні переваги. Після цього вчений зводить предмет свого дослідження і вивчає вплив на людину офлайн- та онлайн-носіїв однакового контенту. Але, на думку автора, позиція хорватського науковця дещо зводить коло кіберантропології до взаємодії людини з мультимедійними системами і сприйняття нею медійного контенту. Жалкують про обмеженість використання людського фактору в кіберпросторі нідерландські вчені Х. Юнг, Т. ван Влієт, Дж. ван де Вен, С. Джоль та К. Брокмен [3]. Людський фактор, звертають увагу вони, значною мірою відсутній у широкому діалозі про кібербезпеку, і його сфера часто обмежена. Вчені пропонують розглядати кібербезпеку як стан системи. Зміни в цій системі викликані поведінкою суб'єкта. Втручання – це способи зміни поведінки суб'єктів для запобігання небажаній поведінці та посилення бажаної поведінки. При виборі втручання слід враховувати динамічний характер того, як люди використовують кіберпростір. Люди навряд чи змінять колишню поведінку відразу. Головне, вважають науковці, винайти нові способи зберегти стару поведінку в нових обставинах. Вони розрізняють три основних шляхи поведінки суб'єктів, які впливають на кібербезпеку системи: рефлекс, звичку та продуманий шлях. Урахування цих систем справді полегшує зусилля щодо розроблення успішних втручань. З цієї публікації можна зробити висновок, що людський фактор є центральним елементом системи виховання законотворчого користувача.

На вплив інтернету та кіберпростору на поведінку споживачів звертає увагу колектив учених Дж. Саура, А. Рейес-Мендес, Н. де Матос, М. Коріа та П. Палос-Санчес [4]. Вони відмічають, що в останні десятиліття інтернет, новітні технології та соціальні медіа привели до еволюції поведінки споживачів. Зміни в поведінці клієнтів, викликані цифровими розробками, створюю-

ють багато можливостей і викликів, з якими компаніям також доводиться мати справу в інтернеті. Чим краще компанії знають про поведінку своїх клієнтів, тим легше вони можуть взаємодіяти з ними за допомогою таких стратегій, як користувальницький досвід, впливовий маркетинг, контент, створений користувачами, електронне радіомовлення тощо. Ці стратегії є важливими в тому числі і для збільшення продажів і розвитку онлайн-бізнесу, оскільки такі стратегії збільшують взаємодію з користувачами та впливають на їх поведінку. Тому, вважають науковці, необхідно зосередитись на аналізі поведінки споживачів в епоху цифрових технологій.

Підсумовуючи цей невеликий аналіз публікацій, можна констатувати поворот кіберпростору в бік звичайної людини, яка стає його основним користувачем. У свою чергу, це спонукає розширення та збільшення кількості відповідних наукових досліджень.

Формування мети. Однією з цілей публікації є показати, як людські навички, звички, розум, емоції тощо можуть впливати на розвиток кіберпростору та сфери кібербезпеки зокрема. Наступною метою цієї статті також є з'ясування антропологічних причин кіберзлочинності. Фінальним завданням роботи є довести необхідність існування антропологічного напрямку дослідження кіберпростору.

Викладення основного матеріалу. Кіберпростір створений людиною для самої людини. Але рівень користувача вже з перших кроків у кіберпросторі відкрив людині усі його можливості. У ньому відтворюються практично всі соціальні інститути з притаманними їм позитивними та негативними рисами.

Тому вже сьогодні виділяють:

«– Поверхневий, або видимий, інтернет (з англійської Surface Web): та частина глобальної мережі, яка індексується пошуковими системами на кшталт Google або Bing.

– Глибокий інтернет, або «невидима мережа» (з англійської Deep Web): повна протилежність «поверхневому інтернету». У глибокій павутині знаходяться вебсторінки, не пов'язані з іншими гіперпосиланнями, а також сайти, доступ до яких відкритий тільки для зареєстрованих користувачів, та інтернет-сторінки, доступні тільки за паролем.

– Даркнет, «темний інтернет» (з англійської Darknet): повністю анонімна, нерегульована і нікому не підконтрольна частина інтернету. Він недоступний для звичайних користувачів. Доступ у нього можна отримати тільки за допомогою спеціальних програм... Темна сторона «даркнету» готова запропонувати весь спектр протизаконних послуг: кібершахрайство, виробництво шок-контенту, вимагання, послуги хакерів, продаж наркотиків або зброї, схеми афер і багато іншого» [5].

Як можна побачити, якщо перші два шари кіберпростору використовуються для досягнення законних цілей, то даркнет надає прихисток та необхідні можливості кіберзлочинцям. Таким чином, їм ніхто і ніщо не заважає скоювати свої злочинні дії. Тому необхідно піти шляхом виховання захищеного законослухняного користувача. Складність такої виховної роботи постає в необхідності врахування багатьох сторін життя людини: вік, стать, рівень освіти, забезпеченість приладдям, доступ до інтернету та його швидкість, її бажання і цілі, емоційний стан тощо. І цим вже активно займається наукова спільнота.

Так, змінювати поведінку людини через кіберпростір пропонує група науковців – Ч. Пайндер, Дж. Вермелен, Б. Коуен та Р. Біль [6]. Цифрові втручання, пишуть вони, спрямовано на зміну поведінки, особливо ті, що використовують поширені обчислювальні технології, мають великі надії на підтримку користувачів у зміні їхньої поведінки. Однак більшість втручань не враховують звичну поведінку, обмежуючи їхній потенційний вплив. Ця невдача, відзначають автори, частково спричинена великою кількістю теорій зміни поведінки, що збігаються, і пов'язаних із ними стратегій, які не враховують ролі звичок. Вони підкреслюють потенціал теорії подвійних процесів, сучасної теорії звичок і теорії постановки цілей, які разом моделюють те, як користувачі формують звички та позбавляються їх, щоб стимулювати ефективно цифрове втручання. З цього вони формулюють власну модель зміни звички. Таким чином, науковці доводять можливість кіберпростору впливати в тому числі і на формування законослухняного користувача, позбавлення користувача «поганих» звичок.

Водночас уже висловлюються певні побоювання щодо негативного впливу втручання кіберпростору на поведінку людини та формування цифрової нерівності. Про це пишуть тайванські вчені Т.-К. Ю, М.-Л. Лін, Й.-К. Ляо [7]. Цифрова нерівність, відзначають вони, є однією з найбільш критичних проблем в «інформаційну епоху», небагато досліджень вивчали соціальну нерівність в інформаційних ресурсах і моделях цифрового використання. У сільській місцевості засоби інформаційно-комунікаційних технологій не можуть гарантувати, що користувачі зможуть легко отримати доступ до інформаційних технологій і подолати так званий «цифровий розрив». Автори стверджують, що психологічні чинники впливають на поведінку щодо упровадження інформаційно-комунікаційних технологій, сповільнюючи їхній ефект. Виходом є навчання елементів інформаційної грамотності та формування цифрових навичок через систему освіти. Соціалізація, яка відбувається у процесі освіти, покращує також рівень медіанасиченості, медіадосвіду і медіатехнічного стресу, що, у свою чергу, покращує поведінку щодо упровадження інформаційно-комунікаційних технологій. Такий підхід, підбивають підсумок науков-

ці, повинен стати елементом державної політики. На провідну роль освіти та політики звертає увагу і бразильська вчена К. Ачутті [8]. Цифрова ера, пише вона, породила численні форми грамотності: цифрову грамотність і технологічну грамотність, наприклад. Це означає, що нинішні педагоги повинні переходити від традиційної навчальної програми до більш інноваційної, не маючи належного керівництва. Кожен повинен піклуватись про розвиток цифрової та технологічної грамотності покоління, що навчається. Виходячи з розвитку суспільства, продовжує вчена, необхідно змінювати мислення політиків та освітян. Вони здатні спричинити величезну трансформацію в освітній системі.

На негативні психологічні аспекти поведінки споживачів у кіберпросторі звертають увагу і словацькі науковиці Дж. Рібанська, І. Косічарова та Л. Негова [9]. Сьогодні, відмічають вони, людство вже знає, який величезний вплив на його життя має цифровізація суспільства. Існує кілька ключів до виявлення процесів споживчої поведінки та прийняття рішень. Якщо необхідно зрозуміти, як споживачі приймають рішення на цифровому ринку, по-перше, потрібно зрозуміти самого споживача – споживача як емоційну людину зі специфічними емоціями та потребами. Як і на ринку товарів і послуг, зазначають авторки, на цифрових ринках споживачі зустрічаються з тими ж інструментами маркетингової комунікації, але в різних формах, в основному з електронною рекламою в різних формах. Незважаючи на відому високу ефективність електронної комерції, науковиці виявили багато негативів і небезпек цього інструменту в цифровому середовищі. Цифрова реклама, особливо та, що спливає, викликає значні негативні емоції. Вчені стверджують, що особистість споживача є значущим предикатором реакції споживачів на цифровому ринку. Таким чином, цифрове середовище приносить не тільки переваги, але й нові проблеми, недовіру, стрес і відразу споживачів.

На прикладі Ізраїлю ще на одну небезпеку у кіберпросторі – нерівність у цифрових навичках – звертають увагу вчений з Уругваю М. Додел та ізраїльський вчений Дж. Меш [10]. Поведінка з точки зору кібербезпеки, відзначають вони, є важливою для запобігання втраті цифрових активів особи та забезпечення безпеки важливих щоденних дій в інтернеті. Кібербезпека окремих людей також має вирішальне значення для національної кібербезпеки. Це питання дуже актуальне для Ізраїлю, країни, яка покладається на цифрові можливості своїх працівників у своїх основних технологічних галузях, а також часто стає об'єктом кібервійни та атак кіберзлочинців. Для дослідників метою цього дослідження є виявлення детермінантів кібербезпекової поведінки. До таких вони відносять вік, стать, рівень освіти та їхній вплив на цифрові навички, пов'язані з безпекою. Автори виводять чіткий зв'язок між цими детермінантами та якістю доступу до інтернету з рівнем навичок

цифрової безпеки користувачів. Як висновок, вони розширюють розуміння кібербезпеки, показуючи, що соціальна та цифрова диспропорції відтворюються у використанні заходів для запобігання онлайн-загрозам, піддаючи цифрових незаможних осіб більшому ризику стати жертвами онлайн-загроз.

Зважаючи на викладене вище, не дарма висловлюється позиція про необхідність розвитку цифрових навичок у користувачів. На важливість та необхідність розвитку цифрових навичок звертають увагу німецькі вчені Е. Остмейер та М. Стробел [11]. Цифрова трансформація, звертають увагу вони, змінює навички працівників, необхідні організаціям для успіху. У цьому контексті для працівників стає дедалі важливішим активно розвивати свої навички. Автори відмічають, що нові дослідження про проактивний розвиток навичок співробітників значною мірою ігнорували можливу роль сприйняття співробітниками широкомасштабних змін в організаційному середовищі в їхній мотивації брати участь у такій цінній поведінці. Вони усувають цю прогалину за допомогою упровадження теорії когнітивно-афективної системи особистості, щоб пояснити, як розвиток макрорівня впливає на поведінку працівників. Результати підтверджують гіпотезу про позитивний непрямий вплив цифрової зрілості галузі на проактивний розвиток навичок через інтерпретацію співробітниками цифровізації як контрольованої та можливості для їхньої організації.

Усі наведені вище приклади свідчать про необхідність упровадження всеосяжної та всеохопної системи цифрової грамотності. Але вже на рівні її розуміння ставиться питання: вона повинна бути локальною чи універсальною? Це питання ставить колектив науковців Л. Пангазіо, А. Гудх, Л. Ледесма та А. Гонсалес [12]. Багато вчених у всьому світі, пишуть вони, вивчали знання, навички та схильності, необхідні для використання цифрових медіа. Проте, оскільки цифрові тексти поширювалися та розвивалися, було багато припущень щодо того, що означає мати «цифрову грамотність». Як і дослідники грамотності з Австралії, Швеції та Аргентини, автори стурбовані прагненням стандартизувати визначення «цифрової грамотності», незважаючи на помітні відмінності в культурній політиці освіти в кожній країні. Вони аналізують, як термін «цифрова грамотність» був концептуалізований і застосований вченими в цих трьох мовних контекстах. Для цього вони досліджують найбільш цитовані публікації з цифрової грамотності в англійськомовних, скандинавських та іспаномовних наукових публікаціях. Вчені роблять висновок про різноманітність визначень у кожному контексті та всередині кожного контексту, основні суперечності та проблеми, що виникають, а також наслідки для навчання цифровій грамотності. Вони відзначають, що подібні напруження та виклики існують у всіх трьох контекстах, однак шлях до розв'язання залежить від контекстуальних відмінностей. Як висновок, вчені визнають і об-

стоюють необхідність локальних концептуалізацій цифрової грамотності в освітніх системах, що все більше глобалізуються.

Незважаючи на концептуальні проблеми в рамках цифрової грамотності, пропонується вирішення певного кола проблем, які виникають у користувачів кіберпростору. Однією з таких проблем є дезінформація, яка поширюється через кіберпростір. Її порушують малайзійські вчені Л. Антонісамі та П. Сівакумар [13]. Вони звертають увагу, що останніми роками занепокоєння щодо дезінформації викликало відновлення інтересу до аспекту цифрової грамотності. Багато молодих людей у Малайзії не можуть відрізнити справжні новини від фейкових. Хоча є багато досліджень, які вивчають фейкові новини, дослідження, які вивчають пом'якшення дезінформації крізь призму цифрової грамотності, усе ще є рудиментарними. У призмі впливу дезінформації на користувачів вчені звертаються до розгляду складових цифрової грамотності: технічної, когнітивної грамотності та соціально-емоційної грамотності. Як результат вони стверджують, що дві з трьох сфер компетенції цифрової грамотності, технічна грамотність і когнітивна грамотність, мають позитивний зв'язок у зниженні дезінформації серед студентів університетів; однак соціально-емоційна грамотність має протилежний ефект. Крім того, твердять вчені, гедонічна мотивація допомагає пом'якшити дезінформацію, тоді як звичка – ні. Таким чином, на їхню думку, цифрова грамотність може допомогти у виявленні дезінформації, яка маскується під достовірну інформацію, шляхом належної перевірки та аналізу, особливо в епоху цифрових технологій, коли кожен сприйнятливий до дезінформації. У свою чергу, це потребує розроблення нової основи самої цифрової грамотності.

Взаємовплив цифрової грамотності та психологічної вразливості вивчають англійські вчені Е. Хелспер та Д. Смахел [14]. Вчені поєднують клінічно-психологічну та цифрову грамотність, щоб пролити нове світло на пояснення надмірного використання інтернету (EIU). Поєднання цих протилежних підходів, на їхню думку, призводить до більш повного пояснення інтенсивного використання з негативними наслідками. Автори показують, що між змінними психологічної та цифрової грамотності та EIU існують взаємозалежні та непрямі зв'язки. Психологічно вразливі діти з вищим рівнем цифрової залученості мають найбільш негативні наслідки, тоді як найменш ризиковані невразливі діти з високим рівнем грамотності (взаємовідносини). Насправді, твердять дослідники, ризик негативних наслідків для психологічно вразливих дітей посилюється їхньою схильністю проводити більше часу в інтернеті, але протистоїть їхньому нижчому рівню грамотності (що суперечить прямим і непрямим стосункам). Серед тих, хто не є вразливим, цифрова грамотність слабо пов'язана з негативними результатами. Наслідки цих результатів, на думку англійців, для майбутніх досліджень полягають у тому, що пояснен-

ня щодо ЕІУ мають включати психологічні показники та показники цифрової грамотності. Практичні наслідки полягають у тому, що клінічні психологи, які працюють з ЕІУ, повинні враховувати цифрову грамотність при розробленні втручань, а втручання з цифрового залучення повинні враховувати потенційний негативний вплив збільшення використання інтернету на вразливу молодь.

Включити вивчення психології в освіту з кібербезпеки пропонує англо-австралійська група вчених Дж. Тейлор-Джексон, Дж. Мак Аланей, Дж. Фостер, А. Белло, А. Марушат та Д. Дейл [15]. Роль людини в кібербезпеці, констатують вони, добре визнана. Багато інцидентів кібербезпеки залежать від цілей, які виконують певні поведінкові дії, наприклад відкривають посилання у фішинговому електронному листі. Самими кіберсупротивниками керують такі психологічні процеси, як мотивація, групова динаміка та соціальна ідентичність. Крім того, як навмисні, так і ненавмисні внутрішні загрози пов'язані, на думку авторів, з рядом психологічних факторів, включаючи когнітивне навантаження, психічне благополуччя, довіру та міжособистісні стосунки. Включивши психологію в освіту з кібербезпеки, фахівці-практики отримують навички, необхідні для вирішення проблем кібербезпеки. Однак вчені вважають, що є і певні труднощі. Психологія є широкою дисципліною, і багато теорій, підходів і методів можуть мати незначне практичне значення для кібербезпеки. Необхідно переглянути літературу, щоб визначити, що можна застосувати до кібербезпеки. Вчені відмічають, що існують також педагогічні відмінності в тому, як викладають психологію та кібербезпеку, а також психологічні відмінності в типах студентів, які зазвичай можуть вивчати психологію та кібербезпеку. Щоб спілкуватися зі студентами з кібербезпеки, важливо, щоб ці відмінності були виявлені та позитивно розглянуті. Суттєвим для цих зусиль, як висновок дослідників, є необхідність обговорення та співпраці між двома дисциплінами.

Проблема старіння населення нашої планети стає все серйознішою [16]. Тож не дарма науковці вже звертаються до вивчення ставлення людей похилого віку до кіберпростору. Цю проблему розглядають китайські дослідники К. Лі та І. Лаксімон [17]. У наш час, констатують вони, з суспільством, що старіє, зростає кількість людей похилого віку, які є поточними або потенційними користувачами цифрових технологій. Однак те, як люди похилого віку сприймають і використовують цифрові технології, не привертає достатньої уваги дослідників. Предметом їхнього дослідження є відчуття, сприйняття літніми людьми цифрових технологій і поведінка їх у Гонконзі та досвід щоденного використання цифрових технологій. У результаті автори показали, що люди похилого віку позитивно ставляться до використання цифрових технологій, але менше впевнені у своїх власних можливостях вивчення цих

технологій. Більшість таких людей мають труднощі під час використання та вивчення цифрових технологій, особливо проблеми з навігацією. Крім того, серед літніх людей спостерігається тенденція використання мобільних комп'ютерів замість комп'ютерів. Тому вони пропонують: враховуючи особливі потреби та обмеження людей похилого віку в майбутньому проектуванні цифрових технологій, можна забезпечити кращий досвід користувача. Ще на одну цікаву демографічну проблему – залежність щастя сільського населення з низьким забезпеченням від цифрової грамотності – звертають увагу інші китайські вчені: Дж. Ванг, Л. Чанг та Ж. Каі [18]. Підвищення рівня щастя сільського населення, стверджують вони, є важливою ознакою ефективності управління відносною бідністю. У контексті сучасної цифрової економіки оцінка зв'язку між цифровою грамотністю та суб'єктивним щастям малозабезпечених сільських груп є дуже практичною. Вченими був виявлений значний ефект щастя цифрової грамотності для сільських груп із низьким доходом. Цифрова грамотність, на їхню думку, сприяє суб'єктивному щастю груп із низькими доходами в сільській місцевості через збільшення доходу та зростання споживання. Спостережуваний ефект щастя неоднорідний серед різних характерних груп, і цифрова грамотність значно позитивно впливає на суб'єктивне щастя груп із низькими доходами в сільській місцевості. Декомпозиція суб'єктивного щастя на задоволеність життям і задоволеність роботою, доводять автори, показує, що цифрова грамотність суттєво позитивно впливає на роботу та задоволеність життям у сільській місцевості з низькими доходами. Для подальшого посилення суб'єктивного впливу цифрової грамотності на добробут у будівництві цифрових сіл вчені пропонують уряду зосередитися на розвитку цифрової грамотності серед груп із низькими доходами з боку попиту. Побудова цифрової інфраструктури повинна активно спиратися на пропозицію.

Але навчання цифрової грамотності, вирішення окремих проблем користувачів у кіберпросторі, з кібербезпеки зокрема, не є кінцевими. Для їхнього ефективного використання користувачі повинні займатись кібергігієною. Але і самої кібергігієни потрібно навчатись. Свій підхід до цього процесу пропонує група американських вчених – А. Нейгел, В. Клейпул, Г. Велдфогл, С. Ах-райя, Г. Хенкок [19]. Кібербезпека, пишуть вчені, має першорядне значення в сучасному кіберзахисті. Одним із важливих факторів, пов'язаних зі зменшенням порушень кібербезпеки, спричинених людьми, є кібергігієна. Кібергігієна, за їхнім баченням, – це адаптивні знання та поведінка для пом'якшення ризикованої онлайн-діяльності, яка ставить під загрозу соціальну, фінансову та особисту інформацію людини, – небезпека, яка значно посилюється, коли обговорюється ризик для цілих країн, а не для окремої людини. Цікаво, що, навіть незважаючи на те, що людина є найбільшою загрозою для кібербезпеки,

дуже мало досліджень вивчали приховані індивідуальні відмінності, пов'язані з розвитком знань, ставлень і поведінки, пов'язаних із кібергігієною. Індивідуальні відмінності, такі як довіра до технологій і внутрішня мотивація, вказували на покращання кібергігієни, але залежали від значних статевих відмінностей. Також з'явилися відмінності між академічними спеціальностями, такими як науково-технічні спеціальності. Нарешті, автори визнають важливість розуміння ролі людського фактору в сучасній кібербезпеці та потенційні практичні наслідки, пов'язані з удосконаленням поточних навчальних програм курсів з комп'ютерних та інформаційних наук.

Але кіберпростір є полем життєдіяльності не тільки законослухняних користувачів. Його можливості, особливо відносно анонімності існування, створюють сприятливі умови для злочинної діяльності. Усі наукові дослідження сьогодні обертаються навколо одного з головних питань: у чому схожість звичайного «офлайн»-злочинця та кіберзлочинця?

На згадану проблему звертає свою увагу нідерландський вчений М. Кра-ненберг [20]. Дослідження кіберзлочинів, пише вчений, зазвичай зосереджуються або на організаційній структурі організованої кіберзлочинності, або на процесах соціального навчання серед окремих осіб. Він пропонує новий погляд на співзлочинство, досліджуючи, наскільки окремі особи є співзлочинцями різних типів кіберзлочинів порівняно з традиційними злочинами. Крім того, він звертає увагу на відмінності в типі співзлочинців (друзі, сім'я чи ін.) і зв'язки між ІТ-знанням і кіберспівзлочинством. Нідерландський дослідник робить висновок, що кіберзлочинність і традиційна злочинність демонструють подібні моделі співзлочинства. Більшість правопорушників, вказує він, вважають за краще вчиняти свої злочини поодиночці, але деякі види злочинів частіше вчиняються разом із співвиконавцями, ніж інші види злочинів. Що стосується кіберзлочинності, результати свідчать про те, що обмеження в знаннях правопорушника у сфері ІТ можуть бути причиною шукати співзлочинців із сильними навичками у сфері ІТ.

Цю ж проблему вивчає група науковців з Нідерландів та Німеччини М. Кра-ненберг, Ж.-Л. Ван Гельдер, А. Барендс, Р. де Врайс [21]. Кіберпростір, стверджують вони, створює можливості для нових форм злочинності, які можуть бути пов'язані з конкретними характеристиками особистості правопорушників. Особливості особистості кіберзлочинців, за їхніми спостереженнями, досліджувались недостатньо. Вчені усувають цю прогалину, порівнюючи судову вибірку з 261 підозрюваного в кіберзлочинності, 260 підозрюваних у офлайн-злочинності. Це дає їм змогу створити детальну картину особистості кіберзлочинця: порівняно з підозрюваними в офлайн-злочинах, відмічають науковці, підозрювані кіберзлочинці мають значно нижчі оцінки за екстраверсію та значно вищі за сумлінність і відкритість до досвіду. Кіберзло-

чинці більше схожі на учасників спільноти в цих основних сферах особистості. Що стосується основних аспектів, на думку авторів, підозрювані кіберзлочинці видаються унікальними завдяки відносно високому рівню обачності. Вони більше схожі на підозрюваних офлайн-правопорушників за рисами, які можуть допомогти їм здійснювати злочинну діяльність, наприклад менший рівень скромності, лякливості та гнучкості. Однак вони більш схожі на вибірку спільноти за рисами, які можуть посилити їхню здатність або схильність вчиняти кіберзлочини, наприклад, вищий рівень терпіння, перфекціонізму та розсудливості.

Цікавий підхід у з'ясуванні схожості-несхожості офлайн- та онлайн-злочинності запропонували нідерландські вчені Е. Льюкфелд та Р. Рокс [22]. Вони досліджують перетин вуличних злочинів і кіберзлочинів. По-перше, вчені перевірили, чи залучені мережі в цих випадках також до іншої кримінальної діяльності, крім кіберзлочинів. По-друге, вони проаналізували походження та розвиток цих мереж, приділяючи особливу увагу ролі або офлайн-взаємодіям на реальних вулицях. По-третє, вони дослідили, чи містяться у справах відомості, які б свідчили про наявність вуличної культури, що інформує про діяльність правопорушників. Їхній аналіз як кримінальної діяльності, так і походження та розвитку мереж кіберзлочинців показав постійну важливість офлайнового світу. Проте, зазначають нідерландські вчені, результати проливають світло не лише на «приховане обличчя кіберзлочинності». Базуючись на їхніх мовних практиках, мотивах і нейтралізаціях, вони побачили приклади того, як основні члени, рекрутери та грошові мули в різних випадках вбудовані в голландську вуличну культуру. Таким чином, як висновок, завершують вчені, випадки кіберзлочинності також можна інтерпретувати як цифрову диверсифікацію традиційних вуличних (економічних) злочинів і, таким чином, як емпіричні приклади вуличних правопорушників, які адаптуються до розвитку технологій.

На питання, що впливає на кількість кіберзлочинців, намагаються дати відповідь вчені з США, Китаю та Південної Кореї [23]. Дж. Парк, Д. Чо, Дж. Лі та Б. Лі ставлять питання: за яких умов існує більша ймовірність використання інтернету з метою злочинної діяльності? Використовуючи вичерпні дані на рівні штатів у Сполучених Штатах за 2004–2010 рр., вони доходять висновку: немає чітких емпіричних доказів того, що рівень проникнення інтернету пов'язано з кількістю злочинців в інтернеті. Однак, продовжують автори, діяльність кіберзлочинців залежить від соціально-економічних факторів і швидкості з'єднання. Зокрема, вищий дохід, більша освіта, нижчий рівень бідності та вища нерівність, швидше за все, сприятимуть більш позитивному зв'язку проникнення інтернету з кіберзлочинцями, які справді відрізняються від умов наземних злочинів у реальному світі. Крім того, зазначають вчені, на відміну

від вузькосмугового, широкосмугові з'єднання суттєво і позитивно пов'язані з кількістю злочинців в інтернеті, і це посилює вищезгаданий вплив соціально-економічного статусу на злочини в інтернеті. Загалом, закінчують дослідники, для кіберзлочинності потрібен не лише кваліфікований злочинець, а й інфраструктура, яка сприятиме отриманню прибутку від злочину.

Зважаючи на викладене, можна зазначити, що проблема кіберзлочинності та кіберзлочинців набирає обертів. Це пояснюється і зростанням обсягу самого кіберпростору, і зростанням злочинності в ньому.

Висновки. Це дослідження показує, що людина охоплюється кіберпростором з усіх боків. Його вплив на неї вже може розглядатись як основа стабільної та нормальної життєдіяльності користувача. Користувачеві пропонується вже не тільки цифровізація старих, уже наявних інститутів, а й створення нових, без яких людина вже не бачить свого нормального існування. З іншого боку, електронні ресурси кіберпростору створюють можливості для кіберзлочинної діяльності, яка теж потребує вивчення з метою подолання та профілактики. У цілому варто відмітити, що місце людини в кіберпросторі дозволяє говорити про необхідність окремого – антропологічного – напряму дослідження цього цифрового явища. Подвійний статус людини як об'єкта та суб'єкта кіберпростору вказує на великий потенціал наукових досліджень цього напрямку в подальшому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Звіт про результати роботи Департаменту кіберполіції у 2022 році. URL: <https://cyberpolice.gov.ua/news/zvit-pro-rezultaty-roboty-departamentu-kiberpolicziyi-u-roczii-969/> (дата звернення: 17.02.2023).
2. Svilicic N. Cyber Anthropology or Anthropology in Cyberspace. *Collegium antropologicum*. 2012. № 36 (1). P. 271–280.
3. Young H., Van Vliet T., Van de Ven J., Jol S., Broekman C. Understanding Human Factors in Cyber Security as a Dynamic System. *International Conference on Human Factors in Cybersecurity (AHFE)*. Proceedings of the International Conference on Human Factors in Cybersecurity (AHFE). Los Angeles, 2018. P. 244–254.
4. Saura J., Reyes-Menendez A., de Matos N., Correia M., Palos-Sanchez P. Consumer behavior in the digital age. *Journal of spatial and organizational dynamics*. 2020. № 8 (3). P. 190–196.
5. Що таке даркнет і чи насправді він такий небезпечний. URL: <https://suspilne.media/170190-so-take-darknet-i-ci-spravdi-vin-takij-nebezpecnij/> (дата звернення: 17.02.2023).
6. Pinder C., Vermeulen J., Cowan B., Beale R. Digital Behaviour Change Interventions to Break and Form Habits. *ACM transactions on computer-human interaction*. 2018. Vol 25 (3). P. 1–66.

7. Yu T.-K., Lin M.-L., Liao Y.-K. Understanding factors influencing information communication technology adoption behavior: The moderators of information literacy and digital skills. *Computers in Human Behavior*, 2017. Vol. 71. P. 196–208.
8. Achutti C. Learning digital and technology literacy in the era of exponential rate of changes. *9 th International conference on education and new learning technologies (edulearn17)*. Proceedings 9 th International conference on education and new learning technologies (edulearn 17). Barcelona, 2017. P. 4778–4785.
9. Rybanska J., Kosciarova I., Nagyova L. Negative psychological aspects of consumer behaviour in the digital age. *International Scientific Conference on Marketing Identity – Digital Life*. Proceedings of the International Scientific Conference on Marketing Identity – Digital Life. Smolenice, 2015. P. 220–232.
10. Dodel M., Mesch G. Inequality in digital skills and the adoption of online safety behaviors. *Information communication & society*. 2018. Vol. 21 (5). P. 712–728.
11. Ostmeier E., Strobel M. Building skills in the context of digital transformation: How industry digital maturity drives proactive skill development. *Journal of business research*. 2022. № 139. P. 718–730.
12. Pangrazio L., Godhe A.-L., Ledesma L., Gonzalez A. What is digital literacy? A comparative review of publications across three language contexts. *E-learning and digital media*. 2020. Vol. 17 (6). P. 442–459.
13. Anthonysamy L., Sivakumar P. A new digital literacy framework to mitigate misinformation in social media infodemic. *Global knowledge memory and communication*. 2022. URL: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/GKMC-06-2022-0142/full/html> (дата звернення: 17.02.2023).
14. Helsper E. J., Smahel D. Excessive internet use by young Europeans: psychological vulnerability and digital literacy? *Information communication & society*. 2020. Vol. 23 (9). P. 1255–273.
15. Taylor-Jackson J., McAlaney J., Foster J., Bello A., Maurushat A., Dale J. Incorporating Psychology into Cyber Security Education: A Pedagogical Approach. *24 th International Conference on Financial Cryptography and Data Security (FC)*. Proceedings of the 24 th International Conference on Financial Cryptography and Data Security (FC). Kota Kinabalu, 2020. P. 207–217.
16. Населення Землі швидко старіє, не вистачає працівників. Чи готова до цього світова економіка і що чекає на Україну? URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/01/26/681778/> (дата звернення: 17.02.2023).
17. Li Q., Luximon Y. Older Adults and Digital Technology: A Study of User Perception and Usage Behavior. *International Conference on Physical Ergonomics and Human Factors*. Proceedings of the International Conference on Physical Ergonomics and Human Factors. FL, 2016. P. 155–163.
18. Wang J., Liu C., Cai Z. Digital literacy and subjective happiness of low-income groups: Evidence from rural China. *Frontiers in psychology*. 2022. № 13. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2022.1045187/full> (дата звернення: 17.02.2023).
19. Neigel A., Claypoole V., Waldfogle G., Acharya S., Hancock G. Holistic cyber hygiene education: Accounting for the human factors. *Computers & security*. 2020. Vol. 92. Article 101731.

20. Kranenbarg M. When do they offend together? Comparing co-offending between different types of cyber-offenses and traditional offenses. *Computers in human behavior*. 2022. Vol. 130. URL: <https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S0747563222000085?token=68BE22037551F2B3CC5F521E2EF512A52A56025518A27276B3A8E3F16FC62B7BC72323CC2289CB40657C7608137424C3&originRegion=eu-west-1&originCreation=20230311112032> (дата звернення: 17.02.2023).
21. Kranenbarg M., Van Gelder J., Barends, A., de Vries, R. Is there a cybercriminal personality? Comparing cyber offenders and offline offenders on HEXACO personality domains and their underlying facets. *Computers in human behavior*. 2023. № 140. URL: <https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S074756322200396X?token=C9F3890E0ABEF9E274DB15A6994911920CC80FF285240583DA1D8088DCB356C061E56BEA3E5E136F0EA60C99A99221B5&originRegion=eu-west-1&originCreation=20230311100956> (дата звернення: 17.02.2023).
22. Leukfeldt E., Roks R. Cybercrimes on the Streets of the Netherlands? An Exploration of the Intersection of Cybercrimes and Street Crimes. *Deviant behavior*. 2021. Vol. 42 (11). P. 1458–1469.
23. Park J., Cho D., Lee J., Lee B. The Economics of Cybercrime: The Role of Broadband and Socioeconomic Status. *ACM Transactions on Management Information Systems*. 2019. Vol. 10, Issue 4. Article No.: 13. P. 1–23.

REFERENCES

1. Zvit pro rezul'taty roboty Departamentu kiberpolitsiyi u 2022 rotsi. (2022). Retrieved from <https://cyberpolice.gov.ua/news/zvit-pro-rezultaty-roboty-departamentu-kiberpolicziyi-u-roczni-969/> [in Ukrainian].
2. Svilicic, N. (2012). Cyber Anthropology or Anthropology in Cyberspace. *Collegium antropologicum*, 36 (1), 271–280.
3. Young, H., Van Vliet, T., Van de Ven, J., Jol, S., Broekman C. (2018). Understanding Human Factors in Cyber Security as a Dynamic System. *International Conference on Human Factors in Cybersecurity (AHFE): proceedings of the International Conference on Human Factors in Cybersecurity (AHFE)*. Los Angeles. 244–254.
4. Saura, J., Reyes-Menendez, A., de Matos, N., Correia, M., Palos-Sanchez, P. (2020). Consumer behavior in the digital age. *Journal of spatial and organizational dynamics*, 8 (3), 190–196.
5. Shcho take darknet i chy naspravdi vin takyy nebezpechnyy. (2021). Retrieved from <https://suspilne.media/170190-so-take-darknet-i-ci-spravdi-vin-takij-nebezpecnij/> [in Ukrainian].
6. Pinder, C., Vermeulen, J., Cowan, B., Beale, R. (2018). Digital Behaviour Change Interventions to Break and Form Habits. *ACM transactions on computer-human interaction*, 25 (3), 1–66.
7. Yu, T.-K., Lin, M.-L., Liao, Y.-K. (2017). Understanding factors influencing information communication technology adoption behavior: The moderators of information literacy and digital skills. *Computers in Human Behavior*, 71, 196–208.

8. Achutti, C. (2017). Learning digital and technology literacy in the era of exponential rate of changes. *9 th International conference on education and new learning technologies (edulearn 17): proceedings 9 th International conference on education and new learning technologies (edulearn17)*. Barcelona, 4778–4785.
9. Rybanska, J., Kosiciarova, I., Nagyova, L. (2015). Negative psychological aspects of consumer behaviour in the digital age. *International Scientific Conference on Marketing Identity – Digital Life: proceedings of the International Scientific Conference on Marketing Identity – Digital Life*. Smolenice, 220–232.
10. Dodel, M., Mesch, G. (2018). Inequality in digital skills and the adoption of online safety behaviors. *Information communication & society*, 21 (5), 712–728.
11. Ostmeier, E., Strobel, M. (2022). Building skills in the context of digital transformation: How industry digital maturity drives proactive skill development. *Journal of business research*, 139, 718–730.
12. Pangrazio, L., Godhe, A.-L., Ledesma, L., Gonzalez, A. (2020). What is digital literacy? A comparative review of publications across three language contexts. *E-learning and digital media*, 17 (6), 442–459.
13. Anthonysamy, L., Sivakumar P. (2022). A new digital literacy framework to mitigate misinformation in social media infodemic. *Global knowledge memory and communication*. Retrieved from <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/GKMC-06-2022-0142/full/html>.
14. Helsper, E. J., Smahel, D. (2020). Excessive internet use by young Europeans: psychological vulnerability and digital literacy? *Information communication & society*, 23 (9), 1255–273.
15. Taylor-Jackson, J., McAlaney, J., Foster J., Bello, A., Maurushat, A., Dale, J. (2020). Incorporating Psychology into Cyber Security Education: A Pedagogical Approach. *24 th International Conference on Financial Cryptography and Data Security (FC): proceedings of the 24 th International Conference on Financial Cryptography and Data Security (FC)*. Kota Kinabalu, 207–217.
16. Naseleynya Zemli shvydko stariye, ne vystachaye pratsivnykiv. Chy hotova do ts'oho svitova ekonomika i shcho chekaye na Ukrainu? (2022). Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/01/26/681778/> [in Ukrainian].
17. Li, Q., Luximon, Y. (2016). Older Adults and Digital Technology: A Study of User Perception and Usage Behavior. *International Conference on Physical Ergonomics and Human Factors: proceedings of the International Conference on Physical Ergonomics and Human Factors*. FL, 155–163.
18. Wang, J., Liu, C., Cai, Z. (2022). Digital literacy and subjective happiness of low-income groups: Evidence from rural China. *Frontiers in psychology*, 13. Retrieved from <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2022.1045187/full>.
19. Neigel, A., Claypoole, V., Waldfogle, G., Acharya, S., Hancock, G. (2020). Holistic cyber hygiene education: Accounting for the human factors. *Computers & security*, 92, 101731.
20. Kranenbarg, M. (2022). When do they offend together? Comparing co-offending between different types of cyber-offenses and traditional offenses. *Computers in human*

- behavior*, 130. Retrieved from <https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S0747563222000085?token=68BE22037551F2B3CC5F521E2EF512A52A56025518A27276B3A8E3F16FC62B7BC72323CC2289CB40657C7608137424C3&originRegion=eu-west-1&originCreation=20230311112032>.
21. Kranenbarg, M., Van Gelder, J., Barends, A., de Vries, R. (2023). Is there a cybercriminal personality? Comparing cyber offenders and offline offenders on HEXACO personality domains and their underlying facets. *Computers in human behavior*, 140. Retrieved from <https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S074756322200396X?token=C9F3890E0ABEF9E274DB15A6994911920CC80FF285240583DA1D8088DCB356C061E56BEA3E5E136F0EA60C99A99221B5&originRegion=eu-west-1&originCreation=202303111100956>.
22. Leukfeldt, E., Roks, R. (2021). Cybercrimes on the Streets of the Netherlands? An Exploration of the Intersection of Cybercrimes and Street Crimes. *Deviant behavior*. 42 (11), 1458–1469.
23. Park, J., Cho, D., Lee, J., Lee, B. (2019). The Economics of Cybercrime: The Role of Broadband and Socioeconomic Status. *ACM Transactions on Management Information Systems*, 10, 4, 13, 1–23.

Trofymenko Volodymyr Anatoliiovych, Candidate of Legal Sciences, Assistant Professor, Assistant Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

THE DIVERSITY OF HUMAN EXISTENCE IN CYBERSPACE AS THE BASIS FOR THE FORMATION OF THE ANTHROPOLOGICAL DIRECTION OF ITS RESEARCH

The publication explores various aspects of human existence in cyberspace. Attention is drawn to the fact that today cyberspace is a necessary condition for normal human activity. It covered both old, traditional spheres of human life, and creates new ones, the need for which is caused by the modern development of society. Attention is also drawn to the problem of cybercrime, as a phenomenon that has also developed in digital reality. In general, the publication proves the necessity of the existence of an anthropological direction of cyberspace research.

Keywords: cyberspace, law-abiding user, cybercrime, cybercriminal, anthropological direction.

Павленко Жанна Олександрівна, кандидатка юридичних наук, доцентка, доцентка кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: pavlenko@nlu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0001-6408-4299

Кликов Олександр Ігорович, аспірант кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: o.i.klykov@nlu.edu.ua
ORCID ID: 0009-0005-1366-2374

ОБ'ЄКТ АРГУМЕНТАЦІЇ У ПРАВОВОМУ КОНТЕКСТІ: ОСНОВНІ КОНЦЕПЦІЇ Й ПІДХОДИ

У статті здійснено осмислення внеску основних підходів у прийняття рішення у правовій аргументації шляхом короткого огляду основних концепцій відносно її об'єкта. Обґрунтовано, що поняття «точка зору» як об'єкт аргументації у правовому контексті не тотожне поняттям «висновок», «претензія», «пропозиція», «окрема думка судді».

Ключові слова: *правова аргументація; раціональна дискусія; точка зору; претензія; пропозиція, яка дебатуються; окрема думка судді.*

Постановка проблеми. У теорії аргументації як складному міждисциплінарному знанні, що своїм корінням сягає періоду античності, існує велика кількість концепцій, у рамках кожної з яких можна виділити ряд певних підходів. Різноманітність цих підходів пов'язано як з об'єктом аргументації, так і з методами, які використовуються для дослідження об'єкта. Наприклад, логіків цікавлять умови, за яких з тих чи інших засновків люди роблять ті чи інші висновки, психологів – якою мірою переконливі висловлювання впливають на ставлення людей до якої-небудь проблеми, фахівців із дискурсного аналізу цікавить те, як люди висловлюють свою думку у процесі комунікації.

Правова аргументація не є простим додатком розроблених філософами аргументативних технік до окремих прикладних питань права. Однією з основних концепцій правової аргументації є логічна концепція, у рамках якої пропонується функціональний підхід, що продиктований необхідністю юридичної прагматизації логіко-теоретичного матеріалу, при якому пропонується логіко-структурний тип аналізу юридичної аргументації [1, с. 5].

Ефективним підходом, виникнення якого пов'язують, зокрема, з кардинальною зміною ролі судді в суспільстві, який поєднує логічні, риторичні та комунікативні аспекти правової аргументації, є комплексний – діалектичний підхід. Правова аргументація в його рамках розглядається як процедура обговорення, у процесі якої сторони обстоюють у суперечці свої позиції, керуючись правилами раціональної дискусії. Якщо раніше судді відводилася роль виконавця законів, тобто суддя повинен був вивчити факти і докази та застосувати до них норму закону, яка ясно, чітко і недвозначно була сформульована законодавцем, то в ХХ ст. погляди на функції судді змінилися, оскільки законодавець не може передбачити всіх можливих ситуацій і змін у суспільному та економічному житті, тому при створенні законів він змушений використовувати найбільш загальні формулювання правових норм, які в подальшому підлягають тлумаченню у процесі правозастосування. Суддя виконує завдання інтерпретації норм закону, формулюючи конкретну норму для конкретної ситуації. Він не «виводить» рішення із загальної норми закону, але виробляє приватну норму на основі останньої, обґрунтовуючи дану інтерпретацію загальної норми як найбільш прийнятну в конкретній ситуації. Зокрема, в одному з рішень Федерального Конституційного Суду Німеччини зазначається: «Потреба забезпечення такої гарантії, як «заповнення прогалін у законодавстві», є з огляду на те, що існують нові загрози вільному розвитку особистості, які здебільшого виникають у зв'язку з розвитком науково-технічного прогресу» [2]. В. І. Кістяник відзначає, «що роль судді під час застосування судової аргументації полягає не так у правильному застосуванні норм права, як у філософсько-теоретичному підході до вирішення питання правового характеру з метою забезпечення реалізації правових цінностей» [3, с. 66–67].

Дослідження правової аргументації в рамках комплексного підходу є актуальним не лише для теоретиків та філософів права, а також і для юристів-практиків.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження діалектичного підходу у правовій аргументації є актуальним, оскільки в основі будь-якого судового процесу лежить змагальний принцип правової аргументації, який по-різному інтерпретується в різних правових традиціях [4, с. 129]. Розвиток діалектичного підходу у правовій аргументації йде паралельно з розвитком діалектичного підходу в загальній теорії аргументації [5]. Вчених, які розробляють діалектичний підхід, цікавить, наскільки ті чи інші точки зору здатні витримати перевірку на міцність у процесі аргументованого обговорення. Важливий внесок у розвиток даного підходу внесли представники західної школи аргументації, які розглядають правову аргументацію як форму раціональної комунікації, учасники якої ставлять перед собою мету досягти

раціонального консенсусу за допомогою обміну думками. У цьому випадку аргументація вважається частиною діалогу про прийнятність юридичної точки зору. Будь-яка людина, яка висуває юридично значущу точку зору і хоче, щоб її було прийнято, зобов'язана представити аргументи на підтримку своєї позиції. Раціональність спору залежить від того, чи задовольняє процедура обговорення певним формальним і сутнісним критеріям прийнятності. Перевага діалектичного підходу до аргументації полягає в тому, що він дозволяє враховувати формальні, прикладні і матеріальні критерії прийнятності аргументації.

У рамках діалектичного підходу активно розвивається прагматодіалектичний підхід, який дозволяє розглядати аргументацію з точки зору теорії мовних актів [5–10]. Вагомий внесок у його розвиток зробили Р. Гроотендорст [11; 12], Ф. ван Емерен [11–13], Х. Клоостерхаус [14], Е. Фетеріс [5; 7; 8; 14; 15] та ін. Прагматодіалектика розглядає аргументативний дискурс як спробу вирішення розбіжностей [13, р. 6]. Для прагматодіалектичного підходу характерне поєднання діалектики з риторикою. Сторони процесу не лише намагаються вирішити відмінність у поглядах у раціональний спосіб, але й завоювати прихильність цільової аудиторії. Ідеальна модель критичної дискусії, розроблена в рамках прагматодіалектики, включає чотири стадії ведення дискусії, спрямовані на вирішення конфлікту думок: стадію конфронтації; стадію відкриття дискусії; стадію аргументації; завершальну стадію.

Вітчизняні науковці, зокрема представники київської, львівської, харківської наукових шкіл, у своїх роботах, які було присвячено пошуку відповідей на актуальні запитання юридичної практики, досліджують діалектичний підхід задля сприяння покращанню правової аргументації. Особливості діалектичного підходу до правової аргументації останнім часом висвітлювали в своїх наукових розвідках Т. Дудаш [16; 17], В. Кістяник [3; 18], О. Щербина [19], О. Юркевич [1] та ін.

Формулювання цілей. Однією з ключових проблем у вивченні правової аргументації є те, яким чином слід підходити до аналізу аргументативного тексту або бесіди, щоб правильно виділити в них об'єкт – те судження, яке висувається, оскільки досить часто нелегко визначити, що саме обговорюється в кожному конкретному випадку. Якщо неможливо визначити, що саме обговорюється, також неможливо вирішити, чи мають доводи відношення до об'єкта аргументації, не кажучи вже про те, чи містять вони його переконливу підтримку. Для того щоб вирішити цю проблему, необхідно насамперед чітко визначитися, якої концепції відносно об'єкта аргументації слід дотримуватися в тому чи іншому конкретному випадку. **Мета цієї статті** – визначити внесок основних підходів у прийняття рішення у правовій аргументації шляхом короткого огляду основних концепцій відносно її об'єкта.

Виклад основного матеріалу. Одним із найефективніших механізмів досягнення позитивного результату вирішення юридичної справи є належна правова аргументація [20]. У 70-х і 80-х рр. ХХ ст. А. Аарніо, Р. Алексі і О. Печеником був розроблений ряд комплексних теорій правової аргументації, у яких юридичні доводи розглядаються з позицій комунікативної діяльності. Ключовим поняттям діалектичного підходу до правової аргументації є поняття дискурсу. Правовий дискурс, як комунікативну діяльність, спрямовано на регулювання соціальних відносин через стійку систему правових норм, який набуває різних форм, проявляється на всіх стадіях правового регулювання і реалізується в рамках дискурсивного співтовариства інституціонального типу, що виконує діяльність у сфері права. Розрізняють теоретичний і практичний правовий дискурс. Правовий дискурс є процесом, під час якого створюють описові судження про правдивість чи неправдивість (теоретичний дискурс) або неописові судження про правильність, прийнятність або неприйнятність, особливо норм (практичний дискурс) [21].

Логічну структуру правового дискурсу в загальному вигляді може бути представлено таким чином: мета – метод – результат. Мета визначає чітку спрямованість інтелектуальної діяльності учасників комунікації. Наприклад, це може бути пошук істини, вирішення певних проблем, досягнення консенсусу та ін. Зокрема, на думку Т. Дудаш, «мета правової аргументації в найзагальніших формулюваннях полягає у тому, щоб переконати адресата правової аргументації, а також аудиторію в прийнятності певної позиції (погляду, тези, висновку) за допомогою наведення аргументів – правових і позаправових» [16, с. 144]. Метод – це прийоми і способи, які використовують суб'єкти дискурсу для досягнення мети. Результат показує ступінь досягнення мети. Визначення мети аргументації і вибору методів для отримання результату залежить значною мірою від того, який із теоретичних підходів буде застосовано при аналізі аргументації.

Для того щоб юридичне рішення було прийнятним, важливо, щоб учасники дискусії дотримувалися певних правил, а дискусія відповідала процесуальним критеріям раціональності [22, с. 359]. У своїх теоріях науковці в рамках діалектичного підходу адаптують концепції, що містяться в різних теоріях аргументації, задля застосування в галузі права, визначають критерії раціональності у правовій аргументації, міри раціональності професійного міркування і ступінь виправдання вимоги раціональності у правових справах. Вони виділяють загальні і приватні правові критерії раціональності, застосовні до конкретних видів професійної дискусії, серед яких можна розмежувати процесуальні критерії та критерії, що стосуються суті справи, яка розглядається. Процесуальні критерії стосуються процедури дискусії та процесу обґрунтування. Сутнісні критерії належать до стандартів раціональнос-

ті, які застосовуються в оцінці юридичних доводів, призначених для різних галузей права і різних аудиторій. Усі ці теорії будуються на переконанні, що раціональність залежить від якості процедури, згідно з якою розвивається дискусія, а їхніми центральними елементами є відправні положення, норми і правила раціональної правової дискусії, методи аналізу та оцінки доводів і методи реконструкції раціонального обґрунтування.

У прагматіалектичній теоретичній моделі поняття дискурсу замінено на поняття раціональної (критичної) дискусії та головним є прагматичний складник. Аргументація розуміється як процес критичної дискусії, що являє собою процедуру обстоювання раціональної точки зору за певними правилами, а сама дискусія розглядається як діалог на тему про прийнятність тієї чи іншої точки зору. Тобто об'єктом аргументації в рамках даного підходу є точка зору (позиція), яку у процесі обґрунтування аргументатор прагне якомога ясніше представити, ігноруючи в деяких випадках можливі наслідки своїх доказів і реакцію адресата. Тільки наявність точки зору накладає зобов'язання вести раціональну дискусію. Ф. ван Еемерен і Р. Гроотендорст визначають точку зору як відкрито виражену позицію аргументатора відносно сформульованої думки [11]. У структуралістській концепції аргументації (С. Томас, Т. Гов'є, Р. Джонсон, Е. Блер) застосовують логічний підхід до аналізу об'єкту аргументації, використовуючи поняття «висновок» – судження, яке отримане логічним шляхом на основі одного або кількох інших суджень – засновків, і розглядають його як висловлювання, яке дискутується і на підтримку якого висуваються аргументи: «Будь-яка пропозиція, що висловлює думку [яку хто-небудь висловив і обстоює], виражає те, що називається висновком аргументації» [23, р. 10; 29; 30]. Згідно з правилами логіки висновок впливає з уже доведених раніше засновків, таким чином підбиває підсумок міркуванню. З позиції діалектики точка зору завжди передує аргументам, лежить в основі обговорення й аргументації. Часто, для того щоб надати точці зору статус недоторканності від критики, аргументатор вживає вираз: «Я зараз роз'ясню свою точку зору». Заявляючи це, той, хто аргументує, припускає, що його точка зору вже була прийнята адресатом, хоча насправді питання може, як і раніше, залишатися відкритим. Висновок може бути твердженням, яке стає більше прийнятним завдяки іншим твердженням або більш зрозумілим завдяки іншим висловлюванням. Стосовно точки зору тільки прийнятність має значення.

С. Тулмін використовує поняття «претензія», яке пов'язано з проблемними питаннями і з вирішенням їх [24, р. 11–12]. У загальному вигляді аргументацію може бути представлено таким чином: постановка проблемного питання → висування претензії, яка як найбільш оптимальна відповідь на проблемне питання видається рішенням проблеми. Переваги такої претензії залежать від

аргументів, які пропонуються в її підтримку. Коли претензія, так само, як і точка зору, піддається сумніву, аргументатору необхідно надавати докази. Згідно з моделлю С. Тулміна, претензії необхідно підтверджувати, якщо під сумнів ставляться підстави, на яких вони базуються. Відмінність претензії від точки зору полягає, по-перше, у тому, що при виникненні в адресата аргументації сумнівів у правильності або істинності останньої її необхідно або обґрунтувати, або від неї відмовитися, а по-друге, претензія мається на увазі в кожному твердженні, у той час як не кожне твердження автоматично має на увазі точку зору. Для того щоб твердження стало точкою зору, повинно бути виконано додаткові умови.

В американській моделі дебатів судження, яке захищається й оскаржується, називається пропозицією. У дебатах сторони за допомогою аргументів намагаються підтвердити або спростувати судження, щодо якого існують розбіжності. Стверджуюча сторона захищає судження, а сторона, яка спростовує, – оспорує його. Стверджуюча сторона зобов'язана обґрунтувати пропозицію шляхом надання судді переконливих доказів правильності судження. Заперечуюча сторона не зобов'язана висловлювати свою альтернативну пропозицію і надавати докази на її підтримку, її єдине завдання – оспорювати судження, що дебатуються.

В американській моделі дебатів виділяють три типи пропозицій: фактичні судження, ціннісні судження і політичні судження [25, р. 47–48]. Тягар відповідальності захищати ці судження деякою мірою суворо визначено. Для кожного судження існує певна схема захисту, яка визначає коло ключових питань, які треба вирішити під час його захисту. Ключові питання – це питання, що стосуються судження визначеного типу. Відповіді на ці питання становлять або його пряме обґрунтування, або його пряме спростування [Там же, р. 60]. Для того щоб у суперечці зробити судження, яке дебатуються прийнятним для судді, стверджуюча сторона повинна обґрунтувати позитивні відповіді на всі ключові питання. Для цього дана сторона повинна надати аргументи на захист позитивної відповіді на кожне ключове питання. Заперечуючій стороні достатньо спростувати позитивну відповідь лише на одне з ключових питань. Якщо їй вдається це зробити, то відповідно до правил ведення дебатів суддя визнає судження неприйнятним [Там же, р. 61].

Точка зору і пропозиція схожі в тому, що обидва вони є судженнями і припускають наявність розбіжності в думці. Як пропозиція, що дебатуються, так і точка зору тягнуть за собою тягар доказів, від якого проponent звільняється, висуваючи аргументи. Відмінності між даними поняттями полягають, по-перше, у контексті їхнього функціонування: пропозиції за визначенням є частиною формального, регламентованого спору-дебатів, а точка зору присутня як у формальній, регламентованій, так і в неформальній, нерегламен-

тованій дискусії. По-друге, у суперечці, що перебігає за правилами, кожна сторона має одне і тільки одне завдання відносно твердження: залежно від займаної позиції одна сторона має захищати твердження, друга – спростувати його.

Під час звичайної дискусії учасники мають більше можливостей. Той, хто заперечує точку зору, може також висунути й обстоювати протилежну точку зору, а той, хто обстоює вихідну точку зору, може почати оскаржувати протилежну точку зору. Ці відмінності відбиваються на обов'язку надавати докази. У дебатах заперечуюча сторона не зобов'язана доводити істинність протилежної пропозиції. Під час дискусії сторона, яка заперечує точку зору, не зобов'язана висувати протилежну точку зору, але якщо ця сторона висуває таку точку зору, то вона бере на себе зобов'язання наводити докази щодо її захисту.

Точка зору й окрема думка судді не є тотожними поняттями, як і точка зору й висновок. В окремій думці знаходить своє закріплення внутрішнє переконання суддів. У ній викладається правова позиція судді, що ґрунтується на його внутрішньому переконанні та є процесуальною формою викладу незгоди одного з суддів щодо питань, що вирішуються судом при колегіальному розгляді справи. Інститут окремої думки судді природним чином перетворює Суд в установу, де ведуться правові дебати і розвивається юридична думка. Треба відзначити, що останнім часом кількість випадків, коли судді застосовують інструмент «окрема думка», зростає. Зокрема, судді Конституційного Суду стали частіше використовувати інструмент «окрема думка» [26, с. 10]. Підґрунтям особистої правової позиції судді, викладеної в окремій думці, є правові, морально-етичні та психологічні фактори, як об'єктивні (обсягу та якості отриманих знань), так і суб'єктивні (характер сприйняття отриманої інформації, її оцінки, рівень її зберігання в пам'яті судді, особиста зацікавленість судді, його схильність до навіювання та наслідування, попередній досвід та ін.).

Судове переконання – це процес переконання судді в істинності чи хибності знань про обставини, що досліджуються у справі, а як результат цього – стан твердої та свідомої переконаності у встановленні істини та готовності прийняти рішення. Вказані вище елементи розуміються кожним суддею по-різному, унаслідок чого виникає суто індивідуальний процес формування переконання, що ґрунтується на достатньому обсязі знань про факти та обставини й дослідженні всієї сукупності доказів у справі. Індивідуальність такого процесу виявляється в тому, що одні й ті самі фактори можуть впливати на переконання та правову позицію судді по-різному, і це може знайти своє закріплення в окремій думці судді, якщо він залишився в меншості при колегіальному прийнятті рішення.

В основі висновків особливої думки повинні лежати найбільш відповідні, на думку судді, доводи та інші аргументи, використовувані для обґрунтуван-

ня позиції, яка не збігається з думкою більшості. У першу чергу, у висловлюваній точці зору не повинна проглядатися позиція необґрунтованості рішення, прийнятого більшістю. Це обмеження вказує на відмінність між поняттями «точка зору» й «окрема думка».

Висновки. Інтерес вчених до правової аргументації в межах комплексного підходу постійно зростає. Це впливає на розвиток правової аргументації. Для юристів, які займаються практичною діяльністю, виникає потреба дослідити особливості діалектичного підходу до правової аргументації, оскільки вчені, які його розробляють з'ясовують також питання прийняття рішення на основі оцінки ситуації в умовах існування різних позицій з її приводу. Від можливості раціональної правової аргументації залежить не тільки авторитет академічного права як наукової дисципліни, а й легітимність судових рішень.

Об'єктом правової аргументації є точка зору (позиція). Дане поняття не збігається за обсягом з поняттями «висновок», «претензія», «пропозиція, яка дебатується», «окрема думка судді». Точка зору в правовому контексті є джерелом наукового пізнання і може бути предметом подальшої дискусії правознавців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Юридична аргументація. Логічні дослідження : монографія / О. М. Юркевич, В. Д. Титов, С. В. Куцепал та ін. ; за заг. ред. О. М. Юркевич. 2-ге вид., переробл. та допов. Харків : Право, 2015. 336 с.
2. Headnotes to the Judgment of the First Senate of 15 December 1999. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/1999/12/rs19991215_1bvr065396en.html (last accessed: 30.01.2023).
3. Кістяник В. І. Судова аргументація: особливості, порівняльний аналіз та вітчизняна і зарубіжна практика : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ, 2021. 215 с.
4. Чорнобай О. Зasadничі принципи юридичної аргументації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2020. № 4 (28). С. 126–131. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/dec/22777/21.pdf> (дата звернення: 30.01.2023).
5. Feteris E. T. The Analysis and Evaluation of Legal Argumentation from a Pragmadiialectical Perspective. *Proceedings of the Third International Conference on Argumentation* / ed. F. H. van Eemeren, R. Grootendorst, J. A. Blair, C. A. Willard. Amsterdam: Sic Sat, 1995. № IV. P. 42–51.
6. Feteris E. T. A Pragmadiialectical Approach of the Analysis and Evaluation of Pragmatic Argumentation in a Legal Context. *Argumentation*. 2002. Volume 16. P. 349–367.
7. Feteris E. T. Conditions and Rules for Rational Discussion in a Legal Process: A Pragmadiialectical Perspective. *Argumentation and Advocacy*. 1990. № 26, 3. P. 108–117.

8. Feteris E. T. Rationality in Legal Discussions: A Pragma-dialectical Perspective. *Informal Logic*. 1993. № XV, 3. P. 179–188.
9. Kloosterhuis H. The Study of Analogy Argumentation in Law: Four Pragma-dialectical Starting Points. *Proceedings of the Third International Conference on Argumentation* / ed. F. H. van Eemeren, R. Grootendorst, J. A. Blair, C. A. Willard. Amsterdam : Sic Sat, 1995. № IV. P. 138–145.
10. Plug J. Evaluating Tests for Reconstructing the Structure of Legal Argumentation. *Proceedings of the Fourth International Conference on Argumentation* / ed. F. H. van Eemeren, R. Grootendorst, J. A. Blair, C. A. Willard. Amsterdam : Sic Sat, 1999. P. 639–642.
11. Eemeren F. H. van, Grootendorst R. Speech Acts in Argumentative Discussions: A Theoretical Model for the Analysis of Discussions Directed towards Solving Conflicts of Opinion. Berlin ; Dordrecht : De Gruyter/Foris, 1984. 221 p.
12. Eemeren F. H. van, Grootendorst R. A Systematic Theory of Argumentation. The pragma-dialectical approach. Cambridge University Press, 2003. 226 p.
13. Eemeren F. H. van. Reasonableness and Effectiveness in Argumentative Discourse: Fifty Contributions to the Development of Pragma-Dialectics / F. H. van Eemeren [et al.]. Cham : Springer International Publishing, 2015. 902 p. doi: 10.1007/978-3-319-20955-5.
14. Feteris E. T., Kloosterhuis H., Plug H. J. Uses of Linguistic Argumentation in the Justification of Legal Decisions. *The Language of Argumentation*. Springer Verlag. 2021. P. 127–142. doi: 10.1007/978-3-030-52907-9_7.
15. Feteris E. T. The Dialectical Role of the Judge in a Dutch Legal Process. *Argument and Critical Practices: Proceedings of the Fifth Summer Conference on Argumentation* / ed. J. W. Wenzel. Annandale, VA : Speech Communication Association, 1987. P. 335–339.
16. Дудаш Т. Склад (корпус) правової аргументації: загальнотеоретична характеристика. *Публічне право*. 2021. № 2 (42). С. 138–148. URL: <https://www.publichne-pravo.com.ua/files/42/pdf/14.pdf> (дата звернення: 30.01.2023).
17. Дудаш Т. Діалектичний підхід до правового аргументування й правової аргументації. *Філософія права і загальна теорія права*. 2020. №2. С. 145–165.
18. Kistianyk V. I. Specifics of argumentation in judicial practice in Ukraine. *Krakowskie Studia Malopolskie*. 2020. Vol. 27. P. 37–49.
19. Щербина О. Логіка та юридична аргументація : монографія. Київ : Вид.-полігр. центр «Київ. ун-т», 2013. 303 с.
20. Манько Д. Г. Юридична аргументація: поняття та технології здійснення. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса : Гельветика, 2018. Вип. 30. С. 21–23. URL: <http://www.sci-notes.mgu.od.ua/archive/v30/7.pdf> (дата звернення: 30.01.2023).
21. Wronkowska S., Ziemiński Z. Zarys teorii prawa. Poznań : Ars boni et aequi, 2001. 257 p. URL: <https://docplayer.pl/8408681-Slawomira-wronkowska-zygmunt-zieminski-zarys-teorii-prawa-sone85-vp-pl.html> (дата звернення: 30.01.2023).

22. Манько Д. Г. Технології та алгоритми юридичної діяльності : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2020. 460 с. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/12885/Diss_Manko.pdf (дата звернення: 30.01.2023).
23. Govier T. A. *A Practical Study of Argument*. 7-th rev. ed. Belmont : Wadsworth, 2010.
24. Toulmin S. E. *The Uses of Argument*. Cambridge University Press. 1958. 247 p.
25. Freeley A. J. *Argumentation and Debate: Critical Thinking for Reasoned Decision Making*. 8th ed. Belmont : Wadsworth, 1993. 488 p.
26. Городовенко В. Окрема думка судді як творче осмислення предмета конституційного провадження. *Публічне право*. 2020. № 1 (37). С. 9–20. doi: <https://doi.org/10.37374/2020-37-01>.

REFERENCES

1. Iurydychna arhumentatsiia. Lohichni doslidzhennia : monohrafiia. O. M. Yurkevych (Ed) et al. (2015). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
2. Headnotes to the Judgment of the First Senate of 15 December 1999. Retrieved from https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/1999/12/rs19991215_1bvr065396en.html [in English].
3. Kistianyk, V. I. (2021). Sudova arhumentatsiia: osoblyvosti, porivnialnyi analiz ta vitchyzniana i zarubizhna praktyka. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
4. Chornobai, O. (2020). Zasadnychi pryntsyipy yurydychnoi arhumentatsii [Basic principles of legal argumentation]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*. Serii: «Iurydychni nauky» – *Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. Series: «Legal Sciences»*, 4(28), 126–131. Retrieved from <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/dec/22777/21.pdf> [in Ukrainian].
5. Feteris, E. T. (1995). The Analysis and Evaluation of Legal Argumentation from a Pragma-dialectical Perspective. *Proceedings of the Third International Conference on Argumentation* / ed. F. H. van Eemeren, R. Grootendorst, J. A. Blair, C. A. Willard. Amsterdam: Sic Sat., IV, 42–51.
6. Feteris, E. T. (2002). A Pragma-Dialectical Approach of the Analysis and Evaluation of Pragmatic Argumentation in a Legal Context. *Argumentation*, 16, 349–367.
7. Feteris E. T. (1990). Conditions and Rules for Rational Discussion in a Legal Process: A Pragma-dialectical Perspective. *Argumentation and Advocacy*, 26, 3, 108–117.
8. Feteris E. T. (1993). Rationality in Legal Discussions: A Pragma-dialectical Perspective. *Informal Logic*. XV, 3, 179–188.
9. Kloosterhuis H. (1995). The Study of Analogy Argumentation in Law: Four Pragma-dialectical Starting Points. *Proceedings of the Third International Conference on Argumentation* / ed. F. H. van Eemeren, R. Grootendorst, J. A. Blair, C. A. Willard. Amsterdam : Sic Sat., IV, 138–145.
10. Plug J. (1999). Evaluating Tests for Reconstructing the Structure of Legal Argumentation. *Proceedings of the Fourth International Conference on Argumentation* / ed. F. H. van Eemeren, R. Grootendorst, J. A. Blair, C. A. Willard. Amsterdam: Sic Sat., 639–642.

11. Eemeren, F. H. van, Grootendorst, R. (1984). *Speech Acts in Argumentative Discussions: A Theoretical Model for the Analysis of Discussions Directed towards Solving Conflicts of Opinion*. Berlin/Dordrecht: De Gruyter/Foris.
12. Eemeren, F. H. van, Grootendorst R. (2003). *A Systematic Theory of Argumentation. The pragma-dialectical approach*. Cambridge University Press.
13. Eemeren, F. H. van. (2015). *Reasonableness and Effectiveness in Argumentative Discourse: Fifty Contributions to the Development of Pragma-Dialectics*. F. H. van Eemeren [et al.]. Cham : Springer International Publishing. doi: 10.1007/978-3-319-20955-5.
14. Feteris, E. T., Kloosterhuis, H., Plug, H. J. (2021). Uses of Linguistic Argumentation in the Justification of Legal Decisions. *The Language of Argumentation*. Springer Verlag, 127–142. doi: 10.1007/978-3-030-52907-9_7.
15. Feteris, E. T. (1987). The Dialectical Role of the Judge in a Dutch Legal Process. *Argument and Critical Practices: Proceedings of the Fifth Summer Conference on Argumentation* / ed. J. W. Wenzel. Annandale, VA: Speech Communication Association, 335–339.
16. Dudash, T. (2021). Sklad (korpus) pravovoi arhumentatsii: zahalnoteoretychna kharakterystyka [Composition (corpus) of legal argumentation: general theoretical characteristics]. *Publichne pravo – Public law*, 2 (42), 138–148. Retrieved from <https://www.publichne-pravo.com.ua/files/42/pdf/14.pdf> [in Ukrainian].
17. Dudash, T. (2020). Dialektychnyi pidkhid do pravovoho arhumentuvannia y pravovoi arhumentatsii. *Filosofia prava i zahalna teoriia prava – Philosophy of law and general theory of law*, 2, 145–165 [in Ukrainian].
18. Kistianyuk, V. I. (2020). Specifics of argumentation in judicial practice in Ukraine. *Krakowskie Studia Malopolskie*, 27, 37–49.
19. Shcherbyna, O. (2013). Lohika ta yurydychna arhumentatsiia : monohrafiia. Kyiv: Vyd.-polihr. tsentr «Kyiv. un-t» [in Ukrainian].
20. Manko, D. H. (2018). Yurydychna arhumentatsiia: poniattia ta tekhnolohii zdiisnennia. *Naukovi zapysky Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu – Scientific notes of the International Humanitarian University*, 30, 21–23. Retrieved from <http://www.sci-notes.mgu.od.ua/archive/v30/7.pdf> [in Ukrainian].
21. Wronkowska, S., Ziemiński, Z. (2001). *Zarys teorii prawa*. Poznań: Ars boni et aequi. URL: <https://docplayer.pl/8408681-Slawomira-wronkowska-zygmunt-zieminski-zarys-teorii-prawa-sone85-vp-pl.html> [in Poland].
22. Manko, D. H. (2020). Tekhnolohii ta alhorytmy yurydychnoi diialnosti. *Doctor's thesis*. Odesa. Retrieved from http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/12885/Diss_Manko.pdf [in Ukrainian].
23. Govier, T. A. (2010). *A Practical Study of Argument*. 7-th rev. ed. Belmont: Wadsworth.
24. Toulmin, S. E. (1958). *The Uses of Argument*. Cambridge University Press [in English].
25. Freeley, A. J. (1993). *Argumentation and Debate: Critical Thinking for Reasoned Decision Making*. 8 th ed. Belmont: Wadsworth.
26. Horodovenko, V. (2020). Okrema dumka suddi yak tvorche osmyslennia predmeta konstytutsiinoho provadzhennia. *Publichne pravo – Public law*, 1 (37), 9–20. doi: <https://doi.org/10.37374/2020-37-01> [in Ukrainian].

Pavlenko Zhanna Oleksandrivna, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Klykov Oleksandr Ihorovych, graduate student of the Department of Philosophy, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

THE OBJECT OF ARGUMENTATION IN THE LEGAL CONTEXT: BASIC CONCEPTS AND APPROACHES

The article provides an understanding of the contribution of the main approaches to decision-making in legal argumentation through a brief overview of the main concepts related to its object. It is substantiated that the concept of «point of view» as an object of argumentation in the legal context is not the same as the concept of «conclusion», «claim», «proposal», «separate opinion of the judge».

Keywords: *legal reasoning; rational discussion; view; claim; the proposition being debated; separate opinion of the judge.*

Невельська-Гордєєва Олена Петрівна, кандидатка філософських наук,
доцентка, доцентка кафедри філософії, Національний юридичний
університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: neveelena@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-4183-6379

Корнєва Катерина Андріївна, студентка факультету прокуратури,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків,
Україна
e-mail: k.a.kornjeva@nlu.edu.ua

СОФІЗМИ В АРГУМЕНТАЦІЇ: ЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Статтю присвячено дослідженню сутності софізмів, аналізу основних підходів щодо тлумачення поняття «софізм», з'ясуванню логічних підстав застосування софізмів. Софізми розглядаються як у прояві логічних помилок, так і в реалізації маніпулятивних методів. Порушуються питання допустимості застосування софізмів в аргументації, розкривається логічне та мовне підґрунтя софізмів.

Ключові слова: софізм, софістика, маніпуляція, аргументація, логічна помилка, алогізм.

Постановка проблеми. Логіку спрямовано на розкриття методів міркування, які дають змогу знайти істину. Збірка творів Арістотеля отримала назву «Органон» («Знаряддя пізнання») саме тому, що батько логіки описував методи правильного міркування і протиставляв їх софістичним методам. Із самого початку свого виникнення логіка чітко розмежовувала правильні та неправильні міркування. Основним напрямом науки логіки є аналіз правильних міркувань, неправильні міркування розглядаються як помилки й вивчаються з точки зору їхнього подолання. Однак Артур Шопенгауер [1] вважав, що не принципово відокремлювати правильні та неправильні міркування, бо припускав за можливе використовувати некоректні прийоми в тих випадках, коли вони приводять до перемоги істини. Світогляд Артура Шопенгауера, пов'язаний із пошуком виходу з ілюзорного світу через відмову від волі і знаходження у сфері незацікавленого споглядання, обґрунтовує такий підхід філософа. Так, Артур Шопенгауер започаткував філософський погляд на софізм, який суперечить традиційному: не можна шукати істину, застосовуючи некоректні методи аргументації. Останнє важливо саме для правової аргумен-

тації, яка передбачає не лише вміння збирати інформацію, аналізувати, висувати версії, а й дає змогу дотримуватися логічно правильної побудови міркувань. На жаль, останнє не завжди спостерігається, а часом і свідомо порушується.

За термінами «софістика» та «софізм» міцно закріпилося негативне значення, проте, крім негативного сенсу, існує ще й інший сенс: софізм є неминучою на певному етапі розвитку теоретичного мислення формою постановки проблеми. Отже, термін «софіст» може позначати як «інтелектуального шахрая», так і філософа, що зайнятий рефлексією проблем логіки та мови.

Арістотель, критикуючи діяльність деяких вчителів красномовства, вбачав основний недолік софістики в тому, що ефективні прийоми міркування можуть бути використані, і насправді використовуються, бездумно, поза усвідомленням ключових принципів і цілей раціонального пізнання [2]; софістика, як свідоме введення в оману однією людиною іншої особи, виступає як псевдоаргументація.

Факт відносності всього – головна засада всього світогляду софізму. Якщо все відносно і залежить від суб'єктивного погляду, який розуміється як єдиний критерій істини, то все виявляється правдою. Раціональне мислення, навпаки, засновується на принципі дотримання об'єктивності.

Суперечки, а також диспути, дискусії, постійно відбуваються в різних сферах суспільного буття. Логіка допомагає доводити істинність. Необхідно критично сприймати дані з різних джерел, співставляти та класифікувати інформацію, що надходить. Отже, проблема софізмів та результатів, яких можна досягти за їх допомогою, – актуальне питання сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом минулих двох тисячоліть науковий інтерес до вивчення спадщини софістів, до започаткованої в ній форми ведення дискурсів, до своєрідного способу міркування, доказу тощо не спадав.

Неоднозначним досі є ставлення до розуміння і трактування терміна «софістика». Софісти, крім поширення знань, учили громадян держав-полісів мистецтву дискутувати, зокрема обстоювати свої права в судах, домагатися перемоги в суперечках під час публічних диспутів тощо. Софістів вважають засновниками філософського вчення, яке називають релятивізм – вчення про те, що істина відносна; у кожної людини – своя істина. Знамените формулювання цього дав Протагор: людина є мірою усіх речей, існуючих – у тому, що вони існують, а неіснуючих – у тому, що вони не існують.

Наука софістів полягала насамперед у тому, щоб навчити людей, котрі прагнули набути певного статусу в суспільстві та зробити політичну кар'єру, у суперечці доводити або, навпаки, заперечувати будь-яку тезу, незалежно від того, правильна вона, чи ні. Можна сказати, що еристика софістів засновува-

лася на метафізичному розведенні в різні сторони того, що в самих речах діалектично об'єднане в одно ціле. До позитивних моментів так само можна віднести й те, що софісти першими з філософів повернулися до безпосередніх потреб людей, виявили залежність пізнання від настанов і цікавості людей.

Подібні оцінювання спадщини софістів, її значення і роль у розвитку науки, зокрема в становленні й формуванні засад теорії доказовості, а відтак і правової аргументації, мають сенс. Логіка як наука про мислення, що веде до пізнання істини, формується в боротьбі з софістикою в питаннях розумових маніпуляцій і словесної еквілібристики. Саме в цій боротьбі з софістикою народилася логіка як наука, що вивчає закони та форми правильного мислення. Софісти застосовували прийоми неправильного мислення для того, щоб здобути перемоги в диспуті, як сказав Артур Шопенгауер, «per fas et nefas» – усіма правдами та неправдами [1]. Однак поширюється точка зору на те, що ставлення до діяльності софістів було упередженим і сформувалося під впливом філософії Платона та Арістотеля [3, с. 31]. Така одностороння оцінка не дала можливості належно оцінити світоглядний та соціокультурний потенціал софістичної риторики [3, с. 28–31; 4, с. 40]. Це стало причиною повторного відкриття всіх розвинених ними ідей [5; 6]. Яскравим прикладом спроби переосмислення інтелектуального потенціалу риторики софістів та демонстрації її етичних наслідків є робота С. Джарратт «Перечитуючи софістів» [6]. Методи критичного мислення [7], інструментарій сучасного логічного знання [8; 9] активно застосовуються для розгляду філософської проблематики софістів.

На відміну від софістики, логіка шукає засоби правильного мислення, що дають змогу аргументувати й дискутувати, акцентувати та вести суперечку так, щоб істину не порушувати ні в чому.

Формулювання цілей. Мета роботи полягає у висвітленні логічної сутності софізмів, з'ясування їхніх видів та особливостей, певних тонкощів застосування, а також їхньої ролі в аргументації.

Виклад основного матеріалу. Софізм (від грец. σοφισμα, «майстерність, вміння, хитра вигадка, виверт, мудрощі») – неправильний умовивід, який, однак, на перший погляд, здається правильним. Софізм є особливим прийомом інтелектуального шахрайства, спробою видати неправду за істину і, тим самим ввести в оману. Звідси «софіст» – це людина, готова за допомогою будь-яких, у тому числі недозволених, прийомів обстоювати свої переконання, не зважаючи на те, правильні вони насправді чи ні.

Оскільки встановлено, що міркування людей підпорядковуються законам логіки, то в разі порушення цих законів знецінюються результати, здобуті в таких міркуваннях.

Виникнення софізмів пов'язують із філософією софістів Стародавньої Греції. Ця філософія обґрунтовувала та виправдовувала інтелектуальні ви-

верти в міркуваннях. Арістотель вважав софістику уявною, а не дійсною мудрістю [10].

Між тим софісти обґрунтовували свій підхід до міркувань. Протагор, один із найвідоміших софістів, знаходить шлях пояснення можливості існування взаємозаперечних висновків. Протагор пропонує розглянути факт загибелі глядача на змаганнях із метання списа. Лікар за причину смерті визнає спис; суддя винним буде вважати того, хто кидав спис; а магістрат звинувачуватиме розпорядника змагань. Отже, пошук істини, за думкою Протагора, передбачає відмову від єдиної загальної точки зору. Істина стає суб'єктивною.

Софістика стала дуже популярною в Афінах. Софістами називали платних «вчителів мудрості», які навчали громадян риторики, мистецтва слова, прийомів ведення суперечки, красномовства. Найвідомішою є діяльність старших софістів, до яких відносять Протагора з Абдери, який казав: «Я навчаю людей риторики, а це і є громадське мистецтво», Горгія з Леонти, Гіппія з Еліди і Продіка з Кеоса. Одне з основних завдань софістів полягало в тому, щоб навчити людину доводити (підтверджувати або спростовувати) все, що завгодно, виходити переможцем з будь-якого інтелектуального змагання. Для цього вони розробляли різноманітні логічні, риторичні та психологічні прийоми. У V ст. до н. е. в Стародавній Греції склалося суспільство ерудитів-викладачів, які ставили собі за мету навчити підопічних вміння вести суперечку (насамперед для вибудовування учнями своєї політичної кар'єри). Вони знайомили молодих людей з основами історії, права, математики та філософії. У першу чергу софісти вчили прийомам вести докази та спростування, відкрили низку правил логічного мислення, однак тільки-но перемога в суперечці стала важливішою за пошук істини, уся увага зосередилася на розробленні логічних хитрощів, що ґрунтуються на зовнішній схожості явищ, на багатозначності слів, на витягуванні однієї події із загального зв'язку подій, на заміні понять.

Софісти вважали, що істина суб'єктивна, тобто в кожній людині своя істина, людина сама створює собі її та сама ж її оцінює; тому в судженнях про істину дуже багато особистісного. Справедливість, як і істина, у кожній людині теж своя, а отже, про кожну річ можна судити двояко, тобто про кожну річ є дві протилежні думки. Софісти вчили людей оцінювати одну й ту саму подію, як позитивну, так і негативну, таким чином, відкривалась широта поглядів, антиномічність явищ. Вони стверджували, що все у світі суб'єктивне і відносне. Якщо людина погоджується з цією думкою, то софістичного мистецтва цілком достатньо для перемоги в будь-якій дискусії: перемагає не той, хто перебуває на боці істини, а той, хто краще володіє прийомами полеміки.

Говорячи про уявну переконливість софізмів, давньоримський філософ Сенека порівнював їх із мистецтвом фокусників: ми не маємо можливості

сказати, як відбуваються маніпуляції, хоча твердо знаємо, що все робиться зовсім не так, як нам здається [11, с. 150]. Ф. Бекон порівнював того, хто вдається до софізмів, з лисицею, яка добре петляє, а того, хто розкриває софізми, – з гончаком, що вміє розплутувати сліди [12, с. 148].

Відмітна риса софізму – його подвійність, наявність, крім зовнішнього, ще й певного внутрішнього змісту. На перший погляд, софізм говорить про добре відомі речі. При цьому розповідь зазвичай будується так, щоб зовнішня сторона не приваблювала особливої уваги тим або іншим способом – найчастіше за допомогою суперечності здоровому глузду – натякала на інше, глибинний зміст, що, як правило, неясний та багатозначний. Софізм містить у нерозгорнутому вигляді, ніби в зародку, проблему, яка відчувається, але не може бути ясно сформульована. З розглядом софізму під кутом зору іншої теоретичної побудови зазвичай виявляється, що в ньому приховано зовсім іншу проблему. Твердження, що будь-яка думка може бути законною, заперечує закон суперечності.

Джерелами софізмів можуть бути термінологічні причини, бо слова мають кілька сенсів, стосовно чого і відбувається порушення логічних правил [13]. Неправильний наголос теж може бути причиною софізму, адже багато слів у разі зміни наголосу змінюють і свій сенс [14, с. 91]. Побудова фрази також може бути заплутаною [15; 16].

До психологічних причин софізмів відносять інтелект людини, її емоційність. Співрозмовнику достатньо завести свого опонента в безвихідь, щоб той погодився із запропонованою йому точкою зору [17, с. 31]. Якщо людина піддається своїм почуттям, то вона може пропустити софізм.

Чим наполегливішою буде мова людини, тим більший шанс, що слухачі не помітять помилок у її словах. На це й розраховують ті, хто користується такими прийомами в суперечці. Софізми, що будуються на порушенні законів та правил логіки, припустимо викрити тільки на підставі обізнаності з логічними правилами та законами.

Під час диспутів, протиставлення точок зору здійснюється вплив не тільки на розум та почуття, але ще й на волю. Впевнена в собі й наполеглива людина з великим успіхом обстоюватиме свою думку, навіть побудовану з порушенням логічних правил. Особливо сильно такий прийом діє на великі скупчення людей, де реалізується «ефект натовпу», – за таких умов софізм не помічається. Емоції слухачів виступають підставою втрати критичного ставлення до слів оратора, що призводить до швидкого прийняття насадженої думки.

Розгляньмо низку софізмів:

1. Людина може бачити одним оком. Без правого ока ми бачимо за допомогою лівого, без лівого ми бачимо правим оком, але, крім правого та лівого, інших очей у нас немає, висновок: очі не є необхідними для зору.

2. Напівпорожнє є те саме, що й напівповне. Половини рівні – одна половина дорівнює другій. У такому разі рівні й міри. Отже, порожнє є те ж саме, що й повне.

3. Ліки, які приймає хворий, – добро. Добра мало не буває: чим його більше, тим для людини краще. Висновок: ліків треба вживати якнайбільше.

4. Злодій не бажає придбати нічого поганого. А оскільки придбання хорошого є добра справа, то злодій робить добру справу.

5. Старовинна пісня англійських студентів: «Чим більше вчишся, тим більше знаєш. Якщо більше знаєш, то й більше забуваєш. Якщо більше забуваєш, тоді менше знаєш. Якщо менше знаєш, то менше забуваєш. Отже, якщо менше забуваєш, то більше знаєш. Навіщо тоді вчитися?».

Наведені софізми сформульовано з порушенням правил логіки. Тоді як абстрактне мислення, так і практичне мислення та життєвий досвід дають змогу відчувати невідповідність, хоча без спеціальних логічних знань знайти причину її та викрити помилку не є можливим.

Для досягнення суворо визначених цілей можуть застосовуватися софізми – таку точку зору можна зустріти сьогодні як у публіцистичній літературі, так і в науковій [18; 19], хоча для традиційної логіки вона є абсолютно неприйнятною [12].

Причини, що дає змогу застосовувати софізми як необхідність, припустимо взяти з міркувань Г. Лейбніца, який називає чотири моменти: 1) недолік доказів, 2) недостатнє вміння користуватися ними, 3) відсутність бажання користуватися ними та 4) неправильні правила ймовірності (за [12, с. 297]).

У правовій аргументації, як і в сучасних журнальних статтях, публіцистичних і дискусійних матеріалах, трапляються софізми. Приводом для їхнього використання називають такі причини: а) некоректно сформульовано тезу; б) неочевидність доказової бази; в) суперечливий і неоднозначний процес обґрунтування тези; г) у світоглядному відношенні опонент виявляється сильнішим; ґ) ситуація вимагає звернути увагу не на обстоювання положень тези, а на зовнішній ефект процесу аргументації; д) опонент неготовий або нездатний до раціонального обговорення доказів із цієї тези [19].

Мета й завдання використання софізмів в аргументації різноманітні. Їхні застосування дозволяють: посилити переконливість аргументації за формою і психологічним впливом на опонента; розвіяти можливі сумніви й недовіру співрозмовника, які згодом можуть вплинути на його позицію; створити у взаємодії опонентів ситуацію доброзичливості або підвищеної пізнавальної активності. Щодо опонента ці прийоми дають змогу нейтралізувати його заперечення, розосередити загальну незгоду з тезою на певні частини.

Загалом немає жодних сумнівів, що всі міркування з логічного погляду поділяються на правильні та неправильні. Правильне міркування – це мірку-

вання, побудоване з дотриманням усіх законів та правил логіки. Неправильне міркування – це міркування, побудоване з порушенням логічних законів і правил, унаслідок чого можуть з'явитися помилки (проте вони можуть і не з'явитися). Наведемо приклади неправильно побудованих категоричних силогізмів за I фігурою з порушенням другого правила I фігури (менший засновок повинен обов'язково бути ствердним судженням) з істинними судженнями в обох засновках.

1. Шахрайство можливе лише з прямим наміром.

2. Недбале виконання службових обов'язків, що спричинило смерть людини, не є шахрайством.

Отже, недбале виконання службових обов'язків, що спричинило смерть людини, відбувається без прямого наміру.

У наведеному прикладі, попри те, що 2-ге правило I фігури категоричного силогізму порушено, і висновок зроблений із порушенням правил, проте судження, отримане у висновку, відповідає дійсності і само собою є істинним. Однак правова аргументація має уникати будь-яких неправильних міркувань, незалежно від того, буде висновок істинним судженням чи хибним.

Наступний приклад:

1. Шахрайство буває лише з прямим наміром.

2. Розбій – не шахрайство.

Отже, розбій не має прямого наміру.

У цьому прикладі, категоричний силогізм побудований також за I фігурою, має ту ж помилку побудови (порушено 2-ге правило першої фігури: менший засновок повинен обов'язково бути ствердним судженням; у наведеному прикладі менший засновок – судження заперечне), однак висновок у такому випадку – судження хибне.

Уникнення логічних помилок під час побудови категоричних силогізмів – безперечний шлях правильного мислення.

Правова аргументація, безумовно, повинна уникати будь-яких неправильних міркувань, незалежно від того, буде висновок істинним судженням чи хибним.

Переконливість багатьох софізмів, їхня удавана «логічність» пов'язана з добре замаскованою помилкою – семіотичною, яка з'являється внаслідок метафоричності мови, застосування омонімів або полісемії слів, амфіболій – двозначності вислову, підміни сутності понять тощо, що порушує однозначність думки і призводить до змішання значень термінів.

Амфіболія відома з античних часів. Пророцтва давньогрецьких оракулів, які давали відповіді на будь-які питання у формі двозначних висловів, і були такими амфіболіями; сенс таких пророцтв остаточно розкривався після здійснення події [18, с. 170].

Сьогодні помилки амфіболії, як правило, мають анекдотичний вигляд. Наприклад: «— У Вас є можливість відкладати гроші? – Можливість є, грошей немає»; «— Жінко, ця сукня вас повнить. – Дякую, що підказали, а то я думала повнить від галушок та вареничків»; «— Як ти докотився до такого життя? – А мені подобається кататися»; «— Не знаєш, як швидко прибрати життє? – Знаю: повернутися спиною». Або, скажімо: «Знаючи, що язик до Києва доведе, я купив на базарі язик і тепер сміливо можу прямувати до Києва»; «Погана в мене репутація: з усіх знайомих, кому я написала, що зламала руку, тільки один поцікавився – праву чи ліву, усі інші запитали: кому?»; «— Я зламав руку у двох місцях. – Не відвідуй більше ці місця, – каже мені сусід»; «— У вас є взуття на дівчинку-третьюкласницю? – А точніше? – Третій А»; «— Терміново потрібен доктор! – Я – доктор. – Жінці погано, вона знепритомніла. – Я доктор історичних наук». Ще сучасні приклади амфіболії: «Парашутист ловив усе на льоту» (парашутист ловив усе, коли летів, а також «ловити на льоту» означає все розуміти); «— Чому ви пішли з попереднього місця роботи? – Так із тією зарплатою неможливо було виїхати».

Слова, застосовані у формальній субпозиції, належать до висловів мови – об'єкта, а в матеріальній субпозиції – до самих об'єктів. На запитання: «Із чого складається злочин?» – можна дати винахідливу відповідь: «Із шести букв». Або: «Що розташовано в центрі Харкова? Буква К».

Омонімія – ототожнення різних за змістом понять, що позначаються одним і тим самим терміном. У логіці – це логічна помилка, яка полягає в тому, що одне й те саме за звучанням слово використовують для позначення різних за змістом понять. Арістотель навів такий приклад софізму, побудований на омонімії: «Зло є благо, оскільки *ta deonta* (те, що повинно бути) є благо, а зло є *deonta* (повинно бути)». У цьому софізмі термін «благо» (*deonta*), який має різні смисли (в одному смислі означає справедливість і мужність, а в іншому – силу і здоров'я), ототожнюється за смислом. Сучасні приклади омонімії: «якщо все звалилося і нічого зберігати, зберігайте хоча б спокій»; «якщо падає настрій, відійдіть убік, не зачепіть інших людей».

Оказіональні вислови – такі, що змінюють своє значення залежно від обставин. Спогади: діти кажуть вчительці: «Ми походимо від мавпи». Вчителька відповідає: «Що до вас, то мені нічого про це не відомо, а про себе, безумовно, можу сказати, що моя мати була жінкою». Змінюється значення: «ми походимо від мавпи»: ми – людський рід або ми – ці конкретні люди.

Бабуся взимку дорікає онукові, що він не носить капелюха. Онук виймає капелюха з кишені куртки й каже: «Чому не ношу? Я ношу його в кишені».

Один із прийомів софістів – підміна спростування тези спростуванням аргументу. Найчастіше трапляється випадок, коли під час нападу на тезу супротивника спростовують якісь із його аргументів або розкривають помилку

в міркуваннях, а видають це за спростування тези. Співрозмовник нападає на помилку в міркуваннях опонента, розкриває її та проголошує, що виставлена теза спростована: замість доведення або спростування тези, людина стверджує, що теза помилкова.

Скажімо, хтось доводить тезу: крадіжка є злочин; і серед аргументів наводить твердження про те, що всі люди, винні в крадіжці, підлягають покаранню. Опонент нападає на цей невдалий аргумент і легко розтрощує його, наводячи численні історичні приклади, коли люди, які зробили великі гроші через розкрадання, без особливої праці, уникнули кримінальної відповідальності. Після цього він проголошує, що тезу спростовано. Ще приклад. Адвокат, який виступав у суді, спочатку розбив аргументацію прокурора, показав її недостатність для звинувачення, а потім зробив висновок про те, що підсудний є невинним. Публіка з ним погодилася, хоча він усього лише показав, що обвинувачення не доведено.

Опонент висловився відносно певного випадку, а співрозмовник спростує його висловлювання так, немовби він стверджував загальну закономірність. Зворотним є прийом, коли міркуванням загального характеру протиставляються два-три випадки, які можуть бути винятками із загального правила. Найчастіше цей прийом трапляється з боку того, хто обороняється. Наприклад, усім відомо, що юристи знають закони (принаймні своєї держави). Але з цього не обов'язково випливає, що в кожній конкретній ситуації кожен з юристів (а юристи теж мають свою спеціалізацію – цивільні справи, кримінальні справи; медичні питання, трудові спори, податкові спори тощо) буде знати (тобто, безумовно, пам'ятати й розуміти) той закон, який потрібно буде застосувати за певних обставин.

Почавши доводити деяку тезу, людина поступово у процесі доказування переходить до доведення іншого положення, схожого з тезою. Наприклад: адвокат починає доводити, що його підзахисний не скоїв цей злочин. У процесі доведення адвокат переходить до доведення тези, згідно з якою підзахисний надзвичайно гарна людина: взимку годує птахів, ставить їм годівниці, виховує двох синів, відмінників у школі, водить їх до спортивної секції. А якщо підзахисний дуже гарний сім'янин та громадянин, то про яку ж злочинну дію можна казати?

Пацієнт може почути від лікаря: «— Ваші проблеми із суглобами пов'язані з дитячим травматизмом. – Але в мене не було травм у дитинстві! – Як так не було: падали з велосипеда. – Не падав, бо ніколи не пробував кататися на велосипеді. – Ну так падали під час бігу або під час ігор – ось і результат».

Софісти використовують прийом посилення або пом'якшення тези. Літератор каже письменнику: «Ваше оповідання нагадує мені твори Ю. Смолича».

Письменник: «Так Ви в плагіаті мене звинувачуєте!». Або юрист каже: «Джерело тих грошей є дуже підозрілим». Противник посилює тезу: «Так Ви стверджуєте, що гроші викрадені». Захисник пом'якшує тезу: «Можна стверджувати тільки те, що джерело цих грошей невідоме». Або розмова чоловіка та жінки: «— Мені дуже подобається твоя особистість. — Так ти вважаєш, що я двоособова!».

Бувають софізми з переважанням афектного елемента. Зацікавленість у чомусь аудиторії слухачів дають змогу або отримати повне заперечення, або безумовну підтримку. Неможливо працівникам тютюнового підприємства нав'язати думку про необхідність скоротити виробництво сигарет, жоден студент не буде підтримувати зменшення стипендіального фонду, але кожен зі студентів підтримує зростання суми стипендії.

Софісти застосовують прийом підміни тези. Питання про істинність або помилковість якого-небудь твердження підміняють питанням про його користь або шкоду. Питання можна ставити, щоб відвести суперечку убік від обговорюваного предмета. Батько починає докоряти сину за погані оцінки, останній запитує батька про результат футбольного матчу або про те, чи вдалося батькові відремонтувати автомобіль сусіда тощо. Або «Добре, Ви стверджуєте, що це діяння потрібно кваліфікувати як шахрайство. Але давайте уточнимо, що таке «діяння»? Що таке «кваліфікація злочину»? І що Ви будете називати «шахрайством»?».

Софіст може застосовувати тактику засудження опонента або використання обману, говорити не про суть справи, а обговорювати особистість опонента, його наміри, оцінювати його вчинки, тобто застосовувати диверсію проти свого опонента. Найбільш типовими в цьому випадку виявляються такі прийоми:

1. Навішування ярликів (інсинуації). Оратор дає опоненту всілякі неприємні характеристики. У діловій, офіційній, судовій риториці цей софізм є абсолютно неприпустимим.

2. Лестощі опонентові.

Повідомляючи сумнівний аргумент, оратор говорить: «Ви, як людина розумна, не станете заперечувати, що...», «Усім відома ваша чесність і принциповість, тому Ви...». Зазвичай це діє безвідмовно.

3. Прагнучи здобути перемогу, оратор намагається розлютити опонента тим, щоб той з'явився в невідгідному світлі. Крім того, сердита, роздратована людина не є здатною тверезо оцінювати ситуацію і розумно сперечатися.

Висновок. Відкриття софізмів стало величезним кроком у розгадуванні закономірностей людського мислення. Саме із софізмів почалося осмислення та вивчення процедур доведення і спростування. Звичайно, не може бути мови

про реабілітацію або виправданні тих міркувань, які мають на меті видати неправду за істину, використовуючи для цього логічні, семантичні чи психологічні помилки. Однак потрібно пам'ятати, що слово «софізм» має, крім цього сучасного й добре усталеного сенсу, ще й інше значення: у цьому значенні софізм являє собою неминучу на певному етапі розвитку мислення форму постановки проблем.

Софізми будуються як прояв логічних помилок і як реалізація усвідомлених маніпулятивних прийомів. Удосконалення процесу аргументації, оволодіння логічним знанням як необхідною компетенцією освіченої людини забезпечить процес міркування за об'єктивними логічними правилами та законами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Schopenhauer A. *Eristics or the Art of Winning Controversy*. New York : Megaphone eBooks, 2008. 47 p.
2. Aristotle Rhetoric Written 350 B. C. E. URL: <http://classics.mit.edu/Aristotle/rhetoric.1.i.html> (дата звернення: 21.01.2023).
3. Сторожук С., Гоян І., Матвієнко І. Риторика софістів або «старі» методи вирішення «нових» світоглядних протистоянь. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2021. № 28. С. 27–32. doi: <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i28.943>.
4. Комаха Л. Г. Семантичні особливості аргументації «мовної гри»: контекст логічного аналізу. *Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія*. 2015. № 2 (22). С. 39–42. doi: <https://doi.org/10.18372/2412-2157.22.12344>.
5. Яценко С. С. *Софістика*. Київ : Сік Груп Україна, 2016. 208 с.
6. Jarratt Susan C. *Rereading the Sophists: Classical Rhetoric Refigured*. Carbondale : Southern Illinois University Press, 1998. 184 p.
7. Тягло О. В. Досвід засвоєння критичного мислення в українській вищій школі. *Філософія освіти*. 2017. № 2 (21). С. 240–257. URL: https://www.researchgate.net/publication/324840890_Dosvid_zasvoenna_kriticnogo_mislenna_v_ukrainskij_visij-skoli (дата звернення: 21.01.2023).
8. Хоменко І., Шрамко Я. Логіка і філософія: грані взаємодії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія*. 2021. 1 (4). С. 14–23. doi: <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-2/12>.
9. Хоменко І. Неформальна логіка та аргументативне міркування. *Філософська думка*. 2016. № 3. С. 34–46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Philos_2016_3_6 (дата звернення: 21.01.2023).
10. Aristotle's On Sophistical Refutations. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11245-012-9124-0> (дата звернення: 21.01.2023).

11. Юридична аргументація. Логічні дослідження : кол. моногр. / за заг. ред. О. М. Юркевич. Харків : Право, 2012. 176 с.
12. Nevelska-Hordieieva O. P., Danilyan, V. O., Nesterenko K. V., Finin H. I. Sophisms in the history of legal argumentation. *Revista Notas Históricas y Geográficas*. 2021. №27. P. 290–314. URL: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=8107272> (дата звернення: 21.01.2023).
13. Тягло О. Інформаційна війна: аналіз феномена. *Актуальні проблеми духовності*, 2022. Вип. 23. С. 173–189. doi: <https://doi.org/10.31812/apm.7628>.
14. Кононенко О. В. Маніпуляція як регулятивний механізм і чинник соціальних ризиків. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*, 2015. №2 (22). С. 88–94. doi: <https://doi.org/10.18372/2412-2157.22.12406>.
15. Danilyan O. G., Dzeban O. P., Kalynovskyi Y. Y. The influence of historical traditions on the formation of legal consciousness of the Ukrainian people. *Revista Notas Históricas y Geográficas*. 2021. №26. P. 144–165. URL: <https://revistanotashistoricasygeograficas.cl/carga/wp-content/uploads/2021/04/5-Oleg-et-al-Notas-1-2021.pdf> (дата звернення: 21.01.2023).
16. Danilyan O., Dzeban O., Kalynovskyi Y. Social instability as a global trend of the modern world. *Cogito*. 2022. Т. 14, №3. P. 141–161. URL: https://cogito.ucdc.ro/COGITO_SEPTEMBER_2022.pdf (дата звернення: 21.01.2023).
17. Harmash L., Nevelska-Hordieieva O., Voitenko D. Deductive conclusions in legal argumentation. *Cogency*, 2022. Т. 14, №1. С. 29–50. doi: <https://doi.org/10.32995/cogency.v14i1.380>.
18. Рассоха И. Н. Апология софистов. Релятивизм как онтологическая система. Харьков : ХНАМГ, 2009. 422 с.
19. Михалкін Н. В. Основи логіки. Київ, 2018. URL: https://stud.com.ua/161936/logika/osnovi_logiki (дата звернення: 21.01.2023).

REFERENCES

1. Schopenhauer, A. (2008). *Eristics or the Art of Winning Controversy*. New York: Megaphone eBooks.
2. Aristotle (2012). *Rhetoric Written 350 B. C. E.* Retrieved from <http://classics.mit.edu/Aristotle/rhetoric.1.i.html>.
3. Storozhuk, S., Hoyan, I., Matviyenko, I. (2021). Rytoryka sofistiv abo «stari» metody vyrishennya «novykh» svitohlyadnykh protystoyan'. *Aktual'ni problemy filosoftiyi ta sotsiologiyi – Actual problems of philosophy and sociology*, 28, 27–32. doi: <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i28.943> [in Ukrainian].
4. Komakha, L. (2015). Semantychni osoblyvosti arhumentatsiyi «movnoyi hry»: kontekst lohichnoho analizu. *Visnyk Natsional'noho aviatsiynoho universytetu. Filosoftiya. Kul'turolohiya – Bulletin of the National Aviation University. Philosophy. Culturology*, 2 (22), 39–42. doi: <https://doi.org/10.18372/2412-2157.22.12344> [in Ukrainian].
5. Yatsenko, S. (2016). *Sofistyka*. Kyiv: Sik Hrup Ukrayina [in Ukrainian].

6. Jarratt, Susan. (1998). *Rereading the Sophists: Classical Rhetoric Refigured*. Carbondale: Southern Illinois University Press.
7. Tiaglo, O. V. (2017). Dosvid zasvoyennya krytychnoho myslennya v ukrayins'kiy vyshchiiy shkoli. *Filosofiya osvity – Philosophy of education*, 2 (21), 240–257. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/324840890_Dosvid_zasvoenna_kriticnogo_mislenna_v_ukrainskij_visij_skoli [in Ukrainian].
8. Khomenko, I., Shramko, YA. (2021). Lohika i filosofiya: hrani vzayemodiyi. *Visnyk Kyivskoho natsional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka: Filosofiya – Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University: Philosophy*, 1 (4), 14–23. doi: <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-2/12> [in Ukrainian].
9. Khomenko, I. (2016). Neformal'na lohika ta argumentatyvne mirkuvannya. *Filosofs'ka dumka – Philosophical thought*, 3, 34–46. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Philos_2016_3_6 [in Ukrainian].
10. Aristotle's (2015). On Sophistical Refutations. Retrieved from <https://link.springer.com/article/10.1007/s11245-012-9124-0>.
11. Yurydychna arhumentatsiya: Lohichni doslidzhennya (2012). Kolektyvna monohrafiya / za zah. red. O. M. Yurkevych. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
12. Nevelska-Hordieieva, O. P., Danilyan, V. O., Nesterenko, K. V., Finin, H. I. (2021). Sophisms in the history of legal argumentation. *Revista Notas Históricas y Geográficas*, 27, 290–314. Retrieved from <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=8107272>.
13. Tyahlo, O. (2022). Informatsiyna viyna: analiz fenomena. *Aktual'ni problemy dukhovnosti – Actual problems of spirituality*, 23, 173–189. doi: <https://doi.org/10.31812/apm.7628> [in Ukrainian].
14. Kononenko, O. (2015). Manipulyatsiya yak rehulyatyvnyy mekhanizm i chynnyk sotsial'nykh ryzykiv. *Visnyk NAU. Seriya: Filosofiya. Kul'turolohiya – Bulletin of NAU. Series: Philosophy. Culturology*, 2 (22), 88–94. doi: <https://doi.org/10.18372/2412-2157.22.12406> [in Ukrainian].
15. Danilyan, O. G., Dzeban, O. P., Kalynovskyi, Y. Y. (2021). The influence of historical traditions on the formation of legal consciousness of the Ukrainian people. *Revista Notas Históricas y Geográficas*, 26, 144–165. Retrieved from <https://revistanotashistoricasygeograficas.cl/carga/wp-content/uploads/2021/04/5-Oleg-et-al-Notas-1-2021.pdf>.
16. Danilyan, O., Dzeban, O., Kalynovskyi, Y. (2021). Social instability as a global trend of the modern world. *Cogito*, 14 (3), 141–161. Retrieved from https://cogito.ucdc.ro/COGITO_SEPTEMBER_2022.pdf.
17. Harmash, L., Nevelska-Hordieieva, O., Voitenko, D. (2022). Deductive conclusions in legal argumentation. *Cogency*, 14 (1), 29–50. doi: <https://doi.org/10.32995/cogency.v14i1.380>.
18. Rassokha, Y. N. (2009). Apolohyya sofystov. Relyatyvyzm kak ontolohyeheskaya systema. Khar'kov: KHNAMH [in Russian].
19. Mykhalkin, N. V. Osnovy lohiky (2018). Kyiv. Retrieved from https://stud.com.ua/161936/logika/osnovi_logiki [in Ukrainian].

Nevelska-Hordieieva Olena Petrivna, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Kornieva Kateryna Andriivna, student of the faculty of prosecutor's office, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

SOPHISMS IN ARGUMENTATION: A LOGICAL ANALYSIS

The article is devoted to the study of the essence of sophisms, the analysis of the main approaches to the interpretation of the concept of «sophism», and the clarification of the logical grounds for the use of sophisms. Sophisms are considered both in the status of the manifestation of logical errors and in the status of the implementation of manipulative techniques. The question of admissibility of using sophisms in argumentation is raised, the logical basis of traditional and modern sophisms is revealed.

Keywords: *sophism, sophistry, manipulation, argumentation, logical fallacy, alogism.*

Ареф'єва Анна Юрїївна, докторантка, Український державний
університет імені Михайла Драгоманова
e-mail: anna.arefieva@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4619-9281

СИМВОЛОЛОГІЯ КОНЦЕПТІВ «ТІЛО БЕЗ ОРГАНІВ» АНТОНЕНА АРТО ТА «НАДМАРІОНЕТКА» ГОРДОНА КРЕГА ЯК ФЕНОМЕН МЕТААНТРОПОЛОГІЇ СЦЕНІЧНОГО СИНТЕЗУ

Мета статті – визначити філософсько-антропологічні межі сценічного простору як феномен гри. Методологія дослідження орієнтована на компаративний та системний підходи, що дає можливість порівняльного аналізу формування цілісності синергійного, архітектонічного, пластичного вимірів художнього образу сценічного синтезу мистецтв. Доведено, що «театр жорстокості», за А. Арто, визначається в контексті тілесних імплікацій, а «надмаріонетка» Г. Крега презентується як вольовий поштовх культурно-історичного ресурсу сценічної гри. Концепти-метафори А. Арто та Г. Крега вплинули на художнє мислення майстрів сцени, зокрема знайшли вираження в творчості І. Стравінського, Вс. Мейєрхольда, Б. Брехта.

***Ключові слова:** міф, синтез мистецтв, метаантропологічна межа, мистецький твір, Gesamtkunstwerk.*

Постановка проблеми. Антонен Арто і Гордог Крег створили унікальні моделі театрального синтезу, який позначився за суб'єктною домінантою в А. Арто і об'єктною – у Г. Крега. Певна екстравагантність цих моделей полягає в тому, що суб'єктний вимір театрального дискурсу (артикуляції образу) в синергії сценічної події А. Арто намагається здійснити цілком об'єктно, як персоніфікацію сценічної сугестії у вигляді «тіла», яке втратило супранатуральні риси, а Г. Крег, навпаки, здійснює культурно-історичну анімацію (одушевління) ляльки, яка стає гіперсимволічною реальністю театральних синтез.

І той, і інший постулюють символічні та водночас синтетичні концепти «тіла без органів» та «надмаріонетки», які фіксують антропологічну межу суб'єктності театральної дії як певної синергійної гармонії та її об'єктності як завершеного пластичного цілого гри як мізансцени, статури, строїв люд-

ського «Я» на сцені. Отже, фіксується діахронний аспект як «театр жорстокості», за А. Арто, – зустріч актора і реципієнта у просторі майже тактильних імплікацій рецепції («тіло споглядання», позбавлене шкіри) і водночас експлікується синхронія акту сценічної промови як пластична цілісність гри в обличчі символічної ляльки – ювенального дитинства людства, яке презентується концептом «надмаріонетки». Перекладаючи ці концепти – маркери антропологічної межі – на мову поетики сценічного простору, можна стверджувати, що часовість, темпоральність події фіксується як певна архітектоніка сценічного тіла дискурсу, а просторовість визначається як пластика – характеристика межі або характеристика межею.

Аналіз досліджень і публікацій. Філософсько-антропологічні проблеми синергії мистецтва досліджувалися в роботах Б. Галеєва [5], Г. Гусейнова [6], Ф. Джеймсона [7], Ю. Легенького [9], О. Лосєва [10], Н. Міслер [11], М. Фуко [13], С. Хоружего [14] та ін. Теоретична рефлексія А. Арто [1], Г. Крега [8] презентує межові метаантропологічні концепти сценічного синтезу. Культурологічні та мистецтвознавчі студії сценічного синтезу модерного мистецтва знайшли висвітлення в роботах Є. Ареф'євої [2], В. Гаєвського [4], Д. Сарабьянова [12], В. Чепелика [15] та ін. Однак проблема гранічних констант сценічного синтезу у філософсько-антропологічному вимірі ще є малодослідженою.

Мета статті – визначити філософсько-антропологічні межі сценічного простору як феномену гри.

Вклад основного матеріалу. Сценічний часопростір (хронотоп) гри має глибинним маркером художнього синтезу феномен театральної ідентичності актантів, акторів (акторів і глядачів) як процес перманентного зсуву та зондування антропологічної межі. С. Хоружий розширює рамки суб'єктно-об'єктного відношення в контексті синергійного контакту людини і Абсолюту, постулює феномен антропологічної межі як певну динамічну цілісність. Філософ піше про феномен літургії, інтерпретуючи його в контексті паламітського estesis синергії. Утім імпліцитно літургійний пафос сакралізації театру притаманний Крегу і Арто. Тому міркування С. Хоружого щодо динамізації феномену синергійної ідентичності людини є евристичними для філософсько-антропологічної інтерпретації сценічного синтезу мистецтв, зокрема цей автор надзвичайно гостро актуалізує поняття антропологічної межі, хоча і в іншому контексті.

С. Хоружий пише: «Якщо повернутися до загальних наслідків, що ми зуміли знайти на базі духовних практик, можлива інша антропологія, у якій будуть два провідних принципи. По-перше, це енергійна антропологія, вона не бере на себе роздуми про сутність людини, а дивиться лише на можливі прояви енергії. Енергія розуміється досить широко – як інтелектуальна, пси-

хічна, соматична енергія. Саме з енергійною людиною ця антропологія і працює.

По-друге, це межова нова антропологія: вона вважає, що серед усіх енергій, усіх проявів людини, людина грає певну роль і зокрема формує ідентичність людини, – межові прояви, ті, у яких вона розгорнута для впливів «іншого» (тобто того, що існує поза горизонтами існування) і здібна увійти у зіткнення з «іншим».

Далі ми можемо зробити наступний крок, ми помічаємо і враховуємо, що «інше» людини, те що існує поза горизонтом існування, існує не як єдиний вид, воно є різноманітне «інше» людини. Це не тільки Бог. Людина здібна досить по-різному дивитися на себе, на своє «інше». Коли вона дивиться на себе як на певний рід буття, тобто «інше» себе, вона осмислює себе як інший рід буття і реалізує себе в духовній практиці, розбудовує, драматизує, висловлюючись філософською мовою, відношення до іншого буття» [14, с. 159–160]. Ці міркування допомагають визначити онтологію синергійної дії (події – в театрі) як феномен онтичного горизонту, який і фіксується як антропологічна межа.

С. Хоружий відмічає певний «субстанціалізм» у тлумаченні антропологічного феномену в європейській філософії: «У класичній європейській антропологічній моделі природа людини носила, власне, характер субстанції: довершуючи антропологію Арістотеля, що представляла людину як певну систему сутностей, Боецій на початку VI ст. висунув відому дефініцію, згідно з якою людина – «індивідуальна субстанція розумної природи». Пізніше сюди ще додали концепцію суб'єкта (суб'єкта, що мислить, суб'єкта пізнання), і виникла закінчена конструкція людини в тій непрозорій філософській броні: класична європейська людина Арістотеля – Боеція – Декарта є сутність, субстанція і суб'єкт. А самоідентичність тут здійснюється як така» [14, с. 78–79]. Автор, посилаючись на синергійне розуміння антропологічної межі, постулює певну «триарну» або літургійну ідентичність людини.

«В останні десятиліття, спочатку російські (емігрантські), а потім грецькі православні богослови розвивали сильну і впевнену трактовку Божественного буття як «особиснісного буття-спілкування», у якому між трьома єдиносутніми Особами-Іпостасями здійснюється безперервна і досконала взаємопередача буття. Ця буттєва динаміка або ікономія характеризується візантійським богословським поняттям «перехорісіс» – обхід по колу і розлядається як внутрішнє визначення досконалості любові, особистості і спілкування – які як фундаментальні поняття виступають тут як тотожність одне одному. Абсолютна особистість (Іпостась), що розуміється певним чином, наділена абсолютною самоідентичністю: у досконалій віддачі і досконалому прийнятті буття вона здійснює власне самоудосконалення по всій її повноті. Ясно,

що тринарна модель самоідентичності, що виникає, відрізняється від субстанційної моделі. Це новий тип ідентичності, динамічної, який характеризує особистісне буття в його специфічній відмінності від буття речовинного» [14, с. 85–86].

Якщо ці літургійно-синергійні імплікації екстраполювати в сценічний простір театру, то можна стверджувати, що субстанції сценічного дискурсу динамізуються. Дихотомія синхронного та діахронного аспектів події (контрпозиції часу і простору, архітектоніки і пластики) усувається тринарною моделлю, де Абсолют, Іпостась певної ідеальної Гри опосередкує межі суб'єктно-об'єктних колізій сценічного субстанціалізму, який все презентує як «тіло» або як його субститут – «маріонетку». «Причащання» в театрі традиційно здійснював протагоніст, комунікант, а пізніше – антрепренер, продюсер, рекламист тощо. Проте субстанціалізм Гри є особливим: Гра грає в людях, як доля в античному театрі, а вони – лише ляльки в руках богів, режисерів, улюблених акторів, конферансьє тощо. Тому варто більш детально поглянути на моделі А. Арто і Г. Крега – двох режисерів, які побудували певний Ідеальний Театр в європейській культурі ХХ ст.

А. Арто пише: «Про наші уявлення про життя свідчить епоха, де ніщо до життя близько не стосується. Цей мученицький розрив призводив до того, що речі починають здійснювати помсту за себе. Поезія уходить від нас і нам уже не під силу розпізнати її в оточуючих нас явищах, тоді вона раптом починає пробиватись із дна земного світу. Чи навряд коли-небудь можна побачити стільки злочину, беззмістовної надлишковості, котрих можна пояснити єдиним нашим безсиллям перед життям.

Театр створений для того, щоб повернути до життя наші задавлені бажання; дивна жорстока поезія виявляє себе в ексцентричних вчинках, але відхилення від життєвої норми говорять про те, що життєва енергія ніколи не закінчується і достатньо лише дати їй правильне направлення» [1, с. 99].

Хвороба (чума) стає моделлю театру жорстокості: «Останній, хто залишається в живих, втрачає голову від відчаю: син, раніше слухняний і благородний, вбиває свого батька; людина стримана збезчещує свого найближчого: ласолюбивий робиться непорочним. Скупий викидає пригоршнями з вікна своє золото. Войовничий герой підпалює місто, яке колись рятував, жертвуючи своїм життям. Франт одягає на себе кращий одяг і йде гуляти на бойню. Думка про безконтрольність або близькість смерті сама по собі недостатня, щоб пояснити такі безглузді й немотивовані вчинки людей, які не розуміють, що смерть може дечому покласти край» [1, с. 114].

Отже, крапку ставить лише смерть, саме тому в Шекспіра ми бачимо купи померлих, драматургія живе передчуттям наступної смерті. О. Лосєв «виправдовує» таку надмірність «юнацьким індивідуалізмом» митців доби Від-

родження, неоплатонізм як приматом духу над матерією [10]. Проте від чуми в «Декамероні» Бокаччо до чуми в опусі Арто пройшло багато часу. При всьому бажанні, побачити інтенції неоплатонізму в театрі ХХ ст. неможливо. Неоплатонізм зник, а смерть залишилася. Утім Гра перекроковує через смерть, сцену заповнюють істоти, що не мають смертної форми існування, віртуальні кіборги. Формується феномен «дигітального гуманізму», за Г. Гусейновим, далекий від стікання, еманации з Єдиного (гармонії), який починає загравати з антропологічної межею добра і зла, життя і смерті [6]. По суті – моделі «тіла без органів» і «надмаріонетки» є віртуальними, якщо *virtus* розуміти за античним зразком, – як «доблесний», «неперевершений», «кращий». Смерть у просторі *virtus* залишила і сценічне тіло людини, і ляльку, бо вони є метафізичними моделями безсмертного, одвічного людства, яке, як немовля, грає на березі океану само з собою.

Гордон Крег прожив багато років, пережив всіх друзів, які поступово або раптом відходили в небуття. Тому інтродукція сходів буття, яка є раннім передчуттям або набуттям досвіду життя, свідчить про те, що сцена землі і неба і весь сценізм буття людини є однією комунікативною сценою зустрічі «Я» і «Ти», «Я» і Абсолюту, «Я» і надмаріонетки, яка раптом приймає всі ролеві виклики, ризики, загрози. Режисер залишається сам на сам зі своїми думками, поодиноким, бо маріонетка не є актором, вона лише є його тінню. Ми починаємо бачити, що театр самотності, театр тіней має походження саме з далекого сакрального простору східних культур. Так, у Антонена Арто – це культура Балі, балійський театр починає входити в європейський простір і розкривати свою небуттєвість. Гордон Крег знайшов більш давню субстанцію культуротворення – ляльку.

Крег фіксує порожнечу, тінь буття, його нерушійність, за Парменідом, як певне сприймання волі (чужої волі), яку можна визначити як абсолютну ідентичність самотнього «Я», Нарциса людства, що дивиться в дзеркало природи, не помічає, що він є, а бачить абсолютно іншу особистість – нерушійну, називає його надмаріонеткою, великими іншим, але це є він сам. Саме в такій позиції знаходиться Едвард Гордон Крег. З неї немає виходу, це соліпсизм про який пише О. Лосєв по відношенню до О. Скрябіна. Це надлюдина Ніцше, яка ховається в темнощах власної тіні, намагається знайти своє обличчя в надмаріонетці як гіперсимволі тотального небуття. Це дійсно ювенальний індивідуалізм, за Лосєвим, Ідеального Театру ХХ ст.

Йдеться про те, що повна ідентичність «Я» і всесвіту, «Я» й іншого, яким є людство, свідчить про те, що існує той великий інший, якого актор знаходить у собі, але, як не дивно, цей великий інший, як надмаріонетка, є йому повністю підвладним. Тут можна згадати Нарциса Анрі Жида, згадати Нарциса Григорія Сковороди, звичайно, Нарциса греків, Нарциса, якого описує Ортега-і-Гассет, –

примата роду гоменід. Він дивився на себе в дзеркало води і дивувався, що це за дивна постать: я посміхнувся – і він посміхнувся, я махнув рукою – і він махнув рукою, тобто ідеальний візаві Ідеального Театру повністю повторює дії актора і є повністю страждальною, дзеркальною субстанцією. Такий Нарцис-режисер і така надмаріонетка, що є повністю ідентичними людству в цілому, стають концептуальним полем того тотального соліпсизму, якщо його оцінювати в плані філософських імплікацій, тотальній ідентичності, якщо її оцінювати в плані драми, драматургії і сценізму, не помічається як власне «Я», а помічається як повністю незалежна від актора субстанція Гри.

У цьому і полягає вся драма і вся складність міфологеми Гордона Крега, якої не оминули й інші творчі майстри театру і синтезу мистецтв ХХ ст. З одного боку, він намагається повністю об'єктувати волю гравця з тінями, але він цю волю бачить лише в дзеркалі, у зліпках, у сценічному просторі, у жесті, у русі, у біомеханіці та ін.

Гордон Крег буквально у формі маніфесту визначає свою думку. «Серед усіх мрій, що здатна висловити архітектура, наймогутніше – це щаблі, що летять вгору або йдуть кудись униз, – ось про це відчуття архітектури я часто розмірковую: як їй вдається без допомоги мови передати живий початок, драматизм безмовності? А зрозумівши це, я вдаюся до пошуків подібного драматизму в архітектурних формах, намагаючись висловити з допомогою їх образи, що переслідують мене. Так з'явилися на світ мої “Сходи”» [8, с. 184–185].

Виникає дивна ситуація: потрібно утворити дивний, хаотичний, непорядкований медіум, живий стихійний владний, або безвладний (це те ж саме, що некерований суб'єкт сценічної дії – актор) і знайти йому антитезу, повністю скеровану, гармонійну, страждальну субстанцію – маріонетку або надмаріонетку. Надмаріонетка шляхом ідентифікації художника і режисера, потрапляючи в поле дії прадистанціювання, за М. Бубером, тобто набуття досвіду сакрального відношення до абсолюту, реалізує гармонію Всесвіту, вічну тишу і спокій сценічного універсуму.

Не випадковий рух, не вгамовані емоції, а, навпаки, одвічні архетипові клішовані коридори комунікації, які є сакральними жестами, що можна побачити в іконі Давньої Русі, в інших архетипах давніх культур, поєднуються в концепті надмаріонетки. Тут же можна запитати, а чи вдається такий симбіоз Гордону Крегу? Ні, не вдається. Чи вдається він Антонену Арто? Не вдається. Чи вдається він Ріхарду Вагнеру? Ні, не вдається. Скрізь ми бачимо два модули творчості – ідеальний і здійснений. Здійснений є дзеркалом, здійсненою гармонією. Нездійснений залишається пошуком тотальної ідентичності на сцені землі і неба, як у Гордона Крега. Це й є той шлях пілігрима, або проща до абсолюту, як це блискуче написав в есе «Проща до Бетховена» Ріхард

Вагнер, є театр жорстокості оголеного безуму, коли людина страждає і переживає якісь катаклізми, що нагадують симптоми чуми, за Антоненом Арто.

Абсолют як Ідеальний театр був здійснений в одній душі, описаний та проспіваний єдиним голосом актора, який живе в сказано важких умовах божевілля сцени ХХ ст. Арто продовжує виступати на сцені, яку побудували йому друзі, біля будинку божевільних, друзі-сюрреалісти, які його жаліли. Арто живо в графіці – чудових малюнках безумного режисера, безумного театру, живе в чудових, витончених візерунках, які нагадують Японію, творчість Гордона Крега, який задав парадигму. Задав той великий полісценізм буття театру, де бажання бути в усіх світах стає роковою настановою універсальності художнього синтезу. Але за цим усім світом тоталогії та маргінальності сцени стоїть той медіум, який і рухається, і не рухається, – надмаріонетка.

Маріонетка взяла за руку Крега і повела в підземелля, підземелля пристрастей, яких так хотіли позбавитися Мейєрхольд, Брехт, Курбас та ін. Але Крег хотів більшого, він хотів гармонії. Він ще не був авангардним художником, а був генієм стилю модерн. До речі, такою ж модерною танцюристкою космічного зразка була й Айседора Дункан. Отже, шлях самотності, ювенальна ляльковість сценічного буття Крега поєднує його з Ріхардом Вагнером, Міцкевичем, Скрябіним, але не зі Стравінським чи Равелем. Це вже митці іншої доби.

На верхівці сходів Крега можуть грати діти – метелики, може спускатися жінка до чоловіка, який блукає в лабіринті своїх пристрастей, може якась втомлена людина-андрогін стати десь посередені цих сходів і, поєднуючи буття з небуттям, розгубиться – вона не знає, куди йти, або в гору, або вниз.

Рух є архетипом сцени, є справжнім глибинним пошуком шляху, а от куди йти – вгору чи вниз, ніхто не підкаже. Гордон Крег спускався нижче, нижче і нижче, досягнув стихію комунікативного універсуму сучасності, повної пристрастей, амбіцій, хаосу. Недарма він так іронічно описує актора як невідкладного собі невротика. Адже, піднімаючись вгору, Крег бачив лише дзеркало, відображення, ляльку-маріонетку, копію власного «Я», копію Абсолюту. Гордон Крег відтворює своєрідний діалог композитора, музиканта, художника та актора, який в певній мірі уособлює діалог видів мистецтв, ці персонажи намагаються знайти єдиний шлях до *Gesamtkunstwerk*, образ сценічного надмистецтва в світі, але кожен його знаходить по-різному.

Ми потрапляємо в ситуацію медіума, ситуацію символістських пошуків розбитого дзеркала, що існує на дні глибин «Я», як писав В'ячеслав Іванов, коли з одного величезного цілісного дзеркала виникають тисячі мозаїчних осколків не менш яскравих, не менш цікавих облич особистості. Радикальний пошук субстрату творчості, того дзеркала, що дає повну ідентичність думки, почуттів, жестів, пластики, голосу і всього того, що зазначив як діалог душі

Ріхард Вагнер, призводить до певної драми іронічного нарцисизму, трагізму, який так гостро виявив себе в долі Айседори Дункан. Проте не можна сказати, що матерією для всіх нових і новітніх трагедій, нових і новітніх драм може бути тіло людини, може бути голос людини і взагалі щось людське. Яке ж, однак, – надлюдське, божественне абсолютне? Ні, говорить Гордон Крег, потрібно приземлити ідеал, пробити все глибини землі, увійти в інфернальне небуття людського «Я» і там побачити цей матеріал. Він його називає дивно – «надмаріонетка». Не бог, не абсолют, не надлюдина, а надмаріонетка. Цей ювенальний поштовх дитинства, вічно молодого ювенального людства, яке не вийшло зі світу свого дитинства, вічно грає, не добачаючи того, що грає трагедію.

Це феномен Гри, вічного ювенального поштовху розчиненого перед людством буття, яке може бачити тільки само себе, бо немає іншого людства, яке грає само з собою, як немовля у Геракліта, яке завжди програє, бо будь-який гравець є лише гостем на цій сцені і швидко замінюється іншим гравцем. Пустий простір Брука можна інтерпретувати, за Крегом, як зміну поколінь гравців, які грають одного й того ж самого Гамлета. Гамлет переживає століття, але він саме тому є вічним, що уособлює одвічність ідеального людства на ідеальній сцені, в ідеальній ситуації відношення «Я» і іншого.

Щоб зрозуміти образ трагічного нескінченного простору Gesamtkunstwerk Вагнера, варто поглянути на гравюри Крега, які є прямою відсилкою до офор-тів Рембрандта. Це «Три хрести», де декілька стадій офорту, темного світу свідчать про те, що є вертикаль хреста, хоча вона у Крега не позначена як хрест. А лише позначена як сходження вертикалей, обрублених зверху колон якогось невідомого храму. Ті діагональні струми, які так легко пройшли з офорта Рембрандта, свідчить про те, що це одна темрява Рембрандта і Крега.

Людина грає у просторі землі і неба, іде в небуття як верства білих строїв – архітектури вертикалей, намальованих Крегом. Ці обрублені вертикалі, підставки не є колонами, уквітчаними, як в Єгипті, папірусами і лотосами, а є обрубками – образами трагічно завершеного життя, яке створює виклик, спонукає до опору. Цей опір створює не людина, а маріонетка.

«Мені маріонетка є останнім відгуком якогось шляхетного та прекрасного мистецтва колишньої цивілізації. Але, як і всяке мистецтво, що потрапило в сальні або грубі руки, маріонетку виставлено на ганьбу. Нині всі маріонетки лише коміки низького штибу» [8, с. 227].

Крег пережив першу і другу світові війни, бачив усе, але ранні гравюри 1907 р. – це похід у нікуди, певна інтродукція, інверсія верху і низу. Скрізь домінують колони, які не мають завершення, уквітчення. Є лише голий і відкритий вибух угору, який свідчить про те, що цей похід не є завершеним і не може бути ніколи завершеним.

«І тим не менше в них є і ніжність, і чарівність, і навіть витонченість пліч-о-пліч з силою; до того ж кожен окремий твір дихає любов'ю. Ну, а чи при-таманні їм сентиментальність, емоції, самолюбівання художника? Анітрохи! А шалені сумніви надії? Ні натяку на них. Несамовита рішучість? Ні тіні її. Жодне з цих безглузвих зізнань не вирвалося в художника. Жодних ознак гордині, страху, прагнення розсмішити і взагалі всього того, що хоч на тисяч-ну частку миті спонукало б свідомість чи руку художника вийти з покори законам, що керують його творчістю. Як це чудово! Ось що означає бути великим художником! Жодні емоційні виливи сьогоднішнього та вчорашнього мистецтва не є проявами вищого розуму; інакше кажучи, це не вияв вищого мистецтва. Той давній дух проник до Європи, витав над Грецією, довго утри-мувався в Італії, але врешті-решт був вигнаний звідти і втік, залишивши нам бісерний струмок сліз-перлин» [8, с. 230].

Гіпотетично, драматично і відразу ж катастрофічно розігрується драма обезосіблення образу сцени і того бездушного простору, тої свідомості без тіла і без духу, яка, за великим рахунком, є каменем, ідолом, яка існує до живої християнської душі. Що це? Похід в язичництво, радикальна метаморфо-за занурення в поганство? Ні. Надмаріонетка не є religare, не з'єднує людей, вона є лише тотальним ідентифікатором. Лише означає межі прадистанціо-нування людини і Абсолюту, лише маркує глибинне протистояння людини й іншої людини, людини і Бога.

Згодом маріонетка поступається своїм місцем масці. Крег пише: «Я не ви-кладатиму тут історію масок, тому що мені зовсім не хотілося б відволікати читача від предмета нашої розмови, яким є значення маски для життя сьогод-нішнього та завтрашнього театру. Маска не менш важлива нині, ніж вона була важлива за старих часів, і її в жодному разі не можна викидати за непотріб-ністю разом із різним застарілим мотлохом, як і в жодному разі не можна бачити в ній тільки дивину, антикварну річ, бо її існування необхідне для мистецтва театру» [8, с. 236].

Ми бачимо цікаву сентенцію, яка певною мірою є жестом відчаю, нама-гання архаїзувати сучасну людину, повернутися в тисячоліття царствування Єгипту, де людина вірила, що вона буде жити вічно на божественних полях Іару, а для того що б пройти цей обряд психостазії, переходження в стан ін-шого буття, треба було пройти в символічно через шкуру шакала, і відбувалось оновлення, омолодження, переходження через смертний поріг, що фактично і робило душу маленькою, лялькоподібною. Людина в якості маленької душі разом із сонячним немовлям перепливала через небесний Ніл на божественні поля Іару.

Щось подібне пропонує і Гордон Крег. Він, як і Олександр Скрябін, тільки іншими словами і в інших образах пропонує нову містерію ювеналізації душі

людини, перетворення її зі смертної істоти в стан безсмертної надмаріонетки, тобто пропонує лялькоподібність душі гравця. Це, однак, ідеальна лялькоподібність, надмаріонетка, не створена з каменя, дерева, як лялька, це образ ляльки, який стає ейдосом, стає вічно рушійним ідеалом.

Висновки. Варто запитати: чим відрізняється маріонетка від надмаріонетки? Якщо маріонетка потребує зовнішніх зусиль, її сіпають за нитки, то надмаріонетка нічого цього не потребує, вона є нерушійно-рушійною, її дії сценічно відбивають волю деміурга – художника, режисера, який ототожнює себе з ювенальним образом метафізичного людства в сценічному русі. Що це – утопія? Це сценічний Gesamtkunstwerk, який пропонує цікавий художник і режисер.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арто А. Театр и его двойник. Санкт-Петербург : Симпозиум, 2000. 440 с.
2. Ареф'єва Є. Ю. Поетика як хорєя та аретєя: синкретизм музики І. Стравінського. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку* : зб. наук. пр. Вип. 27. Рівне : РДГУ, 2018. С. 106–111.
3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. Москва : Искусство, 1979. 424 с.
4. Гаевский В. Хореографические портреты. Москва : Артист. Режисер. Театр, 2008. 608 с.
5. Галеев Б. М. Человек, искусство, техника. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1987. 364 с.
6. Гусейнов Г. Что такое цифровой гуманизм? 2016. URL: <https://www.rfi.fr/ru/rossiya/-20160507-что-такое-digitalnyi-gumanizm> (дата звернення: 10.03. 2023).
7. Джеймисон Ф. Постмодернізм, або Логіка культури пізнього капіталізму / пер. з англ. Петра Дениска. Київ : Курс, 2008. 504 с.
8. Крег Е. Г. Воспоминания. Статьи. Письма. Москва : Искусство, 1988. 399 с.
9. Легенький Ю. Г. Культурология изображения: (опыт композиционного синтеза). Киев : ГАЛПУ, 1995. 412 с.
10. Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения. Москва : Мысль, 1978. 623 с.
11. Мислер Н. Танцуй, память! Николай Рерих и этнография. *Видение танца. Сергей Дягилев и Русские балетные сезоны*. Москва : Skira, 2009. С. 75–79.
12. Сарабьянов Д. Модерн. История стиля. Москва : Галарт, 2001. 344 с.
13. Фуко М. Технологии себя. URL: http://www.intelros.ru/pdf/logos_02_2008 (дата звернення: 10.03. 2023).
14. Хоружий С. С. Очерки синергической антропологии. Москва : Ин-т философии, теологии и истории св. Фомы, 2005. 408 с.
15. Чепелик В. Український архітектурний модерн. Київ : КНУБА, 2000. 378 с.

REFERENCES

1. Arto, A. (2000). *Teatr y eho dvoynyk*. Sankt-Peterburh: Sympozyum [in Russian].

2. Aref'yeva, YE. (2018). Poetyka yak khoreya ta areteya: synkretyzm muzyky I. Stravins'koho. Ukrayins'ka kul'tura: mynule, suchasne, shlyakhy rozvytku: zbirnyk naukovykh prats'. Vyp. 27. Rivne: RDHU, S. 106–111 [in Ukrainian].
3. Bakhtyn, M. (1979). Éstetyka slovesnoho tvorchestva. Moskva: Yskusstvo, 1979 [in Russian].
4. Haevskyy, V. (2008). Khoreohrafycheskye portrety. Moskva: Artyst. Rezhysler. Teatr, 2008 [in Russian].
5. Haleev, B. (1987). Chelovek, yskusstvo, tekhnika. Kazan': Yzd-vo Kazan. un-ta [in Russian].
6. Huseynov, H. (2016). Chto takoe dyhytal'nyy humanyzm? Retrieved from <https://www.rfi.fr/ru/rossiya/-20160507-chto-takoe-digitalnyi-gumanizm> [in Russian].
7. Dzheymison, F. (2008). Postmodernizm, abo Lohika kul'tury pizn'oho kapitalizmu / per. z anhl. Petra Denyska. Kyiv: Kurs. 504 s. [in Ukrainian].
8. Kreh, E. (1988). Vospomynaniya. Stat'y. Pys'ma. Moskva: Yskusstvo [in Russian].
9. Lehen'kyy, YU.H. (1995). Kul'turolohiya yzobrazheniia: (opyt kompozytsionnoho synteza). Kyev: HALPU [in Ukrainian].
10. Losev, A. (1978). Éstetyka Vozrozhdeniia. Moskva: Mysl' [in Russian].
11. Mysler, N. (2009). Tantsuy, pamyat'! Nikolay Rerykh y étnohrafiya. Vydenye tantsa. Serhey Dyahylev y Russkyye baletnye sezony. Moskva: Skira. S. 75–79 [in Russian].
12. Sarab'yanov, D. (2001). Modern. Ystoryia stylya. Moskva: Halart [in Russian].
13. Fuko, M. (2008). Tekhnolohyy sebya. Retrieved from http://www.intelros.ru/pdf/logos_02_2008 [in Russian].
14. Khoruzhyy, S. (2005). Ocherky synerhiynoy antropolohyy. Moskva: Ynstytut fylosofiy, teolohyy y ystoryy sv. Fomyi [in Russian].
15. Chepelyk V. (2000). Ukrayins'kyy arkhitekturnyy modern. Kyiv: KNUBA [in Ukrainian].

Arefyeva Anna Yuryevna, Candidate of Philosophical Sciences, Doctoral Candidate of the Department of Ethics and Aesthetics, State Pedagogical University named after Mikhail Dragomanov

THE SYMBOLOGY OF THE CONCEPTS «THE BODY WITHOUT ORGANS» BY ANTONIN ARTAUD AND THE «SUPERMARIONETTE» BY GORDON CRAG AS A PHENOMENON OF METANTHROPOLOGY OF STAGE SYNTHESIS

The purpose of the article is to define the philosophical and anthropological boundaries of the stage space as a game phenomenon. The research methodology is focused on comparative and systemic approaches, which enables a comparative analysis of the formation of the integrity of the synergistic, architectural, plastic dimensions of the artistic image of the scenic synthesis of arts. Scientific novelty of the article. It is proved that the

«theatre of cruelty», according to A. Artaud, is defined in the context of bodily implications, and the «super marionette» of H. Craig is presented as a willful impulse of the cultural and historical resource of the stage play. Conclusions. Concepts-metaphors of A. Artaud and H. Craig influenced the artistic thinking of stage masters, in particular, they found expression in the work of I. Stravinsky, Vs. Meyerhold, B. Brecht.

Keywords: myth, synthesis of arts, meta-anthropological border, work of art, Gesamtkunstwerk.

Дишкант Тетяна Миколаївна, кандидатка філософських наук,
доцентка кафедри філософії, Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут», Україна
e-mail: tatdysh@i.ua
ORCID: 0000-0002-5026-7913

ТРАНСФОРМАЦІЯ ВИТОКІВ ВЛАДИ ЯК ОСНОВИ ПРАВА У СУЧАСНОМУ СВІТІ (ОНТОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД)

У статті дається аналіз постсучасного способу буття права в аспекті його підґрунтя й походження. Завдяки розгляду основних філософських концепцій права виявляється, що саме являє собою влада як основа права. Показано, що і в разі правового позитивізму, і в разі природно-правової концепції права йдеться про опору на раціональність, але раціональність різних видів: у першому випадку – на функціональну, що забезпечує прагматичний рівень, у другому – на субстанційну, як на сферу цінностей та смислів. Проаналізовано, завдяки чому і як змінюється характер основи права в ситуації постмодерну.

Ключові слова: *влада, право, суспільство, раціональність, сутність постмодернізму.*

Постановка проблеми. Проблема джерела влади і її легітимності ніколи не втрачає своєї актуальності, вона тісно пов'язана з проблемою основ права, що існують. Сутність людини, якщо підходити до неї як до родового поняття, у якості атрибутивних властивостей включає розумність і свободу. І це вимагає особливої акуратності при розгляді питань, пов'язаних із владою (пануванням), основне з яких звучить так: «Чия ще воля може стати моїм усвідомленим обов'язком і на якій підставі?». У зв'язку з цим не припиняються спроби дійти розуміння того сутнісного аспекту, який наділяє владу правом здійснювати насильство.

Правопорядок покликаний організувати суспільні відносини в такий спосіб, щоб у результаті досягнути єдності в різноманітті, тобто прийти до суспільства як цілісної системи. Сучасне суспільство зазнає глибокої трансформації, і філософський постмодернізм претендує на вираження соціального духу в усіх сферах людської діяльності, у тому числі правової. Отже, аналізу й сучасної оцінки потребують владні основи права, а також джерела самої влади і правопорядку, що забезпечується нею.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Онтологічна проблема витоків влади, які забезпечують її легітимність, розглядалася протягом усього періоду формування теорії держави та права. Умовно можна виділити два підходи до витоків влади у правовому полі. У позитивно-нормативних концепціях влада права запроваджується аксіоматично. Право тут є породженням волі суб'єкта державної влади, що детермінує, у свою чергу, вимогу виконання норм права, які від нього походять. Юриспруденція, як писав Дж. Остін, «має справу з позитивними законами, або законами в строгому сенсі слова, без розгляду того, гарні вони чи погані» [1]. Подібну позицію постулювання влади права поділяли такі визнані теоретики та філософи права, як Г. Харт [2], Г. Кельзен [3], К. Шмітт [4] та ін.

Протестом проти влади формальних норм відрізняються роботи, які належать до природно-правового напрямку і автори яких спиралися на антропологічні та аксіологічні підстави правової реальності. До значних сучасних праць даного напрямку можна віднести твори Л. Фуллера [5], П. Рікера [6], О. Хеффе [7], Р. Алексі [8] тощо.

Серед вітчизняних учених, які торкаються проблем влади як домінуючої підстави права, слід виділити роботи А. Бандурки [9], К. Горобця [10], С. Максимова [11], С. Шевцова [12] та ін.

Цю статтю присвячено розгляду проблеми трансформації витоків влади і права в ситуації постмодерну, онтологічному аспекту якої поки що приділялося недостатньо уваги.

Формулювання мети. Проаналізувати трансформацію витоків влади як основи права в ситуації постмодерну.

Виклад основного матеріалу. Що ж таке право? Відповідь на це запитання видається досить простою на інтуїтивному рівні. Проте суперечки про сутність права ведуться не одне століття, і поступово сформувалися три основних напрями: позитивно-нормативне розуміння права, природно-правова концепція права та соціологічні концепції права. Однак яка б концепція не розглядала сутність права, завжди при цьому фігурують такі поняття, як «влада» та «цілісність суспільства».

Першопочатково склалося два підходи до розуміння сутності права, що здійснюються, на перший погляд, з протилежних сторін: з боку людини (сутність людини та природне право) та з боку держави (позитивне право). Так, представник концепції позитивного права Дж. Остін стверджував, що будь-яке право є наказом. Він прагнув очистити право від моралі, психології, політики. Тут право вважається ціннісно нейтральним і похідним від волі держави. Таке судження задає два можливих співвідношення між поняттями «право» і «наказ»: родовидове, де обсяг поняття «наказ» ширше, ніж поняття «право», та відношення тотожності (це рівнооб'ємні поняття). Однак

вони не можуть бути рівнооб'ємними поняттями, тому що в разі апелювання до права додається видова відмінність «наказ, що виходить від держави», що відрізняє його від силового впливу збройної зграї бандитів, що наводиться як приклад ще Августином Блаженным. Тобто необхідно розбиратися з тим, що є державою. У правовому позитивізмі зосереджуються на вивченні суцього і посилання на належне вважають неприйнятним, таким чином, уся повнота реальності присвоюється вже існуючій державі. І тут у розумінні сутності права виникає якесь «замкнене коло»: право – наказ, що виходить від держави, проте держава – це цілісність, створена на основі права.

Подолати «замкнене коло» вбачається можливим за допомогою виходу до природи людини та її ціннісної системи, оскільки саме людина, конструюючи правову систему, створює правове середовище свого існування як істоти соціальної. Тут, у природно-правовій концепції, право є самоцінним як домагання людини на реалізацію своєї вільної сутності. І оскільки йдеться про людину як родове поняття, свобода, що виникає, одночасно обертається і свободою (добровільний акт) самообмеження. Ціннісною основою тут виступає принцип справедливості як принцип еквівалентної відплати. На цій основі виникає концепція «природних прав», тобто прав, властивих людині як такій, за її природою. Не можна, щоб накази було спрямовано проти природи людини. Звідси й незаперечність природних прав. Дані права передують конкретним домовленостям і мають створювати надійний фундамент для уникнення правового релятивізму, перебуваючи незалежними від історично та соціально диференційованих інтересів.

Згідно з М. Вебером, говорячи про витoki влади, можна розрізнити три види легітимного панування (влади): харизматичне (в основі особистість як зразок і упорядник порядку), традиційне, що базується на повсякденній вірі у святість традицій, і раціональне, що спирається на віру в законність (легальність) встановленого порядку. Раціональність тут мається на увазі формального порядку, тобто така, що забезпечує визнання правопорядку за рахунок «розвитку юридичної логіки та вдосконалення юридичної техніки» [13]. Повернімося до визначень права, що належать до позитивістсько-нормативної концепції: «право є наказ суверена» – кажуть прихильники теорії імперативів [7, с. 68]. Тут поняття «влада» виступає в розумінні «наказ». Якщо право – це мова, якою держава розмовляє з народом, то, як мовленнєвий акт, вона має володіти іллокутивним і перлокутивним компонентами, загальний зміст яких наразі полягає у формальному примусі того, кому воно адресовано. В іншому випадку поняття «наказ» не має сенсу.

Як справжні позитивісти, представники цього напряму зосереджуються на описовій стороні правової сфери суспільства, нехтуючи пояснювальною, і не прагнуть розкривати, що ж забезпечує послух. Намагаючись уявити у сво-

їх працях право ціннісно нейтральним, вони розглядають його як даність. Однак розуміння права як норми імпліцитно відсилає до цінності норми як такої. Норма, яка впорядковує будь-яку сферу діяльності, що впорядковує життєвий простір людини, є самоцінною сама по собі, а порядок, який вона забезпечує, може представляти архетип космосу, перетвореного, оформленого хаосу. Звідси й походить «специфічний владний характер правопорядку» [2, с. 173]. Звідси й сутнісний, універсальний критерій права у виконанні його основної функції – забезпечення цілісності (нормального функціонування, відтворення) соціуму. Право забезпечує порядок та забезпечується порядком. Тож про більш-менш успішне функціонування правової сфери можна говорити, якщо суспільство постає як соціально ціле. До речі, соціальна нерівність може й не стати джерелом нестабільності, якщо визнається її законність, наприклад, з релігійної точки зору (закони Божі, а не людські).

Найтісніший взаємозв'язок влади та цілісності соціуму спостерігається у природно-правових концепціях. Так, згідно з Платоном, владні функції в державі повинні виконувати філософи, бо тільки вони можуть підійти до вирішення соціальних проблем з позицій загальності.

І в разі правового позитивізму, і в разі природно-правової концепції права йдеться про опору на раціональність, але раціональність різних видів: у першому випадку – на функціональну, що забезпечує прагматичний рівень, у другому – на субстанційну як «здатності мислення, розуміння та відповідальності індивіда» [14, с. 298]. Субстанційна раціональність – це сфера цінностей та смислів. Саме наявність субстанційної раціональності сприяє розвитку правосвідомості, що надає найнадійніший фундамент існуванню правового поля. «Система права завдяки своїй природно-правовій та позитивно-правовій іпостасям здійснює дві важливі функції: ціннісно-орієнтаційну (від природного права) та регулятивно-кратичну (від позитивного права)» [15, с. 188]. Природно-правова іпостась права – це сфера суб'єкт-суб'єктних відносин у правовій сфері, на що вказує також основна концепція «суспільного договору». Реїфікація права поряд із суб'єкт-суб'єктними відносинами породжує і суб'єкт-об'єктні відносини. Безсуб'єктність буття права є догмою класичної юриспруденції. Але принцип взаємодоповнюваності природно-правової та позитивно-нормативної іпостасей правової сфери дозволяє зберегти суб'єкт-суб'єктний аспект права.

Що ж принесли із собою сучасні тенденції доби постмодернізму? Загальновідомо, що одним із ключових положень філософії постмодернізму стало твердження про смерть суб'єкта, що призводить до нівелювання субстанційної раціональності. Так один із представників постмодернізму Р. Рорті стверджував, що людина – це система без серцевини, тобто вона позбавлена сутності. Він закликав до відмови «від тлумачення “моральної” і “раціональної”

людської самості як структури, наділеної якимось центром, внутрішньою сутністю або “природою”, відмінною від багатьох її периферійних акциденцій (приватних поглядів, інтересів, навичок тощо), – на користь уявлення про людину як гнучку систему вірувань, бажань і переконань, у довільному порядку один з одним сплетених, як набір атрибутів без субстрату-підлягаючого, без центру» [16, с. 99].

Світ бачився текстом, що вільно інтерпретується. Таким чином, необхідно було зберегти такі атрибутивні характеристики права, як загальнозначущість і обов’язковість. Що й спробували зробити на фундаменті інтерсуб’єктивності. Адже правова сфера – одна зі сфер, що становлять суспільство. Правова діяльність, як і будь-яка діяльність, має мету. Право, що наділяє свої норми загальнозначущістю, створює певне нейтральне поле врегулювання конфліктів, породжуваних відмінністю інтересів громадських груп.

Спроба обґрунтувати право про основі комунікації, яку здійснив Ю. Габермас, спираючися на теорію трансцендентальної прагматики К.-О. Апеля, була певним прагненням урахувати суб’єктивний чинник і зберегти субстанційну раціональність правової сфери. Як зазначав Р. Алексі, «теорія дискурсу намагається з’ясувати потенціал раціональності в людській реальності. Вона намагається сприяти розвитку знань про людську природу і є у цій частині (але лише у цій), пов’язаній із традицією природного права» [8, с. 81]. Правова норма вважається легітимною тоді, коли учасники правового суспільства вільно висловлюють їй визнання і доходять до згоди у вигляді розумного обговорення.

Однак постмодерністське суспільство створює для упровадження дискурсивної теорії права непереборні перепони, оскільки інтерпретування та подальша конвенція, згідно з представниками цієї теорії, стають можливими завдяки здатності людей у ході обговорень приходити до «спільного знаменника». Постмодерністи перевертають із ніг на голову саму ідею інтерпретування, зводячи її виключно до індивідуального плану. Адже присутність сенсу в повідомленні оголошується логоцентристським диктатом. Дискурс тут пропонується за умов смислової необов’язковості, тоді як ще Г. Гегель вказував, що іманентна розумність права – основа його легітимації. Чи можлива конвенція при софістичних настановах, де можна перекрутити будь-яку норму? Сутність постмодернізму, заперечуючи метанаративи, усуває і так зване «нейтральне поле», де міг би бути здійсненим консенсус. Крім цього, комунікація як основа права могла б відбутися лише в разі визнання соціально значущого іншого, чому перешкоджає безсуб’єктність постмодерних настанов.

Як було зазначено, основна функція правового поля – забезпечення цілісності соціуму, завдяки якій тільки й уявляється можливим його нормальне

функціонування і відтворення. Правова політика у вигляді обслуговування інтересу держави забезпечувала обслуговування інтересів суспільства, тобто громадян. Нині визнають, що держава є, по суті, інститутом епохи модерну, а на даному етапі «відбувається її повне поглинання грою ринкових сил» [17, с. 23]. Фактично постмодернізм, виступаючи як ідеологія суспільства споживання, заперечує значущість національної держави. Девальвується цінність суспільства як цілісної системи, заперечується влада, що здійснюється з позицій раціональності. Що ж за зміни відбуваються з поглибленням ситуації постмодерну?

Мова про цілісність суспільства раніше йшла як про цілісність системи, де є системні властивості, найважливішими з яких є ємерджентність, структурність та ієрархічність. Згідно з Ж. Бодріаром, сьогодні вже неможливі оригінальна політична стратегія та розумне управління соціальними відносинами, а тому держава втрачає свою соціальну сутність. Тепер державою правлять шантаж, залякування, вдавнення та провокації або показний клопіт. Політичне змінюється трансполітичним. За політичними псевдоподіями ховається відсутність політичного суспільства [18, с. 117]. Суспільство як вищеописану цілісність змінює конгломерат. «У ліберальній демократії суспільство розуміється механічно, а не як надособисте колективне ціле», – писав С. Левицький [19]. Суспільство споживання є переорієнтовним із загального як вищого на загальне як усереднене. Звідси констатація нерозрізненості мас і, як наслідок, «нові соціокультурні реалії, що несуть екзистенційну невизначеність та ризику» [20, с. 22].

Постмодернізм зачіпає всі сфери життя, зокрема і правову сферу. Анти-системний характер культури постмодерну дозволяє проводити маніпуляції, наприклад у здійсненні передвиборної кампанії. Орієнтування електорату на певні пункти програми передбачає залучення раціонального чинника у виборі влади та наділенні її тим самим легітимністю. Після делегування влади здійснюється наступний крок, підміна джерела влади завдяки заміні програми (раціональний вибір) персоною (емоційний вибір), яка абсолютно ігнорує початкову програму, але намагається це компенсувати особистісною (іміджевою) привабливістю. Формально зберігається влада з опорою на раціональність, але власне владу розуму змінює влада емоцій. М. Вебер відносив харизматичну владу до видів легітимного панування, але чи можна вважати її легітимною після вищезазначеної підміни?

Однією з перших жертв такої заміни основ влади стає справедливість як ціннісна основа права. Притаманна праву загальна рівна міра – це саме рівна міра свободи і справедливості, а свобода і справедливість неможливі поза рівністю і без рівності (загальної рівної міри). Справедливість як принцип еквівалентної відплати вимагає неупередженості, забезпечення якої не-

можливе, коли влада ґрунтується на емоціях. «Загальнолюдське починається з принципу рівності: однакові випадки слід розглядати однаково» [21, с. 11]. Але про загальнолюдський фактор тут йтися вже не може. Влада емоцій виводить із поля загальнозначущого до сфери суб'єктивного, де можливе ситуативне об'єднання на почуттях, здебільшого архаїчного характеру, що викликаються протиставленням «свій-чужий». Можна відзначити, що «зараз не потрібна влада ідей, у світі інформаційних симулякрів її заміщає влада ілюзій» [22, с. 154].

В основі харизматичної та традиційної видів влади перебуває емоційна, а отже, некритична складова. Постмодерна рівноцінність наративів забезпечує право на неправду. Таким чином, виникає влада обману, повнотою якої володіє той, хто є вправнішим маніпулятором. Місце ж громадянина займає споживач і глядач, оскільки суспільство перфомансу – одна з іпостасей постмодерного суспільства.

Висновки. Отже, можна констатувати, що на постмодерністському етапі розвитку суспільства раціональність є фактично відкинutoю. Безосновному праву загрожує небезпека виродження та зникнення. Проте вихід із кризи неможливий без початкової її фіксації. Цьому ж перешкоджає правовий релятивізм, що посилений настановами постмодернізму, виражений у відсутності високого рівня правосвідомості та утворює, таким чином, певну подобу «порочного кола».

Розглядаючи проблему сутності державної влади, О. Хеффе проводив аналогії між Левіафаном (визнання незводності права до моралі) та Юстицією (визнання необхідності присутності дистрибутивної справедливості в основах правового поля). Проте ані в першому, ані в другому випадку не заперечувалася раціональна підстава правопорядку. Але що робити, якщо соціум (а отже, і правова сфера) стає, образно кажучи, Протеєм і вислизає з будь-яких спроб раціонального підходу, знецінюючи рівноцінним підходом до смислів субстанційну раціональність, а функціональну раціональність позитивного права перетворюючи на перфоманс (фарс). Усе це породжує відсутність порядку, зокрема і правового, та скасовує телеологічну причинність права – забезпечення існування та розвитку суспільства як цілісної системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Остин Дж. Определение области юриспруденции. URL: <https://www.litmir.club/br/?b=807000&p=1> (дата звернення: 10.02.2023).
2. Харт Г. Философия и язык права / пер. с англ. В. В. Оглезнева и В. А. Суровцева. Москва : Канон+ РООИ «Реабилитация», 2017. 384 с.
3. Kelsen H. Introduction to the Problems of Legal Theory. Oxford : Oxford University Press, 2002. 171 с.

4. Шмитт К. Политическая теология / пер. с нем. А. Филиппова. Москва: КАНОН-пресс-Ц., 2000. 336 с.
5. Фуллер Лон Л. Мораль права / пер. з англ. Н. Комарової. Київ : Сфера, 1999. 232 с.
6. Рикёр П. Справедливое / пер с фр. Б. Скурагова, П. Хицкого. Москва : Гнозис : Логос, 2005. 304 с.
7. Хеффе О. Политика, право, справедливость: основоположения критической философии права и государства / пер. с нем. В. Малахова. Москва : Гнозис, 1994. 319 с.
8. Алексі Р. Теорія дискурсу і права людини / пер. з англ. С. Максимова і О. Уварової *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 73–98.
9. Бандурка А. М. Власть толпы. Харьков : Золота миля, 2017. 348 с.
10. Горобец К. В. Аксиосфера права: философский и юридический дискурс. Одесса : Фенікс, 2013. 218 с.
11. Максимов С. І. Філософія права: сучасні інтерпретації. Вибрані праці: статті, аналітичні огляди, переклади (2003–2010). Харків : Право, 2010. 336 с.
12. Шевцов С. П. Метаморфозы права. Право и правовая традиция. Одесса : Освіта України, 2013. 448 с.
13. Вебер М. Типы господства. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/veber/tip_gosp.php (дата звернення: 11.02.2023).
14. Манхейм К. Человек и общество в эпоху преобразования. Диагноз нашего времени / пер. с нем. Левиной М. И. Москва : Юрист, 1994. 538 с.
15. Бачинин В. А. Морально-правовая философия. Харьков : Консум, 2000. 208 с.
16. Рорти Р. Постмодернистский буржуазный либерализм / пер. с нем. И. Джохадзе *Логос*. 1999. № 9. С. 96–104.
17. Ридингс Б. Университет в руинах / пер. с англ. А. М. Корбута. Москва : Высш. шк. экономики, 2010. 304 с.
18. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла / пер. с фр. Л. Любарской и Е. Марковской. Москва : Добросвет, 2000. 258 с.
19. Левицкий С. А. Трагедия свободы. URL: https://dom-knig.com/read_264549-82 (дата звернення: 10.02.2023).
20. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Феномен мережевих війн: до проблеми філософського осмислення. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2021. № 3 (50). С. 11–27.
21. Хеффе О. Справедливость. Философское введение / пер. с нем. О. В. Кильдюшова. Москва : Практикс, 2007. 192 с.
22. Дышкант Т. Н. Элиты и власть в современном мире. *Філософія в сучасному світі* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., (Харків, 19 листоп. 2021 р.). Харків : Мадрид, 2021. С. 153–155.

REFERENCES

1. Ostin, D. (1998). Opredelenie oblasti yurisprudencii. Retrieved from <https://www.litmir.club/br/?b=807000&p=1> [in Russian].

2. Xart, G. (2017). *Filosofiya i yazy'k prava*. Moskva: Kanon+ ROOI «Reabilitaciya» [in Russian].
3. Kelsen, H. (2002). *Introduction to the Problems of Legal Theory*. Oxford: Oxford University Press.
4. Shmitt, K. (2000). *Politicheskaya teologiya*. Moskva: KANON-press-Cz [in Russian].
5. Fuller, L. (1999). *Moral prava*. Kyiv: Sfera [In Ukrainian].
6. Riker, P. (2005). *Spravedlivoe*. Moskva: Gnozis: Logos [in Russian].
7. Xeffe, O. (1994). *Politika, pravo, spravedlivost': osnovopolozheniya kriticheskoy filosofii prava i gosudarstva*. Moskva: Gnozis [in Russian].
8. Aleksi, R. (2013). *Teoriia dyskursu i prava liudyny. Filosofii prava i zahalna teoriia prava – Philosophy of law and general theory of law*, 1, 73–98 [in Russian].
9. Bandurka, A. M. (2017). *Vlast' tolpy'*. Khar'kov: Zolota milya [in Russian].
10. Gorobecz, K. V. (2013). *Aksiosfera prava: filosofskij i yuridicheskij diskurs*. Odessa: Feniks. [in Russian].
11. Maksymov, S. I. (2010). *Filosofii prava: suchasni interpretatsii: Vybranni pratsi: statti, analitychni ohliady, perekłady (2003–2010)*. Kharkov: Pravo [in Ukrainian].
12. Shevczov, S. P. (2013). *Metamorfozy' prava. Pravo i pravovaya tradiciya*. Odessa: Osvita Ukraïni [in Russian].
13. Veber, M. (1990). *Tipy' gospodstva*. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/veber/tip_gosp.php [in Russian].
14. Manxejm, K. (1994). *Chelovek i obshhestvo v e'poxu preobrazovaniya: Diagnostika nashego vremeni*. Moskva: Yurist [in Russian].
15. Bachinin, V. A. (2000). *Moral'no-pravovaya filosofiya*. Xar'kov: Konsum [in Russian].
16. Rorti, R. (1999). *Postmodernistskij burzhuazny'j liberalizm*. *Logos*, 9, 96–104 [in Russian].
17. Ridings, B. (2010). *Universitet v ruinax*. Moskva: Vy'sshaya shkola e'konomiki [in Russian].
18. Bodriyyar, Z. (2000). *Prozrachnost' zla*. Moskva: Dobrosvet [in Russian].
19. Leviczkiy, S. A. (1999). *Tragediya svobody'*. Retrieved from https://dom-knig.com/read_264549-82 [in Russian].
20. Danylian, O. H., & Dzoban, O. P. (2021). *Fenomen merezhevykh viin: do problemy filosofskoho osmyslennia. Visnyk Natsionalnoi yurydychnoi akademii Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho. Serii: filosofii, filosofii prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the National Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise. Series: Philosophy, philosophy of law, political science*, 3 (50), 11–27 [In Ukrainian].
21. Xeffe, O. (2007). *Spravedlivost'. Filosofskoe vvedenie*. Moskva: Praxis [in Russian].
22. Dy'shkant, T. N. (2021). *E'lity' i vlast' v sovremennom mire. Filosofiya v suchasnomu sviti: materialy II Mizhnarodnoi naukovo-praktichnoi konferenczii: proceedings of the Scientific and Practical Conference*. Kharkiv: Madrid, 153–155 [in Russian].

Dyshkant Tetiana Mykolaivna, Ph.D., Associate Professor of the Department of Philosophy, the National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Ukraine

TRANSFORMATION OF THE ORIGINS OF POWER AS THE BASIS OF LAW IN THE CONTEMPORARY WORLD (ONTOLOGICAL APPROACH)

In the article, by examining the basic concepts of law, it is revealed what constitutes power as the basis of law. It is shown that, both in the case of legal positivism and in the case of the natural law concept of law, we are talking about relying on rationality, but rationality of different types: in the first case – on the functional, providing a pragmatic level, in the second – on the substantive, as on the sphere values and meanings. It is analyzed, due to which and how the nature of the basis of law changes in the situation of postmodernity

Keywords: *power, law, society, rationality, essence of postmodernism.*

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 32–027.21

DOI: [HTTPS://DOI.ORG/10.21564/2663-5704.57.276674](https://doi.org/10.21564/2663-5704.57.276674)

Малкіна Ганна Миколаївна, докторка політичних наук, професорка, професорка кафедри політичних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна
e-mail: G.m.malkina@knu.ua
ORCID ID: 0000-0002-2307-4702

Пастухов Антон Володимирович, магістрант, філософський факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна
e-mail: antonipastukhov@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-7256-521X

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПОЛІТИЧНОЇ ТЕОРІЇ ТРАДИЦІОНАЛІЗМУ У ВЧЕННІ Р. ГЕНОНА

У даній науковій роботі есплікуються базові методологічні детермінанти політичної проблематики у вченні відомого французького традиціоналіста Рене Генона. Основною науковою проблемою, яку було вирішено у статі, є теоретичне препарування методологічної структури вчення Р. Генона та виявлення вузлових ідей для аналізу політичної топіки доктрини традиціоналізму.

Ключові слова: *політична традиція, інтегральний традиціоналізм, сакральне та профанне, політична метафізика, матеріалізм, Рене Генон.*

Постановка проблеми. Актуальністю дослідження є пошук нових моделей осмислення політичних явищ та дійсності, які ґрунтуються на нових варіаціях розуміння політичної сфери суспільного буття; також пошук шляхів політичної ідентичності, зокрема традиціоналістської орієнтації, які починають артикулюватися в сучасних наукових дослідженнях, свідчать про своєчасність опрацювання ідей мислителя; разом із цим виокремлення правильного розуміння традиції є основоположним завданням сьогодення, оскільки «сама ідея традиції була зруйнована настільки, що ті, хто прагне її виявити, не знають, у який бік прямувати, і вони виявляються готовими прийняти будь-яку хибну ідею, яку їм представлять під цим ім'ям замість неї» [1, с. 214] – був

переконали Р. Генон. Основними завданнями, які ставлять автори у цій роботі, є: надання оптимальної дефініції інтегрального традиціоналізму; визначення феноменів спадковості та адаптивності традиції в політичній сфері; кристалізація місця і ролі політичного в системі першопринципу та з'ясування суті метафізики політики; розкриття сутності вищого принципу в традиціоналістській доктрині Р. Генона, а також детермінація специфічних функцій цього принципу, з редукцією їх до політичної проблематики; виявлення двох сфер використання традиційної доктрини – езотеризму та екзотеризму – та їхнього взаємозв'язку з політико-правовою сферою буття; окреслення суті бінарного дуалізму профанного та сакрального і формулювання їхніх засадничих характеристик. Отож, розпочинаючи політологічну рефлексію над традиціоналістським вченням Р. Генона, слід спочатку вказати на певні конвенційні методологічні пролегомени у думковченнях автора, які зводяться до проблем політичного поля, для створення теоретичного плацдарму майбутнього осмислення політичної теорії мислителя.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченням заданої проблеми займалися зарубіжні та вітчизняні науковці, зокрема: Ж. Урсен, Ю. Загородній, М. Седжвік, Ф. Шоун, Р. Зобков, І. Остащук, С. Вищенький та ін. Слід вказати, що творчий доробок Р. Генона як політичного філософа та теоретика не знайшов належної рефлексії в українському науковому дискурсі.

Метою статті є розкриття особливостей методологічної бази політичної теорії традиціоналізму, виходячи з аналізу ідей фундатора цієї доктрини – Рене Генона. Маючи інтенції деконструювати політичні ідеї французького філософа Р. Генона автори чудово розуміють фундаментальну складність поставленої мети, оскільки теоретичні основи мислителя, які ми аналізуємо в даній роботі, не були специфічно векторизовані на експлікацію проблематики політичного буття, а також оминалися критичною літературою, іншими словами: наукове дослідження спадку Р. Генона в контексті політичної філософії майже не було артикульовано, це пояснюється «специфічністю галузі філософствования Генона та радикальністю деяких його висновків» [2, с. 21].

У дослідженні автори користувалися наступними **методами**: системним, структурно-функціональним, дескриптивним та діалектичним. Саме вони дозволили узагальнити та систематизувати інформацію, яку репрезентовано в роботі. У даній статті автори намагаються розкрити тему дослідження, використовуючи принципи об'єктивності та неупередженості, а також усунення суб'єктивних оціночних суджень.

Виклад основного матеріалу. Загальними результатами дослідження є: виокремлення поняття примордіальної традиції та її редукції до ідеального природного стану людства; з'ясування особливостей адаптивності та наслідування в контексті традиційного духу як особливої форми конститування

соціально-політичного буття, виходячи з основного владарюючого вищого принципу; розуміння усіх політичних та правових інститутів як семіотичних структур буття, які імплементують собою метафізичне начало традиції, отже розуміння політичного як надбудовної конструкції буття людини. Так само в цій науковій публікації детерміновано політичну концептуалізацію принципу з його функціональністю, яка проявляється в таких аспектах: конститутивному, інтегративному, прескриптивному, цілепокладання, спадковості та ієрархічності. Визначено засадничу категорію доктринальної метафізичності буття як імперативу традиціоналізму. Поряд із цим нюансовано онтологічні виміри екзотеризму та езотеризму в контекстуальності політичного функціонування. Останнім, що автори розглядають у цій статті, є дуалізм сакрального та профанного, а також визначення сакральної політики і субстантивних категорій профанного: матеріалізму, індивідуалізму, гуманізму, економізму тощо. Далі ми більш детально розглянемо кожний вищевказаний аспект.

Рене Жан-Марі-Жозеф Генон (1886–1951) – це теоретик інтегрального традиціоналізму, його фундатор; саме він розробив базисний понятійно-категоріальний апарат, основні напрями філософського осмислення буття в контексті традиціоналізму та спрямував свої мисленнєві конструкції для формування, систематизації та опису теорії цієї доктрини. Головною категорією всієї традиціоналістської парадигми філософа, її наріжним каменем виступає *примордіальна традиція*, яка розглядається як системоутворююча доісторична явленнева кондиція буття, що характеризується абсолютним синтезом сущого під верховенством метафізичного першопринципу духовного (сакрального) начала, а також його онтологічної маніфестації у стані абсолютної гармонійності та синтезу, тобто через функціонування ретрансляції традиційного духу [3]. Це перша нормативна форма організації дійсності, що існувала з початку зародження людства і проявлялася через цей дух, а оскільки першопочаткова нормативність може розумітися в терміні природного стану, то можна прийти до висновку, що саме примордіальна традиція виступає певним природним станом існування людства: «його виникнення (традиційного духу. – *Авт.*) насправді зливається із народженням людства, адже цей дух може бути вільно названий нормальним, адже він більшою чи меншою мірою надихав усі відомі нам цивілізації» [4, с. 53]. На перевагу нашої думки можна навести візію І. Осташука, який переконаний, що «примордіальний “суто духовний” принцип породжує первинний ідеальний стан» [5]. Таким чином, цей концепт являє собою першу і найвищу ланку метафізичного принципу, який репрезентується в різних цивілізаціях через його екстраполяцію в різних буттєвих сферах, а оскільки існує певна кореляційна залежність між першопринципом і його відгалуженнями, то важливим для Р. Генона виступає *ідея метафізичної, онтологічної, духовної та формалістичної спадковості*: саме

завдяки їй і може бути конституційовано істинність феноменів, у тому числі і політичних – істинна держава, істинна політика, істинна влада, «адже за умов відсутності спадкоємності можуть існувати лише штучні та нежиттєздатні реконструкції» [4, с. 59], які мислитель буде іменувати профанними, демаркаційні ознаки яких ми будемо виокремлювати нижче. Тому неможливо вгадати або спродукувати нову «істинну» ідею, а тільки наслідувати абсолютні та традиційні: «...істина не є продуктом людського розуму, – констатує Р. Генон, – вона існує незалежно від нас, і нам треба лише пізнати її» [4, с. 111]. Тут ми можемо прослідкувати певну концептуальну гомологічність ідей Р. Генона і Платона з його концепцією світу наявних сутностей і світу копій [6]: як для першого, так і для другого існує ідейний імператив існування трансцендентної сфери, яка, шляхом еманации, реалізує себе в світ даності та конфігурує його функціоналістичне навантаження. Тому ми можемо стверджувати універсалізацію принципу традиційності, який виходить із примордіальної традиції і базується на концептуальному ландшафті монотеїстичного трактування метафізичних параметрів істини та різнорідних форм репрезентації цієї істинності, які відрізняються лише залежно від особливих часових, географічних, культурних та ментальних детермінант, але «покоються на одних й тих самих природних основах» [7, с. 71] – це і породжує феномен адаптивності традиції: «істинний традиційний дух завжди і всюди є одним і тим самим, у якій би формі він не поставав; різноманітні форми ... являють собою вираження єдиної істини» [4, с. 64], «існує лише одна метафізика, оскільки істина теж єдина» [Там же, с. 89]. Тому маємо право констатувати існування дисперсійного плюралізму єдності, який полягає у вищій ідейній низхідній інтегрованості різних формоутворень – це і є формула конформності наявного щодо вищого ідейного принципу: вона несе в собі ідею благого синтезу в сутнісній гармонійній підпорядкованості. У свою чергу, ці варіативні форми можна розглядати в якості семіотичних конструкцій, які відображаються у нашому світі через сутність символів, які є опредметненням вищої ідеї: «“втілення ідеї” в деякій формі і є не що інше, як символізм» [8, с. 168]. Тому всі політичні організації являють собою символічні конструкції як еманацию метафізичної реальності: держава, наприклад, як і будь-яке інше політичне явище, розуміється в якості ідейного механізму імплементації вищої ідеї.

Екстраполоючи вищевказані наративи до теоретичних диспозицій походження держави, ми приходимо до методологічного силогізму Р. Генона, який постулює *метафізичну концепцію походження держави і права*, де політичні інститути та кодифіковане право суть тільки екстеріоризація трансцендентної сфери. Найбільш релевантно виразив це Ж. Урсен:

«– символізм має свій початок у самій природі живих створінь та речей;

– але природні закони суть тільки репрезентація божественної волі (божество розглядається як принцип, як неіндивідуальний Бог. – *Авт.*);

– отож, виходячи з цього, символізм має «не-людське» походження, чи, краще сказати, “його принцип походить далі та сходить вище людства”» [9, с. 158]. Тому цілком логічним висновком буде утвердження генонівського принципу, який синтезує усі сфери людського буття під приматом традиційної доктринальності, як базового структурного елементу побудови його системи, в тому числі і політичної: «метафізична доктрина складає базис, все ж інше пов’язане з нею як наслідки чи її застосування в різних відносних сферах дійсності» [4, с. 87], – з огляду на це конструюється уявлення про базис духовного та політику як надбудову, вторинне поприще, яке повністю підпорядковане семантиці метафізичної сфери і являє собою відносно віддзеркалення принципів останньої; політика розуміється як особливий тип онтологічної дійсності, яка реплікує семантичні норми першопринципу крізь адаптивну призму спеціалізації метафізики: «всі речі (у тому числі і політична сфера. – *Авт.*), якими б перехідними вони не були самі по собі, транслюють чи уособлюють принципи, кожна на свій лад і відповідно до свого порядку існування» [7, с. 21]. Політична сфера, як і будь-який феномен матеріального, характеризується нестабільністю, де гіпотетично можлива узурпація профанних моделей параметрів буття, які, на думку Р. Генона, зараз побутують на сучасному Заході і виходячи з яких відбувається ідейна перверсія самої суті політичного. Звідси утворюється нова критика політичного зі сторони чистої ідеї, тобто зверху (на протигагу марксистській критиці політики знизу, з економічно-матеріалістичної топіки) в контексті недостатності наслідування трансцендентних основ буття. Істинна ж політика повністю взаємозалежить від конститутивів вищих ідейних сутностей і породжується синтезом умоглядних принципів та їхньої адаптивності до ментальних, географічних, часових чинників. За таких кон’юнктур політична сфера набуває власної імпліцитної референтності в умовах реалізації принципів: «ніхто не забороняє розглядати сферу застосування як наділену власною цінністю, за умови, що водночас її прив’язаність до принципів ніколи не буде випускатися з уваги» [4, с. 197], а «де ці (соціальні та політичні концепції) зайняли занадто велике місце та стали переважними, вони інваріантно стали причиною виродження та перверсії» [9, с. 170], – отже, політика не може трансфігурувати принцип або вводити новий, тому Р. Генон свідомо анігілює евристичну функцію політичного, природа якого «в дійсності належить до зовсім іншого порядку» [7, с. 9], а потенціал зводиться лише до наслідування вищої ідейної доктрини: «що стосується другого, який відноситься до порядку тільки політичного, ... то він абсолютно вторинний, та не повинен мати ніякого значення по відношенню до питання принципів» [7, с. 11]. Таким чином, на думку авторів статті, тут

ідеться про *метафізацію політики*, зведення її до абсолютних ідейних першопричин, відхід від яких скасовує модальність правильності чи істинності політичного і повинен розглядатися як повна привація традиційності.

Як ми зрозуміли, принцип є першорядним, і саме завдяки його існуванню і можливе конституювання даності – тут ми приходимо до засадничої ідеологеми генонівського вчення: суще передбачає та конструює належне, а оскільки належне функціонує, виходячи з сущого, то самість принципу, який лежить в основі останнього, скасовує можливість свавільного діяння в контексті його виконання – тим самим принцип розглядається як абсолютний закон. Певне символізоване втілення першопринципу Р. Генон проаналізував в роботі «Цар світу» (1927), де іпостась царя світу репрезентує собою вищий інтегральний надраціональний принцип чи вищого законодавця всього сущого, виступає нерухомим двигуном системи, це той, «хто, будучи вміщений у центр усіх речей, керує їхнім рухом, сам не беручи участі в ньому» [10, с. 21]. У цій же праці мислитель стверджує, що цар світу (або першопринцип) має основні функції упорядкування і регулювання, які тісно пов'язані з категорією гармонічності як одним з атрибутів примордіальної традиції. Тому, аналізуючи вищесказане, можна виокремити такі *специфічні функції метафізичного принципу в політичній сфері*:

- конститутивна, що проявляється в створенні оптимальної моделі існування наявного, а в контексті проблематики політичного – створення політичного буття як відгалуження від основного парадигмального поля традиції;
- інтегративна, яка об'єднує навколо сутності принципу усі структурні елементи дійсності, у тому числі і політичну сферу;
- прескриптивна, яка створює певні нормативні правила функціонування політичної онтології в системі метафізичних координат;
- цілепокладання, за якою, лише виходячи з принципу, можна визначати мету політичних акцій та суть реалізації певної політичної діяльності;
- функція спадковості, де основоположним концептом виступає механізм наслідування політичних інститутів та ідей, але не в історичному вимірі, а в топії ідейного відтворення основних засад традиції;
- функція ієрархічності, яка ілюструється існуванням ідейного священнопочатку та субординаційних відносин між ним та політичною сферою, які не повинні видозмінюватись незалежно від будь-якої зовнішніх флуктуацій.

Оскільки сама природа принципу є глибоко метафізичною, то ми можемо вивести імплікацію і детермінувати ще один із магістральних аспектів вчення традиціоналізму – *доктринальну метафізичність*, де остання розуміється в якості «знання, а не науки, знання, яке завдяки інтелектуальній інтуїції піднято до рівня надіндивідуального, отже, надраціонального порядку» [9, с. 148], яке не залежить від часового та географічного виміру, тому є субстанційно

незмінним та має власні атрибути: непорушність, абсолютність, універсальність, стабільність, позачасовість та довговічність. Саме тому в наявному світі мислитель критикує революційність та реформізм як такі, вважаючи їх нелогічними, оскільки сама по собі трансформація концептуально опонує ідеї принципу, у природі якого іманентно закладено тенденцію до нерухомості: «зміна, в її найзагальнішому сенсі, є неінтелігібельною та повною протиріччю, тобто її існування неможливе без принципу, з якого вона виходить, та який, будучи принципом, не може бути підпорядкованим, а тому завжди залишається незмінним» [4, с. 78].

Через метафізичність та трансцендентність традиції особливістю гносеологічного опрацювання її ідей виступає *специфічна надраціональна інтелектуальна інтуїція, або «чиста інтелектуальність»*, яка «є найвищою та найбільш безпосередньою з усіх форм пізнання як така, що не залежить від жодних чуттєвих чи раціональних форм» [4, с. 103] і яка повинна належати істинній інтелектуальній еліті: «тому що не всі мають здібності або “кваліфікації”, необхідні для досягнення її пізнання» [11]. За допомогою інтелектуальної інтуїції осягається універсальне знання, що неможливо лише розкрити через дію, оскільки воно знаходиться під керівництвом розуму і не здатне вийти за межі матеріального прояву. Р. Генон провидить знак еквівалентності між метафізикою та інтелектуальною інтуїцією. Так, він пише, що вона «є наднаціональною властивістю, ... тобто метафізикою як такою» [4, с. 110]. Тому «знання», «умогляд», «чистий інтелект» є невід’ємною властивістю традиційного укладу як невідчужуваного гносеологічного аспекту сходження до розуміння першопринципу, який виступає антитезою раціональності та чуттєвості і розглядається в ієрархічній підпорядкованості: чиста інтелектуальність – раціональне – чуттєве. Сама приналежність розуміння до вищих принципів, як і осмисленість такої приналежності, є запорукою визнання як самого Буття в цілому, так і всіх його часткових аспектів, рівно як і будь-яких форм людської діяльності, «освяченими» цими вищими принципами.

Це, у свою чергу, тісно пов’язано з розрізненням езотеризму та екзотеризму як двох відокремлених сфер буття, з власною внутрішньою логікою функціонування. Ми не будемо детально поглиблюватися в цю масштабну проблематику вчення Р. Генона, оскільки вона заслуговує фундаментального окремого філософського осмислення, а зупинимося на базисних структурах, які є дотичними до політичної семантики візій філософа. Так, вивчення принципів належить до сфери езотеричної, саме вона ретранслює, пристосовує істинне знання до умов певного суспільства та протекціонує традицію в її спадковості; це сфера особливого духовного спектра метафізичності, тому «публічність та езотеризм ... очевидним чином несумісні» [8, с. 130] – і неухильно виходить, що езотерика антигегалтарна та антинародна, а також на-

лежить інтелектуальній еліті або духовному володарюванню (наприклад, даосизм у Китаї або Тасавуф в ісламі). З іншого боку, екзотеризм – це конформативний феномен прояву принципу, який репрезентується в моральних, юридичних та догматичних модусах; це зовнішня сторона принципу, яка орієнтується на регламентацію зовнішньої онтології – ця функція належить світській владі (конфуціанство і шаріат відповідно). Узагальнюючи, можна навести приклад з розуміння юридичних інститутів і констатувати, що саме *на езотеричному ґрунті існує джерело права, а крізь призму екзотеризму воно формалізується і набуває рис соціально-політичного регулювання*. Таким чином, ці дві сфери не протиставляються, а гармонійно комплементують одна одну.

Останнім засадничим методологічним фактором традиціоналізму Р. Генона, який ми розглянемо в цій статті, є бінарний дуалізм сакрального та профанного, який «дорівнює протистоянню традиційного та контртрадиційного» [12, с. 112]. Прикладну сторону цієї проблематики найбільш масштабно мислитель ілюструє в контекстуальності геополітичного протиборства Заходу та Сходу, проте зараз нам хочеться нюансувати основні теоретичні чинники цієї опозиції та зупинитися саме на них. Сакральне, як і профанне, характеризується загальною описовістю соціально-політичних феноменів та кондицією функціонування їх у системі координат інституту вищого принципу: сакральне розуміється в умовності оптимального системного діяння, виходячи з параметрів традиції, які ми описали вище. С. Вишинський розуміє сакральне у вченні традиціоналістської парадигми «не тільки в ролі основоположних координат пізнання, але і як метафізичну передумову та домінуючу всього автентичного буття – “логос”, що наділяє його онтологічними смислами» [Там же, с. 65]. Воно існує за умови існування правильно облаштованого традиційного суспільства, де все відображає першопринцип в символізмі буття, де домінує ідея холізму над принципами індивідуалізму. Саме тому ми можемо констатувати певну логічну тріадичність генонівського вчення: істина – традиція – сакральність; де істина зберігається в традиції, а традиція реалізується через збереження сакральності, тому, таким чином, сакральність несе в собі істинність. Отож, ми можемо говорити про конгеніальність понять істинної політики, про яку йшлося вище, та сакральної політики. *Сакральна політика, у свою чергу, – це політична ієрархічна дійсність, яка скеровує діяльність суспільства на підтримку істинності шляхом протекції традиційності*.

Профанне синонімічне антитрадиціоналізму та, у свою чергу, сприймається Р. Геноном як антагоністичний напрям конструювання політико-соціального буття, який мислитель зводить до світськості та секуляризації, причиною чого стала тотальна матеріалізація суцього, що було «поворотом від

небес під приводом підкорення землі» [4, с. 41]. Мислитель ілюструє досить чіткі семантичні квантори цього явища: атономізм; диференціація; автономізм другорядних сфер (особливо економіки, шляхом прагматизації онтології); жага до множинності (як системної, так і політичної або соціальної) та неможливість її об'єднання; механізація життя; антагонізм та протиставлення.

А. Чернишева та В. Карабатинова, виходячи з цього, вводять термін прогресивної матеріалізації, яка «є, перш за все, особливим духовним станом або, іншими словами, встановлення свідомості, коли людина більш-менш осмислено надає вирішального значення речам матеріального порядку та пов'язаним із ним заняттям» [13], тобто нівеляції духовних практик та переведення загальної топіки на явища матеріального гатунку. Матеріалізм породив такі модерні профанні феномени, як гуманізм та, зрештою, індивідуалізм, які найбільш дієво десакралізували соціально-політичну онтологію людей. Засадничим завданням першого було зведення всього плюралізму суцього до моделей людського виміру, де людина стала центральним актором світорозуміння, тобто конституювався антропоцентризм – він заклав початок індиферентизму до вищих метафізичних принципів: «гуманізм» став першою формою того, що проявилася згодом сучасним «секуляризмом». «Через бажання звести все до людини як самоцілі ... людина націлилася виключно на задоволення потреб, властивій матеріальній стороні її природи...» [4, с. 41] – це традиціоналістський теоретичний імператив, який констатує, що абсолютизація людських елементів життя безкомпромісно призводить до ціннісної девальвації вищого принципу. Саме тому цілком можливо вважати гуманізм антитрадиційною ідеєю через те, що «буває і може бути чисто традиційним лише те, що передбачає наявність елемента надлюдського порядку» [1, с. 217], а він свідомо демонтує потенціал цієї наявності.

Індивідуалізм, який стає продуктом гуманізму та інтенсифікує профанацію буття, розглядається Р. Гененом у дефініції «як заперечення будь-якої можливості існування надіндивідуального порядку» [4, с. 85], і є тотожним самому антитрадиційному духові. Він, як і гуманізм, негліжує вищий принцип буттєвості через концентрацію тільки на самій іпостасі індивіда і виступає квінтенсенцією профанності, оскільки разом із цим є антиномією духовності та істинної інтелектуальності через те, що виступає «рушієм виключно найнижчих можливостей людства» [Там же, с. 110]. Закономірність індивідуалізму полягає в тому, що в індивідах кількість тим більше домінуватиме над якістю, чим більше вони будуть схилитися до того, щоб бути простими індивідами, і чим більше вони будуть тим самим розділені один з одним, що не означає існування більшої диференційованості, тому що ще є якісна диференціація, яка є, власне, зворотною стосовно цього абсолютно кількісного розподілення: «...цей поділ робить з індивідуумів лише “одиниці” в нижчому значенні цьо-

го слова, а з їхнього ансамблю – чисту кількісну множинність; в межі, ці індивіди будуть не більше, ніж щось порівнянне з так званими “атомами” фізиків, позбавленими будь-якої якісної детермінації» [1, с. 50]. Індивідуалізм, у свою чергу, породжує самобутню форму осягнення зовнішнього виміру буття – натуралістичну концепцію розуміння дійсності, яка повністю анігілює метафізичну структуру світу.

Таким чином, Р. Генон приходить до незаперечного консеквенту про те, що «заперечення традиції передбачає те саме, що й індивідуалізм» [4, с. 117]. Ще одним сучасним феноменом породження матеріалізму виступає демократія як «проголошення вищості множинності як такої, вищості, котра фактично існує виключно в матеріальному світі» [Там же, с. 142] – яка виступає ідейним антонімом ієрархічної єдності та протистоїть традиційному духу, через те що в правильно конструйованій політичній системі тільки вище може породжувати нижче, а не навпаки, коли нижче формоутворює вище, – демократія ж має саме таке, неправильне, структурно-функціональне навантаження і розглядається як логічна аберація. На вершині ієрархії повинна розміщуватись непорушна ідея єдності, оскільки саме вона є принципом, з якого виходить всяка множинність, а не навпаки. Істинна влада може походити тільки зверху, а її легітимація є чимось більшим, ніж справою соціального порядку. Виходячи з цього, Р. Генон критикує сучасні державні утворення, які складають лише суму індивідів і не мають ніякої вищої мети та інтегративної синкретичності. Наступним важливим аспектом профанності є примат економіки над усіма іншими сферами буття людей, або економічний універсалізм, природна сутність якого лежить у створенні дезінтеграційних конфронтативів: «матерія, як уже неодноразово зазначали, є, по суті, множинністю та поділом, саме в ній лежать витoki боротьби та конфліктів: отже, економічна сфера – чи то у випадку народів, чи самих індивідів – не може не бути територією боротьби інтересів» [Там же, с. 163]. Ще однією з основних ознак профанації принципу виступає трансмутація гносеологічної ієрархії: раціональне і чуттєве виступають базисними кондиціями пізнання, тоді як інтелектуальною інтуїцією нехтують і переводять її на другорядні позиції. Так, сучасні філософія та наука генеральною доктриною проголосили раціональність, а психологія – чуттєвість: «обмеження знання виключно нижчим рівнем емпіричного та аналітичного дослідження фактів, відірваних від принципів, розчинення в безкінечній кількості незначних деталей, накопичення необґрунтованих гіпотез, котрі нескінченно руйнують одна одну, та фрагментація поглядів, не придатних ні для чого іншого, крім суто практичного застосування» [Там же, с. 39] – це все виступає характерними рисами профанного світосприйняття та світорозуміння, які прямо чи опосередковано призводять до зміни онтологічної та метафізичної конституції світу, через

пертурбацію парадигми пізнання: синтетичне знання характерне традиційному чи сакральному типу суспільства, а аналітичне – профанному. Якщо для традиційних суспільств домінуючим актом людини було споглядання, повністю засноване на умоглядних конструкціях, то для новітніх або профанних соціальних конгломерацій релевантним є примат дії над спогляданням: «За допомогою інтелектуальної інтуїції досягається універсальне знання, що неможливо лише через дію, – переконані Р. Карімов та Р. Бекбаєв, – оскільки воно знаходиться під керівництвом розуму і нездатне вийти за межі матеріального прояву» [14]. Усе вищезгадане утворює диктатуру матерії, у якій розчиняється абсолютно все: «коли люди так занурюються у матеріальне, що не помічають нічого поза межами цієї сфери, й усе більше стають рабами матерії» [4, с. 45] – саме раб матерії (економіко-фінансово-речової [13]) являє собою основний антропологічний тип профанного світу; поряд із цим змінюються й аксіоматичні засади світу, де цінність людини детермінується кількістю грошей та речей. Узагальнюючи, вкажемо, що в роботі «Тамна мова Данте та “переказ любові” І», яка увійшла до збірки «Нариси про християнський езотеризм», автор приходять до теологічного обґрунтування традиціоналістської дихотомії профанного та сакрального: «...а протилежність, на яку ми щойно вказали, тоді рівнозначна протилежності між Адом, який являє собою профанний світ, та Небесами, які є степенями ініціатичної ієрархії» [8, с. 161].

Висновки. Підбиваючи підсумки вищесказаного, слід констатувати, що політологічний аналіз теоретико-методологічних основ філософії Р. Генона є багатоконцептуальною проблематикою вивчення і являє собою потенційний фундамент для подальшої роботи з тематикою політичної теорії традиціоналізму. У роботі було визначено основоположні онтологічні та метафізичні конституції категорії примордіальної традиції з її логічними політичними консеквентами: адаптивністю та наслідуваністю, які виступають фундаментальними детермінантами умови трансляції традиційного духу на нижчі ланки буттєвої ієрархії. Особливістю розуміння доктрини Р. Генона є вчення про принцип, який є центроорганізуючим елементом усієї традиціоналістської системи мислителя і бачиться ним у якості інтегральної надраціональної законодавчої іпостасі всього суцього, який фактично створює, оптимізує і скеровує політичну систему людського буття: виходячи з цього, конструюється уявлення про вторинність політичної сфери, а також її абсолютну підпорядкованість та залежність від вищого першопринципу або традиційного першопочатку. Також у роботі було артикульовано основний засіб гносеологічного розуміння та ретрансляції ортодоксальної традиційності – істинна або чиста інтелектуальність, яка тісно пов'язана з концепцією доктринальної метафізичності та розрізненням езотеризму та екзотеризму. Останнім засадничим

аспектом детермінації методологічної проблематики політичного вчення мислителя виступає негативна дихотомія сакрального і профанного зі структурними особливостями їхнього конституювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Генон Р. Царство количества и знамения времени : пер. с фр. Москва : Беловодье, 1994. 304 с.
2. Красильников В. О. Философия Рене Генона как философский эзотеризм. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Философия. Психология. Педагогика*. 2019. Т. 19, вып. 1. С. 21–24. URL: cyberleninka.ru/article/n/filosofiya-rene-genona-kak-filosofskiy-ezoterizm (дата обращения: 29.11.2022).
3. Генон Р. Восточная метафизика / пер. с фр. Н. Тирос. Москва : Беловодье, 2004. 256 с.
4. Генон Р. Криза сучасного світу / пер. з фр. І. Калюга ; під наук. ред. Ю. Завгороднього. Київ : Анна Колкун, 2020. 212 с.
5. Остащук І. Б. Генон, Рене Жан-Марі-Жозеф. *Велика українська енциклопедія*. 15.11.2019. URL: [https://vue.gov.ua/Генон, Рене Жан-Марі-Жозеф](https://vue.gov.ua/Генон,РенеЖан-Марі-Жозеф) (дата звернення: 29.11.2022).
6. Платон. Государство. Санкт-Петербург : Азбука, 2020. 480 с.
7. Генон Р. Духовное владычество и мирская власть / пер. с фр. Н. Тирос. Москва : Беловодье, 2015. 208 с.
8. Генон Р. Очерки о христианском эзотеризме / пер. с фр. Н. Тирос. Москва : Беловодье, 2008. 224 с.
9. Урсен Ж. Рене Генон: к пониманию одного сложного человека. Духовное владычество и мирская власть / пер. с фр. Н. Тирос. Москва : Беловодье, 2015. 208 с.
10. Генон Р. Царь Мира / пер. с фр. Н. Тирос. Москва : Беловодье, 2008. 224 с.
11. Каримов Р. Р., Бекбаев Р. Р. Концепция кризиса современного мира в дискурсе компаративистской историософии Рене Генона. *Academic research in educational sciences*. 2021. Vol. 2, Issue 4. P. 186–196. URL: cyberleninka.ru/article/n/kontseptsiya-krizisa-sovremennogo-mira-v-diskurse-komparativistskoy-istoriosofii-rene-genona (дата обращения: 29.11.2022).
12. Вишинський С. Д. Онтологічні виміри інтегрального традиціоналізму: дис. ... канд. філос. наук : 09.00.01 / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ, 2013. 211 с.
13. Чернышева А. В., Карабатырова В. Г. Антропологический кризис современности: «Царство количества» Р. Генона. *Гуманитарный вестник*. Вып. 8 (34). 2015. URL: cyberleninka.ru/article/n/antropologicheskiy-krizis-sovremennosti-tsarstvo-kolichestva-r-genona (дата обращения: 29.11.2022).
14. Каримов Р. Р., Бекбаев Р. Р. Синтез традиционализма и социальной антропологии в метафизике Рене Генона. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. 2021. Vol. 1, Issue 3. P. 81–90. URL: cyberleninka.ru/article/n/

sintez-traditsionalizma-i-sotsialnoy-antropologii-v-metafizike-rene-genona (дата об-
ращення: 29.11.2022).

REFERENCES

1. Genon, R. (2012). *Carstvo kolichestva i znamenija vremeni* [The Reign of Quantity and the Signs of the Times]. Moskva: Belovod'e [in Russian].
2. Krasil'nikov, V. O. (2019). *Filosofija Rene Genona kak filosofskij jezoterizm* [The philosophy of René Guénon as philosophical esotericism]. *Izvestija Saratovskogo universiteta. Novaja serija. Serija Filosofija. Psihologija. Pedagogika – News of the Saratov University. New series. Series Philosophy. Psychology. Pedagogy*, 19 (1), 21–24. Retrieved from cyberleninka.ru/article/n/filosofiya-rene-genona-kak-filosofskiy-ezoterizm [in Russian].
3. Genon, R. (2004). *Vostochnaja metafizika* [Eastern metaphysics] / per. s fr. N. Tiros. Moskva: Belovod'e [in Russian].
4. Guénon, R. (2020). *Kryza suchasnoho svitu* [Crisis of the modern world] / per. z fr. I. Kaliuha; pid nauk. red. Yu. Zavhorodnoho. Kyiv: Anna Kolkun [in Ukrainian].
5. Ostashchuk, I. B. (2019). *Guenon, René Jean-Marie-Joseph. Velyka ukrainska entsyklopediia*. Retrieved from <https://vue.gov.ua/Генон, Рене Жан-Мари-Жозеф> [in Ukrainian].
6. Platon (2020). *Gosudarstvo* [State]. Sankt-Peterburg: Azbuka [in Russian].
7. Genon, R. (2015). *Duhovnoe vladychestvo i mirskaja vlast'* [Spiritual authority and Temporal power] / per. s fr. N. Tiros. Moskva: Belovod'e [in Russian].
8. Genon, R. (2008). *Oчерки о християнском jezoterizme* [Essays on Christian Esotericism] / per. s fr. N. Tiros. Moskva: Belovod'e [in Russian].
9. Ursen, Zh. (2015). *Rene Genon: k ponimaniju odnogo slozhnogo cheloveka. Duhovnoe vladychestvo i mirskaja vlast'* [Rene Guenon – Approach to a complex man. Spiritual authority and Temporal power] / per. s fr. N. Tiros. Moskva: Belovod'e [in Russian].
10. Genon, R. (2008). *Car' Mira* [King of the World] / per. s fr. N. Tiros. Moskva: Belovod'e [in Russian].
11. Karimov, R. R., & Bekbaev, R. R. (2021). *Koncepcija krizisa sovremennogo mira v diskurse komparativistskoj istoriosofii Rene Genona* [The concept of the crisis of the modern world in the discourse of the comparative historiosophy of René Guénon]. *Academic research in educational sciences*, 2 (4), 186–196. Retrieved from cyberleninka.ru/article/n/kontseptsiya-krizisa-sovremennogo-mira-v-diskurse-komparativistskoj-istoriosofii-rene-genona [in Russian].
12. Vyshynskiy, S. D. (2013). *Ontolohichni vymiry intehrlnoho tradytsionalizmu* [Ontological dimensions of integral traditionalism]: dys. ... kand. fil. nauk : 09.00.01 / In-t filosofii im. H. S. Skovorody NAN Ukrainy. Kyiv [in Ukrainian].
13. Chernysheva, A. V., & Karabatyrova, V. G. (2015). *Antropologicheskij krizis sovremennosti: «Carstvo kolichestva» R. Genona* [Anthropological crisis of modernity: «Kingdom of quantity» by R. Guenon]. *Gumanitarnyj vestnik – Humanitarian Bulletin*, 8 (34). Retrieved from cyberleninka.ru/article/n/antropologicheskij-krizis-sovremennosti-tsarstvo-kolichestva-r-genona [in Russian].

14. Karimov, R. R., & Bekbaev, R. R. (2021). Sintez tradicionalizma i social'noj antropologii v metafizike Rene Genona [Synthesis of traditionalism and social anthropology in the metaphysics of René Guénon]. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1 (3), 81–90. Retrieved from cyberleninka.ru/article/n/sintez-traditsionalizma-i-sotsialnoy-antropologii-v-metafizike-rene-genona [in Russian].

Malkina Hanna Mykolaivna, Doctor of Political Sciences, Professor, Professor of the Department of Political Sciences, Taras Shevchenko Kyiv National University, Ukraine

Pastukhov Anton Volodymyrovych, student of the faculty of philosophy, Taras Shevchenko Kyiv National University, Ukraine

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE POLITICAL PROBLEMS OF THE TRADITIONALIST DOCTRINE OF R. GUÉNON

This scientific work explains the basic methodological determinants of political issues in the teachings of the famous French traditionalist René Guénon. The main scientific problem that was solved in the article is the theoretical preparation of the methodological structure of the ideas of R. Guénon and the identification of central ideas for the analysis of the political topic of the doctrine of traditionalism.

Keywords: *political tradition, integral traditionalism, sacred and profane, political metaphysics, materialism, René Guénon.*

Кобильник Василь Володимирович, кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та філософії, проректор з науково-педагогічної роботи, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Україна
e-mail: kobulnyk@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-6927-4219

ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ КОМПАРАТИВІСТИКИ

У статті досліджено проблему перспективи подальшого розвитку порівняльної політології в контексті глобалізаційних процесів. Доведено зростання ролі компаративних досліджень у контексті глобалізаційних впливів на різних рівнях політичної системи. Акцентовано увагу на нерозривному взаємозв'язку з глобалізаційними змінами політичної, економічної і соціальної сфер життєдіяльності людства і потребі їхнього комплексного дослідження. Автор наголошує на необхідності в науковому аналізі співмірності глобальних та локальних індикаторів у функціонуванні держав та недержавних інституцій.

Ключові слова: порівняльна політологія, політика, глобалізація, країна, дослідження.

Постановка проблеми. Сучасний світ – це не що інше, як складна мережа підсистем, що постійно еволюціонують та змінюються, підлаштовуючись під нові виклики [1, с. 371–372]. Одні й ті самі елементи періодично змінюють свій характер із глобального на локальний та назад. Глобальна динаміка стимулює розростання системних рівнів та зміну їхнього значення. Ери ізоляції та ворожнечі, такі як «холодна» війна, змінюються періодами поглибленої взаємозалежності на всіх рівнях: економічному, політичному, соціальному... Це суттєво актуалізувало потребу в дослідженні та зіставленні нових глобалізаційних процесів, зробивши феномен глобалізації одним із ключових у рамках компаративного політичного аналізу [2, с. 60–61]. Це, у свою чергу, підвищило значущість недержавних політичних акторів як на національному, так і на міжнародному рівні, що позбавило державу монополії на суб'єктність у міжнародному полі [3, с. 250]. Попри загальну значущість та розповсюдження терміна «глобалізація» сьогодні науковці все ще продовжують дискутувати з приводу її місця та ролі в рамках компаративістики. Актуальним питанням

залишаються перспективи розвитку порівняльної політології як галузі наукового знання у зв'язку з глобалізаційними змінами для компаративних досліджень, а також ключові виклики та проблеми, що можуть виникнути в цьому контексті. Сьогодні ключовим завданням залишається необхідність виявлення майбутньої проєкції компаративної політології та дослідження її кореляції з іншими науковими галузями у глобалізаційному вимірі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Феномен глобалізації досліджувала величезна кількість вчених по всьому світу: С. Аптон, Ж. Аталі, К. Баркер, З. Бауман, З. Бжезінський, О. Богомолів, П. Бурдєс, В. Вихватень, М. Вотерс, Д. Гай, Б. Галі, Д. Гелд, М. Голанський, Е. Гіденс, В. Добреньков, С. Долгов, Т. Еш, Р. Каплан, М. Кузімано, Ж. Кузьміна, Р. Купер, Т. Люк, Р. Росс, Л. Склер, А. Скот, Г. Томпсон, М. Фезерстоун, Г. Фішер, Т. Фрідман, Дж. Хірст, Т. Шенон, І. Юдіна, Р. Яновський тощо. Проте варто зазначити, що наукових робіт, присвячених саме аналізу впливу глобалізаційних процесів на розвиток політичної компаративістики, наразі практично немає. Саме тому, на нашу думку, існує нагальна потреба у здійсненні відповідного дослідження.

Формулювання цілей. Ключовими завданнями даного дослідження є визначення основних факторів впливу глобалізаційних процесів на політичну компаративістику та визначення актуальних векторів розвитку даного напрямку в контексті глобальних викликів.

Виклад основного матеріалу. Найбільше актуалізувалась глобалізація наприкінці ХХ ст., хоча набирати популярності серед науковців почала ще з 60-х–70-х рр. ХХ ст. У науковий обіг поняття «глобалізація» упровадив Р. Робертсон. Вчений розробив основні принципи теорії глобалізму та сформулював концепцію глобалізації [4]. Глобалізація як явище охоплює різні соціальні сфери життєдіяльності людини, що робить її багатовекторним феноменом [5, с. 386–387]. Це актуалізує необхідність порівняльних досліджень для її кращого вивчення.

Глобальні процеси, що плинуть між державами та регіонами світу, розвиваються сьогодні шаленими темпами завдяки швидкості реалізації міжнародних трансакцій, комп'ютеризації, діджиталізації, мережі Інтернет та мобільного зв'язку [6, с. 12]. Таким чином, глобалізація переростає у всепоглинаючий процес. В. Геєць у своїх роботах зауважив, що глобалізація часто ототожнюється саме з проникненням у світовому вимірі інформаційних, фінансових, культурних, ділових процесів, що змінюють соціокультурне життя більшості країн світу. Цей процес відбувається на основі декларації політики визначення суверенітету народів та їхніх країн, невтручання у внутрішнє життя і визначення за кожним права на самовизначення і розвиток згідно з ідеологією про демократизацію суспільного життя на основі поваги прав

і свобод кожного як на мікро-, так і на макроекономічному рівні [7]. Це мало б сформувані універсальне та стабільне ядро розвитку світової цивілізації. Таким чином, мали б урівноважуватися глобальні інтереси, але замість політики пошуку врівноваження інтересів у дійсності панує ідеологія гегемонії, яка підтримується країною, що претендує на роль такого гегемона. Прикладом подібного геополітичного впливу потенційного гегемона стало розірвання економічних та політичних зв'язків з Російською Федерацією, яке дуже складно дається окремим країнам через тісне переплетіння економічних, соціальних та політичних зв'язків з цією державою. Це доводить, що глобалізація – явище багатогранне. Його слід розглядати як комплексну систему трансформаційних процесів, що охоплює фактично всі сфери світового співтовариства. Рушієм цих трансформацій виступає сукупність технічно-технологічних, соціально-економічних, політичних, морально-етичних і культурних чинників-процесів [8, с. 87–88].

Останні світові події яскраво продемонстрували, що, віддаючи перший пріоритет економічній доцільності та беззастережно вливаючись у світовий ринок, держави відкривають та ставлять під удар свої кордони, стикаються з напливом іноземних валют, груп впливу та неконтрольованих потоків інформації, що надходять з інших країн. Це все негативно позначається на ефективності функціонування державного апарату [9, с. 14]. Це зумовлює актуальність дослідження процесів глобалізації та підходів до формування та реалізації ефективної державної економічної політики.

Згадані факти демонструють важливість феномену глобалізації в сучасній політичній науці. Проте вчені все ще не дійшли єдиного висновку щодо місця даного феномену в рамках порівняльної компаративістики. Не в останню чергу це пояснюється тим, що сам термін «глобалізація» популяризувався порівняно нещодавно: на межі ХХ–ХХІ ст. До цього в центрі уваги було більш широке означення, яке включало в себе глобалізаційні процеси, – «трансформація» [10, р. 15].

Глобалізація, у різних її проявах, не могла не вплинути на специфіку компаративного аналізу політики. М. Содеро стверджував, що порівняльна політологія зосереджується на вивченні політичних реалій, у яких функціонує держава, та аналізі внутрішньополітичного середовища, у якому вона знаходиться [11, р. 5]. Чим активніше змінюється це середовище, тим сильніше воно впливає на процес дослідження. А глобалізація є справжнім катализатором змін.

Ми говоримо про зміни саме в чотирьох аспектах в контексті держави:

- вона є «природною» одиницею аналізу;
- це політична територія, яка адмініструється національними та суверенними утвореннями;
- у ній наявна чітка національна господарська система;
- вона охоплює значну кількість елементів нації-держави [11, р. 5].

Проте вчені застерігають, що надмірні темпи глобалізації можуть призвести до знецінення фактору території будь-якої держави. Світ виявився не готовим до процесів глобалізації. Тому зараз життєвою необхідністю стає наздогнати глобалізаційну практику, сформувавши довкола неї чітку теоретичну основу. Адже наука дедалі частіше опиняється «обеззброєною», не маючи можливості пояснити природу, логіку та когнітивні зв'язки змін, що відбуваються. Це варто враховувати формуючи логіку порівняльного політичного аналізу, що фокусується на дослідженні політичних систем держав загалом та їхніх конкретних структурних компонентів.

Одним із перших на загрози активних глобалізаційних змін звернув увагу І. Валлерстайн, зазначивши, що перехід до нової системи світобудови буде «періодом грізних потрясінь, оскільки ціна переходу надзвичайно велика, його перспективи вкрай незрозумілі, потенціал впливу невеликих змін на кінцевий результат дуже значний» [12, с. 5–6].

Політична наука, ймовірно, є однією з найбільш уразливих у контексті глобалізації. У більшості своїй вона спирається на дослідження держави, інститути під впливом глобалізації розмиваються. Вчені схильні вважати, що у майбутньому сильнішими стануть тенденції до гетерогенності, відмінності, строкатості і конкуренції наукових дискурсів. Цю тенденцію підтверджує і теза Ю. Габермаса стосовно взаєморозуміння держав – членів ЄС: «Взаємна недовіра до націй і держав-членів, напевно, сигналізує про те, що європейські громадяни не відчувають політичної єдності і що держави-члени далекі від того, щоб здійснити спільний проєкт» [Цит. за: 13, р. 62–63].

У рамках традиційного порівняльного політичного аналізу, держава сприймається як ключовий внутрішньополітичний актор. Підставою для цього стала запропонована М. Вебером класична формула держави. Автор стверджував, що держава є інститутом, що володіє примусовою кінцевою владою на визначеній кордоном території, легітимованою через апарат уряду, армію та поліцію [14, р. 25]. Тоді як питання про те, як глобалізація впливає на компетенцію і повноваження держави, залишається відкритим.

Основним завданням порівняльної політології, можна назвати ефективно врахування всіх особливостей внутрішньополітичних акторів, структур та процесів, що особливо утруднено в контексті глобалізаційного впливу. Порівняння політичних систем може проводитися за двома причинами: за принципом виявлення загальних характеристик і тенденцій розвитку; за принципом виявлення унікальності між ними. Тому політичні системи різних держав розглядаються як винятковий об'єкт порівняльного політологічного аналізу [15, с. 135]. Г. Сміт визначала ще одну особливість порівняльного політичного аналізу. Вона вважає, що компаративний підхід спирається на основу, яка «применшує значення насущних та логічних транснаціональних зв'язків,

що існують між внутрішньополітичними і економічними структурами та міжнародною політикою» [13, р. 5], що робить його більш вразливим до активних глобалізаційних процесів. Цю тезу в своїх роботах розвивали також Д.-Е. Лейн і С. Ерссон, стверджуючи, що у політичній компаративістиці існування і вплив міжнародних акторів складно навіть включити в існуючі конструкти [16, р. 165].

Глобалізація, у самій суті своїй, – суперечливе явище. Вона сприяє міжнародній економічній інтеграції, активізує діяльність наддержавних політичних та воєнних союзів, поживає роботу недержавних структур і громадських об'єднань, є каталізатором розвитку телекомунікаційних технологій тощо. Та в цей же час під її впливом загострюються конфлікти між політичними суб'єктами. Спричинені глобалізацією зміни в світовому розвитку поставили під питання навіть ключову гіпотезу політичної компаративістики, змішавши усі сфери людської життєдіяльності в одну глобальну систему, що унеможливило дослідження однієї в сепарації від інших. У той же час класична політична компаративістика сприймає світ як поєднання відносно автономних, цілісних систем [17, с. 345]. Однак сьогодні ці системи, в силу своєї поведінкової залежності, знаходяться під впливом того, що відбувається поза кожною окремою системою, підпорядковуючись «логіці глобалізації». Це сприяє ще й тому, що переплітаються дослідження соціальної, економічної та політичної сфер, стаючи фактично невіддільними через впливи глобалізації, яка збільшує інтеграцію між локальними системами, людьми, групами, тощо [18, с. 200–201]. Зникають окремі відмінності між різними соціальними системами, владні центри більше не розподіляють за територіальним принципом, послаблюються соціальні ієрархії, глобальні інститути витісняють локальні соціальні порядки. Це лише частина наслідків активного розвитку глобалізаційних процесів.

Тому перед компаративістикою зараз виникла нагальна необхідність переосмислення людської поведінки та соціальних систем, виходячи з позиції цілісності світу, а не його екзогенності. Потрібно сприймати світ як фізично і ментально цілісну систему, в умовах коли знання все ще часто є сегментованими. Глобалізація неймовірно пришвидшує локомотив змін в усіх сферах, що стало справжнім стресом для світу після неквапливого еволюційного поступу. Попри позитивні наслідки таке прискорення також поглиблює конфлікт між так званим «західним глобалізованим світом» та іншими регіонами, наприклад ісламським світом. Різні рівні змін створюють прірву між опонентами, нарощуючи швидкість імплементації інновацій та реакцій на нові виклики. Це робить комплексне компаративне дослідження глобальних систем ще складнішим.

Отже, поширення глобалізації не може не впливати на політичну компаративістику, воно спрямовує компаративне дослідження на аналіз локальних систем, починаючи з вивчення змінних на глобальному рівні. Ми вже не можемо фокусуватись на дослідженні відмінностей у різних країнах. Крім того, компаративне дослідження має враховувати найбільш суттєві глобальні факти останніх часів та вивчати національні держави з точки зору їхніх перспектив на глобальному рівні. Виходячи з цього, у компаративному політологічному дослідженні мають бути змінені підходи до оцінки значущості і впливовості мікро- та макропоказників. Міжнародна політика і політика кожної національної держави повинні бути пов'язані спільним дослідженням і аналізуватися разом. Це допоможе визначити вплив глобальних процесів та локальних сил на політику окремої держави. Становлення такого підходу, від глобального до локального, змінює сам принцип практики компаративного дослідження. Для визначення глобальних змінних треба пройти складний шлях. Дослідження в цьому разі вбудовано у факти з численними рівнями агрегацій сумарних аналізів, де зміни враховуються на основі часової періодизації.

Загалом можна виділити кілька різновидів глобальних змінних: кількісні зміни з плином часу; гіпотетично реальні зміни глобальної системи; глобальні рішення глобальних акторів. Глобальний світ суттєво відрізняється від всеохопних імперій минулого, оскільки глобалізація – це багатогранне технологічне, політичне, економічне та культурне явище, що зосереджує основну увагу на національних політичних системах і їхньому оточенні, а також політиці, що їх зв'язує [15, с. 136]. Теоретичні моделі глобалізації та світовий історичний досвід стають фундаментом, що знаходить пояснення глобальним змінам. Нова світова система нестабільна, а світова історія – суперечлива.

Вплив зовнішніх акторів на внутрішню політику держав часто є набагато глибшим і ширшим, аніж його репрезентація в рамках традиційного компаративного політичного аналізу. Хороший приклад необхідності включення транскордонних акторів у компаративний політичний аналіз демонструють країни Європейського Союзу. Усі вони мають демократичні політичні системи, але дослідження їхніх політичних систем неможливе без урахування ролі зовнішніх чинників. Відповідно, специфіка сучасного світового політичного процесу, посилення глобальної взаємозалежності національних держав та інших суб'єктів політики та стирання традиційних меж між внутрішньою та міжнародною політикою суттєво поглибили інтерес до компаративного політичного аналізу. У свою чергу, порівняльна політологія зіштовхується з проблемою глобалізації та застарілістю попереднього інструментарію в контексті глобальних викликів. Це стимулює потребу в розширенні тематичної

та предметної сфери порівняльної політології [19, с. 370]. Отже, сьогодні політична компаративістика, відповідаючи на вимоги глобалізації, вимушена перебудувати свою тематику та методологію.

Висновки. Сучасний світ являє собою складну мережу підсистем, що постійно змінюються. Те, що сьогодні є глобальним, завтра може перейти в статус локального. Усі ці зміни є результатом глобальної динаміки. Компаративна політологія сьогодні набуває ще більшої значущості в контексті активізації глобалізаційних процесів, попри виклики, які ставить перед нею сучасний світ. Загострюється необхідність дослідження співмірності глобальних та локальних індикаторів у функціонуванні держав та інших політичних суб'єктів. Порівняльна політологія зіштовхнулася з проблемою глобалізації та застарілістю попереднього інструментарію в контексті глобальних викликів. Це стимулювало потребу в розширенні тематичної та предметної сфери порівняльної політології. Поширення глобалізації не може не впливати на політичну компаративістику, воно направляє компаративне дослідження на аналіз локальних систем, починаючи з вивчення змінних на глобальному рівні. Ми вже не можемо фокусуватись на дослідженні відмінностей у різних країнах. Крім того, компаративне дослідження має враховувати найбільш суттєві глобальні факти останніх часів та вивчати національні держави з точки зору їхніх перспектив на глобальному рівні. Виходячи з цього, у компаративному політологічному дослідженні мають бути змінені підходи до оцінки значущості і впливовості мікро- та макропоказників. Акцент у порівняльному дослідженні має бути зроблено на ідентифікації дисфункцій політичних систем, а соціальний, економічний і політичний виміри глобалізації мають досліджуватися в симбіозі. Теоретичні моделі глобалізації та світовий історичний досвід мають стати основою, що дозволяє сьогодні знайти пояснення глобальним змінам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика : навч. посіб. / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2016. 540 с.
2. Політологія : енцикл. слов. / В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Н. М. Хома та ін. ; за ред. д-ра філос. наук, проф. В. П. Мельника. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. 406 с.
3. Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) / І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін. ; за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : Новий Світ – 2000, 2015. 492 с.
4. Robertson R. Globalization: Social theory and global culture. London : SAGE, 1992. x, 211 p.
5. Політологія : підручник / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, І. О. Поліщук та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2013. 416 с.

6. Кудик П. О., Ковтун О. І., Башнянин Г. І. Глобальна економіка: принципи становлення, функціонування та розвитку : монографія. Львів : Вид-во ЛКА, 2015. 583 с.
7. Гец В. М. Будущее Украины между ЕС и ЕЭП. *Вызовы евроинтеграции в венгерско-украинских экономических отношениях* : материалы междунар. конф., 26–27 мая 2005 г., Будапешт / Ин-т мировой экономики Венгер. акад. наук ; Ин-т экономики и прогнозирования НАН Украины. Киев : ИЭП НАН Украины, 2005. С. 7–46.
8. Специфіка розвитку сучасного соціально-гуманітарного середовища : кол. моногр. / Березовська-Чміль О. Б., Кучин С. П., Чернишова Т. О. та ін. Харків : СГ НТМ «Новий курс», 2021. 124 с.
9. Микитась В. В. Глобалізація як контекст формування економічної політики держави. *Причорноморські економічні студії*. 2016. Вип. 4. С. 11–14.
10. Webber M., Smith M. Problems and issues in foreign policy analysis. *Foreign Policy in a Transformed World* / Mark Webber and Michael Smith with David Allen ... [et al.]. Harlow : Prentice Hall, 2002. P. 9–28.
11. Sodaro M. Comparative Politics: A Global Introduction / with contributions by Dean W. Collinwood ... [et al.]. New York : McGraw Hill, 2004. xxii, 744 p.
12. Валлерстайн И. Конец знакомого мира. Социология XXI века : пер. с англ. / под ред. В. Л. Иноземцева ; Центр исслед. постиндустр. о-ва. Москва : Логос, 2004. X, 353, [4] с.
13. Democracy and international relations : critical theories / problematic practices / edited by Hazel Smith. Houndmills, Basingstoke, Hampshire : Macmillan Press ; New York : St. Martin's Press, 2000. xii, 278 p.
14. Opello W. C., Jr., Rosow S. J. The Nation-State and Global Order. A Historical Introduction to Contemporary Politics. 2nd ed. Boulder, Colo.: Lynne Rienner Publishers, 2004. xi, 319 p.
15. Сурніна-Далекорей О. А. Вплив глобалізації на розвиток сучасних порівняльних досліджень. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2017. № 19. С. 134–137.
16. Lane J.-E., Ersson S. Comparative Politics. An Introduction and New Approach. Cambridge, MA : Polity Press, 1994. xiv, 270 p.
17. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парлам. вид-во, 2011. 808 с.
18. Соціально-гуманітарна сфера України в сучасних дискурсах : монографія / за заг. ред. проф. О. Ю. Панфілова. Харків : ХІФ КНТЕУ, 2019. 284 с.
19. Кобильник В. В. Перспективи політичної компаративістики в контексті глобалізації. *Політологічний вісник*. 2014. Вип. 76. С. 369–379.

REFERENCES

1. Trebin, M. P., Herasina, L. M., & Pohribna, V. L., et al. (2016). *Teoriia mizhnarodnykh vidnosyn. Mizhnarodni vidnosyny ta svitova polityka* [Theory of international relations.

- International relations and world politics]: navch. posib. / za red. M. P. Trebina. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
2. Denysenko, V. M., Uhryn, L. Ya., & Khoma, N. M., et al. (2014) *Politolohiia: entsyklopedychnyi slovnyk* [Political science: an encyclopedic dictionary] / za red. d-ra filoz. nauk, prof. V. P. Melnyka. Lviv : LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
 3. Vdovychyn, I. Ya., Uhryn, L. Ya., & Shypunov, H. V., et al. (2015). *Novitnia politychna leksyka (neolohizmy, okazionalizmy ta inshi novotvory)* [The latest political vocabulary (neologisms, occasionalisms and other innovations)] / za zah. red. N. M. Khomy. Lviv : «Novyi Svit – 2000» [in Ukrainian].
 4. Robertson, R. (1992). *Globalization: Social theory and global culture*. London: SAGE.
 5. Trebin, M. P., Herasina, L. M., & Polishchuk, I. O., et al. (2013). *Politolohiia* [Political science]: pidruchnyk / za red. M. P. Trebina. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
 6. Kutsyk, P. O., Kovtun, O. I., & Bashnianyn, H. I. (2015). *Hlobalna ekonomika: pryntsyipy stanovlennia, funktsionuvannia ta rozvytku* [Global economy: principles of formation, functioning and development]: monohrafiia. Lviv: Vydavnytstvo LKA [in Ukrainian].
 7. Geec, V. M. (2005). Budushhee Ukrainy mezhdru ES i EJeP [The future of Ukraine between the EU and the SES]. *Vyzovy evrointegracii v vengersko-ukrainskikh jekonomicheskikh otnoshenijah: materialy mezhdunar. konf., 26–27 maja 2005 g., Budapesht* , Pp. 7–46 / In-t mirovoj jekonomiki Venger. akad. nauk, In-t jekonomiki i prognozirovanija NAN Ukrainy. Kiev : IJeP NAN Ukrainy [in Russian].
 8. Berezovska-Chmil, O. B., Chernyshova, T. O., & Kuchyn, S. P., et al. (2021). *Spetsyfika rozvytku suchasnoho sotsialno-humanitarnoho seredovyshcha* [The specifics of the development of the modern social and humanitarian environment]: kol. monohr. Kharkiv: SH NTM «Novyi kurs» [in Ukrainian].
 9. Mykytas, V. V. (2016). Hlobalizatsiia yak kontekst formuvannia ekonomichnoi polityky derzhavy [Globalization as a context for the formation of the economic policy of the state]. *Prychornomorski ekonomichni studii – Black Sea Economic Studies*, 4, 11–14 [in Ukrainian].
 10. Webber, M., & Smith, M. (2002). Problems and issues in foreign policy analysis. In Webber, M., & Smith, M., with Allen, D. ... [et al.]. *Foreign Policy in a Transformed World*, Pp. 9–28. Harlow: Prentice Hall.
 11. Sodaro, M. (2004). *Comparative Politics: A Global Introduction* / with contributions by Dean W. Collinwood ... [et al.]. New York: McGraw Hill.
 12. Vallerstajin, I. (2004). *Konec znakomogo mira: Sociologija XXI veka* [The End of the Familiar World: Sociology of the 21st Century] / Per. s angl. pod red. V. L. Inozemceva; Centr issled. postindustr. o-va. Moskva : Logos [in Russian].
 13. Smith, H. (Ed.) (2000). *Democracy and international relations : critical theories / problematic practices*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire : Macmillan Press ; New York : St. Martin's Press.
 14. Opello, W. C., Jr., & Rosow, S. J. (2004). *The Nation-State and Global Order. A Historical Introduction to Contemporary Politics*. 2nd ed. Boulder, Colo.: Lynne Rienner Publishers.

15. Surnina-Dalekorei, O. A. (2017). Vplyv hlobalizatsii na rozvytok suchasnykh porivnialnykh doslidzhen [Impact of globalization on the development of modern comparative studies]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Ser.: Istoriiia. Politolohiia – Bulletin of the Mariupol State University. Ser.: History. Politology*, 19, 134–137 [in Ukrainian].
16. Lane, J.-E., & Ersson, S. (1994). *Comparative Politics. An Introduction and New Approach*. Cambridge, MA: Polity Press.
17. Levenets, Yu., & Shapoval, Yu. (Eds.) (2011). *Politychna entsyklopediia* [Political encyclopedia]. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo, 2011.
18. Panfilov, O. Yu. (Ed.) (2019). *Sotsialno-humanitarna sfera Ukrainy v suchasnykh dyskursakh* [The social and humanitarian sphere of Ukraine in modern discourses]: monohrafiia. Kharkiv : KhIF KNTEU [in Ukrainian].
19. Kobylnyk, V. V. (2014). Perspektyvy politychnoi komparatyvistyky v konteksti hlobalizatsii [Perspectives of political comparativism in the context of globalization]. *Politolohichniy visnyk – Political science bulletin*, 76, 369–379 [in Ukrainian].

Kobylnyk Vasyl Volodymyrovych, Ph.D. in Political Sciences, Associate Professor of the Political Science and Philosophy Department, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Ukraine

INFLUENCE OF GLOBALIZATION PROCESSES ON THE DEVELOPMENT PROSPECTS OF POLITICAL COMPARATIVISTICS

The article examines the problem of the future development of comparative political science in the context of globalization processes. The growing role of comparative studies in the context of globalization in fluencies at different levels of the political system is proven. Attention is focused on the inextricable relationship with globalization changes in the political, economic and social spheres of human life and the need for their comprehensive research. The author emphasizes the need for a scientific analysis of the commensurability of global and local indicators in the functioning of states and non-state institutions.

Keywords: comparative political science, politics, globalization, country, research.

Топалова Світлана Олександрівна, кандидатка політичних наук, доцентка, доцентка кафедри менеджменту, бізнесу та професійних комунікацій Навчально-наукового інституту «Каразінський банківський інститут», Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна
e-mail: svitlanatopalova@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-0453-0418

НАЦІОНАЛЬНА ЧИ ДЕМОКРАТИЧНА МОДЕЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ: З ДОСВІДУ ІЗРАЇЛЮ ДЛЯ УКРАЇНИ

Досліджуються особливості упровадження громадянської освіти в Ізраїлі в умовах постійного воєнного конфлікту й зовнішніх загроз. Визначаються позитивні наслідки й недоліки етнічної захисної войовничої моделі громадянства, яку формували засобами громадянської освіти в ХХ ст. З'ясовується роль політологів у переході до освітньої моделі для виховання демократичного громадянства на початку ХХІ ст.

Ключові слова: громадянська освіта, етнічна модель, демократичне громадянство, війна.

Постановка проблеми. Ідеї Платона про те, що держава має виховувати громадян у дусі правильної філософії, залишаються актуальними й сьогодні [1, с. 39]. Залежно від того, яка модель держави визначається в якості ідеальної й бажаної, проєктуються риси моделі громадянина, які найбільшою мірою відповідають моделі держави. Демократичні держави засобами громадянської освіти прагнуть виховати активного й компетентного громадянина. Окрім бажаної моделі держави, на визначення головних напрямів громадянської освіти впливають проблеми, внутрішні й зовнішні загрози та виклики для суспільства й держави. Розвиток громадянської освіти в сучасних демократіях є одним із головних напрямів державної освітньої політики [2, с. 131].

В Україні досі відсутня громадянська освітня політика як складова державної політики в галузі освіти. Перші кроки в упровадженні громадянської освіти в школі було зроблено в 2017 р., проте вони не мали жодного стратегічного підґрунтя, оскільки не спирались на стратегію розвитку громадянської освіти. Кілька спроб розроблення і прийняття стратегії не були успішними. Тож шкільна громадянська освіта упроваджується хаотично і, по суті, залишається маргінальною. У системі вищої освіти вона відсутня. Водночас пов-

номасштабна російська агресія актуалізувала проблему не лише формування шляхом громадянської освіти спільної громадянської ідентичності та розвитку громадянських компетентностей, а й вибору такої освітньої моделі, яка б поєднувала освіту для демократичного громадянства та освіту для захисту державності в умовах екзистенційної війни й перманентної загрози з боку сусідньої держави. Тому доцільним виглядає дослідження досвіду Ізраїлю як країни, що живе в умовах постійного військового конфлікту, пройшла кілька етапів становлення громадянської освіти, припустилася певних стратегічних помилок і зробила вибір на користь освітньої моделі, яка відповідає цілям зміцнення демократії й захисту національної безпеки.

Аналіз досліджень і публікацій. В Ізраїлі досить давно сформувалась когорта політологів, які досліджують проблеми упровадження громадянської освіти, її вплив на розвиток демократії, аналізують навчальний контент із громадянської освіти, обґрунтовують напрями її реформування та лобіюють реформи у владних інститутах. Одна з найбільш відомих її представників – Орит Іхілов (Orit Ichilov), яка присвятила низку робіт обґрунтуванню прийнятної моделі громадянської освіти для мультикультурного суспільства й держави, що перебуває у стані війни. Вона – учасниця багатьох емпіричних досліджень і авторка публікацій, присвячених аналізу впливу громадянської освіти на становлення ізраїльської демократії, впливу фахової підготовки вчителів і викладачів, їхнього сприйняття питань, пов'язаних із демократією, політичних переконань на формування громадянської позиції студентів (в Ізраїлі школярів також називають студентами). Амі Педазур (Ami Pedahzur) досліджує можливості демократичних систем захищати себе, діючи в рамках демократичних принципів і правил, у тому числі в умовах конфліктів, а також обґрунтовує головні характеристики прийнятної для формування захисної демократії моделі громадянської освіти. Гевріел Саломон (Gavriel Salomon) і Ден Інбар (Dan Inbar) досліджують основні віхи громадянського виховання в Ізраїлі, проблеми формування спільної громадянської ідентичності та ефективності поєднання національних і демократичних цінностей у системі громадянської освіти. Сігал Бен-Порат (Sigal Ben-Porath) аналізує зміни концепцій громадянства в умовах воєнних конфліктів та загрози домінування воєнничого громадянства над демократичним. Міхал Барак (Mikhal Barak) виявляє парадокси громадянської освіти, зумовлені політичною боротьбою між правими і ліберальними політичними силами, та вплив недоліків громадянської освіти на ізраїльську демократію. Еран Гальперін (Eran Halperin) і Даніель Бар-Тал (Daniel Bar-Tal) аналізують ставлення лідерів держави до громадянської освіти та вплив політичної боротьби на її напрями й складові.

Завдання статті. Сучасна громадянська освіта в Україні безсистемна, фрагментарна й маргінальна. Повномасштабна російська агресія ще більш

наочно показала невідповідність нашої громадянської освіти задекларованим у Законі України «Про освіту» цілям та продемонструвала нові виклики для неї. Сучасна війна і перспективи подальших довгострокових загроз для української державності ставлять Україну перед дилемою у виборі моделі й змісту громадянської освіти. По суті, це проблема вибору між моделями захисного войовничого чи демократичного громадянства. Ізраїль давно зіштовхнувся з такою дилемою, пройшов тернистий шлях поступового реформування системи громадянської освіти, у ході якого не лише припустився певних стратегічних помилок, але й досягнув суттєвих успіхів, у тому числі внаслідок усвідомлення помилок. Тож **завдання цієї статті** – на підставі аналізу процесу упровадження й реформування системи громадянської освіти в Ізраїлі виокремити ті помилки, яких варто уникати, а також ті позитивні складові, які доцільно адаптувати для вироблення ефективної моделі громадянської освіти в Україні.

Основні результати дослідження. Становлення ізраїльської державності відбувалось в умовах несприйняття сусідніми країнами самого права на існування держави Ізраїль, які прямо проголосили курс на її знищення. Громадянська освіта фактично передувала заснуванню держави, упроваджувалась в єврейській діаспорі й називалась «освіта для сіоністського громадянства». Її головною метою було формування єврейської національної ідентичності як базової передумови для захисту майбутньої держави від постійних зовнішніх загроз. У Декларації незалежності зазначалось, що Ізраїль створений як єврейська демократична держава, яка одночасно буде просувати єврейський націоналізм та демократію. На думку ізраїльських дослідників ця особливість у сукупності з яскравою пам'яттю про Голокост, участю Ізраїлю у перманентному конфлікті, масовими хвилями іммігрантів стимулювали прагнення прищепити молодому поколінню вірність національним цінностям та ідеям розбудови національної держави. Тож з перших років державності громадянська освіта була спрямована на виховання єврея та громадянина як єдиного цілого. Тому явний пріоритет надавався національним цінностям, а пізнавальні аспекти громадянської освіти та питання демократичного громадянства відтіснились на другий план. Громадянська освітня складова була орієнтована лише на структурно-правові аспекти державних інститутів [3].

Е. Гальперін і Д. Бар-Тал зазначають, що батьки-засновники Ізраїлю не вважали побудову ліберальної демократії та прищеплення суспільству демократичних цінностей пріоритетним національним завданням. Тому в питаннях виховання для демократії перевагу віддавалося процедурним механізмам демократії та правам особистості, але навіть це підпорядковувалось завданням сіоністського виховання. Тому в свідомості суспільства формувалось сприйняття демократії без її коріння – ліберально-демократичної культури. Головна

стратегічна помилка лідерів держави полягала в тому, що вони довго не розуміли того, що, не упроваджуючи базові демократичні цінності та правила демократичної поведінки, неможливо матеріалізувати бачення єдиної нації. Адже демократія – це передусім найкраща політико-соціальна основа для спільного життя в суспільстві, що вона дає механізми для вирішення конфліктів, якщо демократичні правила узгоджені та інституціоналізовані [4].

Головним завданням держави з першого року існування стало створення Армії оборони Ізраїлю (ЦАХАЛу). О. Іхілов зазначає, що заклади освіти сприйняли це як символ своєї нової національної місії [3]. Першою сходинкою воєнізованої освіти стали школи. Просувалась ідея тісного партнерства між школами та військовими, в основі якої твердження, що незалежність вдалося відстояти лише завдяки тому, що кожен солдат мав почуття місії, знав, за що він боровся, тому найважливіша освітня мета – виховувати свідомих сіоністських воїнів. Школа має прищеплювати усвідомлення того, що військова служба є невід'ємною й головною складовою ізраїльського громадянства. До вищих навчальних закладів випускники шкіл вступають після проходження військової служби. Упродовж багатьох років зміцнюється співробітництво між міністерством освіти та міністерством оборони. Старшокласників залучають до розроблення військових проєктів. Ті випускники, які демонструють кращі результати, проходять службу в технологічних підрозділах ЦАХАЛу і, як правило, вступають до університетів на технічні спеціальності. Таким чином, громадянська освіта стала одним із головних засобів захисту національної безпеки. І в цьому сенсі вона ефективно реалізувала свою захисну місію.

Однак у 1980-х рр. політологи – фахівці в галузі громадянської освіти почали активно артикулювати проблему незбалансованості й конфліктності національних та демократичних цінностей у системі громадянської освіти. Вони обстоювали ідею пріоритетності основоположних демократичних принципів та процедур над національними цінностями. А. Педахзур, з посиланнями на результати емпіричних досліджень, детально аналізує головні етапи становлення громадянської освіти в Ізраїлі [5]. Використовуючи дані контент-аналізу підручників із громадянської освіти цього часу, проведеного О. Іхілов, він ілюструє домінування формально-процедурних (31% – про політичні структури і процедури) та єврейських національних (9,1%) тем. Крім того, національною тематикою пронизано інші дисципліни, які включають громадянську складову, – історію, літературу, географію і навіть математику. А теми, що стосуються прав особистості, займали лише 0,6% у змісті громадянської освіти. Таким чином, по сукупності складових, на першому місці була єврейська національна тематика, на другому – зовнішні формальні аспекти демократії, а базові демократичні цінності, принципи і правила фактично виноси-

лись за дужки. Тематики розривів і конфліктів у суспільстві намагались уникати і в програмах, і в підручниках, і вчителі їх також обходили.

На думку А. Педахзура, акценти на формальних аспектах демократії й відірваність від соціальної та політичної реальності сприяли прагненням держави прищепити громадянам впевненість в її демократичності в усіх сенсах. Водночас така освітня політика приховувала наявні протиріччя в політичній системі і проблеми становлення ізраїльської демократії, а також пригнічувала здібності громадян критично мислити й усвідомлювати суспільні реалії. Наочним результатом завищеної оцінки ізраїльської демократії автор вважає результати дослідження 1999 р., яке продемонструвало, що молоді люди, які отримали освіту в Ізраїлі, значно вище оцінюють рівень демократії в державі, ніж іммігранти, особливо із західних країн. Наприклад, задоволеність рівнем захисту громадянських прав висловлювали 75% ізраїльтян і менше 50% іммігрантів. У тому, що в Ізраїлі повністю реалізується рівність прав, були переконані 61% ізраїльтян і 22% іммігрантів.

М. Барак вказує на головну причину, яка довго гальмувала упровадження освіти для демократичного громадянства. Фактично до початку XXI ст. громадянська освіта в Ізраїлі сприймалась як суперечлива політична тема. Дискусії з питань її характеру, моделі й змісту вилились у політичний конфлікт. Головні політичні партії – праві й ліберальні – по-різному бачили майбутній образ держави, відповідно, ставили на перше місце національні чи демократичні цінності. Тож і громадянська освіта сприймається як політичний предмет, як конкурентна сфера, що загрожує вихованню єврейської ідентичності. Сам автор обґрунтовує мету громадянської освіти як підготовку до життя в демократичній державі й зазначає, що формально міністерство освіти сприймає цю мету й відповідні цілі. Однак система освіти в Ізраїлі їх не засвоїла. Сприйняття громадянської освіти як політичного предмета й боротьби за домінування національного виховання суперечить самій її сутності й призначенню «для підготовки освічених і критично мислячих громадян, наділених твердою громадянською ідентичністю» [6].

З початку 2000-х рр. ізраїльські політологи активно досліджують, як громадянська освіта впливає на розвиток демократії, і виділяють низку проблем демократії, породжених вадами громадянської освіти. Найсуттєвіші з проблем демократії – неповага до закону влади і громадян; низький рівень політичної культури партій, що проявляється, зокрема, у нехтуванні демократичними цінностями та зростанням рівня корупції в партіях і в уряді; зростання політичного впливу антидемократичних політичних угруповань; порушення прав людини; утиски свободи ЗМІ, що здійснюються в ім'я безпеки й за мовчазної згоди самих ЗМІ. Їхня головна причина полягає в тому, що етнічна модель громадянської освіти не формує політико-культурну інфраструктуру демократії [4].

Із самого початку й до сьогодні розвиток громадянської освіти в Ізраїлі проходить в умовах екзистенційної війни проти країни. Гострі й менш інтенсивні фази воєнного конфлікту змінюються, але небезпеки залишаються незмінними. Постійні загрози існуванню нації об'єктивно змінюють фокус громадянської освіти, порушують баланс між її національною і демократичною складовими. Бо коли демократію намагаються знищити на її власній території, громадяни живуть в умовах постійного терору, потреби безпеки витісняють цінність громадянських свобод. Так С. Бен-Порат пояснює постійний дисбаланс в ізраїльській громадянській освіті [7]. Це також сприяє формуванню засобами громадянської освіти захисного войовничого громадянства. Адже в умовах конфліктів і перманентної загрози безпеці держави прагнення до національної єдності звужує множинну належність людей до різних соціальних спільнот, сприяє сильнішим проявам патріотизму, підтримці армії й одночасним утискам інакомислення. Очікування громадян від влади звужуються до захисту безпеки. Водночас стимулюється почуття солідарності для протистояння загрозам, а критичне осмислення проблем суспільства заохочується значно менше. Тож широкий спектр думок і дискусії сприймаються як недоречні. Громадянська освіта також некритично відображає сутність національної солідарності й орієнтується на виховання войовничого громадянства. І в цьому головна небезпека. Так відтворюються причини й обставини конфліктності вже на внутрішньому рівні [8], унеможливується рух до демократичної справедливості. Отже, захисне войовниче громадянство зміцнює національну ідентифікацію, але не формує відданості демократичним принципам і вміння жити за демократичними правилами.

Позиція науковця в питаннях розвитку громадянської освіти цілком однозначна: виховання громадян із громадянським мисленням та громадянською ідентичністю – головна життєво важлива роль державної освіти. В умовах конфліктів, зовнішніх загроз і терору громадянська освіта стає ще більш важливим фактором для збереження стабільної демократії, яка, у свою чергу, згуртовує суспільство на підґрунті демократичних цінностей, тим самим зміцнює безпеку держави. С. Бен-Порат обґрунтовує необхідність і шляхи збалансування вимог захисного войовничого громадянства з формуванням відданості демократичним принципам і правилам. Для цього потрібна не безумовна підтримка вимог войовничого громадянства владними інститутами, закладами освіти і громадянами, а включення вимог захисного громадянства в демократичну модель громадянської освіти. Державна система освіти має бути відданою принципам демократії й чинити опір недемократичним ідеям войовничого громадянства.

В умовах воєнного часу система освіти має ще більше демонструвати відданість принципам демократії, культивувати демократичні цінності. Па-

тріотичне виховання також має бути критичним, бо в іншому випадку воно небезпечно заохоченням ура-патріотизму, містечковості й несправедливості [9]. Оскільки війна об'єктивно сприяє формуванню «паралізуючої патріотичної єдності думок», завдання освіти й освітян полягає у «створенні простору спротиву» такій єдності, в «активній підтримці висловлення різних позицій», в ознайомленні з усім комплексом суперечливих тем, обставин, проблем і конфліктів, пов'язаних з існуванням держави Ізраїль. Це дає можливість усвідомити всю складну реальність, у якій живуть студенти, розвинути навички вирішення проблем із використанням демократичних правил і механізмів [7].

З початку 2000-х рр. у системі громадянської освіти відбуваються кардинальні зміни в напрямі упровадження моделі для демократичного громадянства. Проходять вони досить складно, оскільки є сильний опір прибічників попередньої моделі, що значно уповільнює процес реформи. Однак сам факт цих змін свідчить про те, що модель захисного войовничого громадянства не стала ефективною відповіддю на постійні зовнішні загрози й перманентний воєнний конфлікт.

Умови становлення громадянської освіти в Ізраїлі і в Україні суттєво відрізняються, але певні паралелі все ж можна провести. Згідно з Конституцією, Україна є демократичною, правовою державою. Відповідно, громадянська освіта має бути спрямована на виховання громадянина для демократичної держави. Проте стратегія розвитку громадянської освіти досі відсутня, а в проєктах концепцій і стратегій, які були представлені, у затверджених стратегіях національно-патріотичного виховання наявне «перетягування каната» між національною та демократичною складовими громадянської освіти. У 2012 р. Міністерство освіти і науки України (МОН) винесло на обговорення Проєкт «Концепції громадянської освіти в Україні». Далі обговорення справа не просунулась, проте формально зміст цього Проєкту відображав певну пріоритетність демократичного над національним. У 2015 р. була затверджена «Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки». У ній простежується штучний поділ громадянської освіти й національно-патріотичного виховання при домінуванні другого. Цілком природно, що російське вторгнення 2014 р. актуалізувало проблему виховання захисного громадянства. Але фактичне підпорядкування громадянської освіти національно-патріотичному вихованню стало першим симптомом ізраїльської дилеми. Закон України «Про освіту», прийнятий у 2017 р., до першочергових завдань освіти відносить формування громадянських компетентностей, пов'язаних із реалізацією прав і свобод людини, усвідомленням цінностей демократичного суспільства [10]. Проте він не забезпечує чіткого розуміння взаємозв'язку між демократичною та національною складовими

громадянської освіти [11]. «Концепція розвитку громадянської освіти в Україні», яку Кабінет Міністрів затвердив у 2018 р., визначає в якості головної мети формування громадянських компетентностей, а як одне із завдань – формування громадянської національної ідентичності [12]. Тобто формальні переваги на боці демократичного громадянства. Проте й цей документ не вийшов на наступні стадії – розроблення й затвердження стратегії та її реалізації. У «Стратегії національно-патріотичного виховання» наочно простежується понятійна і змістовна суперечливість. З іншого боку, зазначається, що національно-патріотичне виховання є засобом громадянської освіти, відповідно, має здійснюватися в рамках громадянської освіти. З другого – змістовне наповнення документа вказує на крайню слабкість демократичної основи для національно-патріотичного виховання. Зокрема, приклади боротьби українців за державність, як виховне підґрунтя, фактично не корелюють з ідеями демократичної моделі цієї державності [13]. У 2020 р. МОН здійснило чергову спробу розроблення стратегії розвитку громадянської освіти. Аналіз її змісту показав, що розробники не надто опікувалися проблемою ціннісної складової демократії як основи громадянської освіти та національного виховання молоді [14]. Таким чином, невизначеність стратегічних напрямів розвитку громадянської освіти в Україні в сукупності з сучасними реаліями війни, які об'єктивно підсилюють важливість захисного войовничого громадянства, фактично ставлять Україну перед такою ж дилемою у виборі моделі громадянської освіти, з якою значно раніше зіштовхнувся Ізраїль і вирішував проблему вибору більше ніж пів століття.

Висновки. В умовах геноцидної війни Росії проти України досвід Ізраїлю як країни, у якій становлення й реформування громадянської освіти відбувалось в ситуації перманентного воєнного конфлікту, виглядає вкрай цінним. Його дослідження дає можливість виокремити корисні складові, які можна й доцільно адаптувати, а також усвідомити й уникнути стратегічних помилок, аби потім їх не виправляти. Тим самим скоротити час на розроблення ефективної моделі громадянської освіти, що відповідає потребам формування демократичного й захисного громадянства.

Головна стратегічна помилка в ізраїльській громадянській освітній політиці закладена в самій моделі держави як єврейської й демократичної. До того ж суспільство не демонструвало значного запиту на демократичні цінності й принципи, оскільки єврейські іммігранти, які приїздили для розбудови своєї державності, здебільшого були вихідцями з країн із недемократичними режимами. Водночас необхідність захисту держави в умовах екзистенційної війни була першочерговою. Це стимулювало упродовження етнічної моделі громадянської освіти. Через три десятиліття провадження етнічної моделі громадянської освіти достатньо гостро почали проявлятися суперечності між

цією моделлю та потребами розвитку демократії, яким вона не відповідала. Найбільш активними лобістами зміни громадянської освітньої моделі стали політологи. Вони досліджували ізраїльську систему громадянської освіти з точки зору відповідності до потреб формування демократичної культури суспільства та впливу на становлення демократії; показували зумовленість проблем ізраїльської демократії недосконалістю громадянської освіти; обґрунтовували необхідність освітньої реформи, визначали її головні напрями та лобіювали її в міністерстві освіти. Саме завдяки їхнім зусиллям, хоча й не дуже швидко, тільки в перше десятиліття 2000-х рр. у громадянській освітній політиці відбувся кардинальний поворот до виховання демократичного громадянства.

На відміну від Ізраїлю, в Україні конституційно закріплено модель держави як демократичної й правової, а суспільство демонструє потужний запит на демократію, свідченням чому є в тому числі два майдани. Проте громадянська освіта, в її сучасному стані, не відповідає потребам виховання демократичного громадянства. Більше того, наявні передумови і симптоми дисбалансу між демократичною і національною складовими в бік другої. Стратегії розвитку громадянської освіти немає до цього часу, а в стратегіях національно-патріотичного виховання, які досі затверджувались, явно простежується підпорядкування демократичного національному. Повномасштабна російська агресія об'єктивно посилює відчуття потреби в безпеці, що стимулює в тому числі формування засобами громадянської освіти захисного войовничого громадянства. І тут варто ретельно дослідити ізраїльський досвід, негативні наслідки недооцінювання освіти для демократії, навіть в умовах воєнного конфлікту й постійних зовнішніх загроз, скоротити час на власні експерименти й проходження шляху помилок. Тим більше, що перемогти й розвинутися далі ми можемо лише у співтоваристві демократичних країн, які постійно висувають в якості першочергових вимоги щодо упровадження демократичних правил у всіх сферах.

На відміну від ізраїльської, українська політологічна спільнота поки вкрай пасивна в питаннях участі в розробленні стратегії й визначенні моделі громадянської освіти, комунікації з цих питань у науковому середовищі та із владними інститутами, хоча виховання демократичної політичної культури – пряме наше професійне завдання [15, с. 413–418]. Тож у питаннях фахового підходу й наукового обґрунтування стратегії й моделі громадянської освіти, її активно лобіювання й просування варто застосовувати практики ізраїльських колег.

ЛІТЕРАТУРА

1. Соціальна філософія : підруч. для вищ. шк. / Афанасенко В. С., Горлач М. І., Данильян О. Г. та ін. Харків : Прапор, 2007. 688 с.

2. Політологія : підручник / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, І. О. Поліщук та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2013. 416 с.
3. Ichilov O., Salomon G., Inbar D. Citizenship Education in Israel – A Jewish-Democratic State. *Israel Affairs*. 2005. Vol. 11, Issue 2. P. 303–323. URL: https://www.academia.edu/31674178/Citizenship_Education_in_Israel_A_Jewish-Democratic%20State (accessed date: 15.02.2023).
4. Halperin E., Bar-Tal D. Democratic Values and Education for Democracy in the State of Israel. *Democracy and Security*. 2006. Vol. 2, No. 2. P. 169–200. URL: <https://www.jstor.org/stable/48602572> (accessed date: 15.02.2023).
5. Pedahzur A. The Israeli response to Jewish extremism and violence: defending democracy. Manchester ; New York : Manchester University Press, 2002. ix, 198 p.
6. Barak M. Civic Education in Israel. *Adalah's Newsletter*. 2005. Vol. 18. September. URL: <https://www.adalah.org/uploads/oldfiles/newsletter/eng/sep05/ar1.pdf> (accessed date: 15.02.2023).
7. Ben-Porath S. Citizenship under fire : democratic education in times of conflict. Princeton, N. J. : Princeton University Press, 2006. xi, 159 p.
8. Конфліктологія: загальна та юридична : підручник / Л. М. Герасіна, М. П. Требін, О. М. Сахань, В. Д. Воднік ; за заг. ред. Л. М. Герасіної. Харків : Право, 2021. 224 с.
9. Требін М. П. Патріотичне виховання військовослужбовців як надійний засіб їх інформаційно-психологічної невразливості в умовах гібридної війни. *Соціально-психологічний портрет військового професіонала : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф., 14–15 груд. 2017 р. / М-во оборони України, Житомир. військ. ін-т ім. С. П. Корольова. Житомир : ЖВІ, 2017. С. 12–15.*
10. Про освіту : Закон України від 5 верес. 2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 15.02.2023).
11. Топалова С. Формування громадянської компетентності: не варто втрачати ще одне покоління. *Антикризовий медіацентр*. 2018. 2 квіт. URL: <https://acmc.ua/formuvannya-gromadyanskoji-kompetentnosti-ne-varto-vtrachati-shhe-odne-pokolinnya/> (дата звернення: 15.02.2023).
12. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 жовт. 2018 р. № 710-р (у ред. розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 жовт. 2022 р. № 893-р). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 15.02.2023).
13. Стратегія національно-патріотичного виховання : Указ Президента України від 18 трав. 2019 р. № 286/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text> (дата звернення: 15.02.2023).
14. Топалова С. Стратегія розвитку громадянської освіти до 2030 року: конкретні напрямки чи загальні начерки? *LB.ua*. 2020. 31 лип. URL: https://lb.ua/blog/svetlana_topalova/463010_strategiya_rozvitku_gromadyanskoj.html (дата звернення: 15.02.2023).
15. Правова і політична культура українського соціуму за умов модернізації політико-правового життя : монографія / О. О. Безрук, Л. М. Герасіна, І. В. Головка та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2016. 560 с.

REFERENCES

1. Afanasenko, V. S., Horlach, M. I., & Danylian, O. H., et al. (2007). *Sotsialna filozofia* [Social philosophy]: Pidruch. dlia vyshch. shk. Kharkiv: Prapor [in Ukrainian].
2. Trebin, M. P., Herasina, L. M., & Polishchuk, I. O., et al. (2013). *Politolohiia* [Politology]: pidruchnyk / za red. M. P. Trebina. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
3. Ichilov, O., Salomon, G., & Inbar, D. (2005). Citizenship Education in Israel – A Jewish-Democratic State. *Israel Affairs*, 11 (2), 303–323. Retrieved from https://www.academia.edu/31674178/Citizenship_Education_in_Israel_A_Jewish-Democratic%20State
4. Halperin, E., & Bar-Tal, D. (2006). Democratic Values and Education for Democracy in the State of Israel. *Democracy and Security*, 2 (2), 169–200. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/48602572>
5. Pedahzur, A. (2002). *The Israeli response to Jewish extremism and violence: defending democracy*. Manchester ; New York : Manchester University Press.
6. Barak, M. (2005). Civic Education in Israel. *Adalah's Newsletter*, 18. September. Retrieved from <https://www.adalah.org/uploads/oldfiles/newsletter/eng/sep05/ar1.pdf>
7. Ben-Porath, S. (2006). *Citizenship under fire : democratic education in times of conflict*. Princeton, N. J. : Princeton University Press.
8. Herasina, L. M., Trebin, M. P., Sakhan, O. M., & Vodnik, V. D. (2021). *Konfliktolohiia: zahalna ta yurydychna* [Conflictology: general and legal]: pidruchnyk / za zah. red. L. M. Herasinoi. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
9. Trebin, M. P. (2017). Patriotychne vykhovannia viiskovosluzhbovtiv yak nadiinyi zasib yikh informatsiino-psykholohichnoi nevrazlyvosti v umovakh hibrydnoi viiny [Patriotic education of military personnel as a reliable means of their informational and psychological invulnerability in the conditions of hybrid warfare]. *Sotsialno-psykholohichniy portret viiskovoho profesionala: zbirnyk tez dopovidei Mizhnarod. nauk.-prakt. konf., 14–15 hrudnia 2017 r.*, Pp. 12–15 / M-vo oborony Ukrainy, Zhytomyr. viisk. in-t imeni S. P. Korolova. Zhytomyr: ZhVI [in Ukrainian].
10. *Pro osvitu* [About education]. Zakon Ukrainy vid 5 veresnia 2017 r. № 2145-VIII. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145–19#Text> [in Ukrainian].
11. Topalova, S. (2018). Formuvannia hromadianskoi kompetentnosti: ne varto vtrachaty shche odne pokolinnia [Formation of civic competence: one more generation should not be lost]. *Antykryzovyi media-tsentr*. 2 kvitnia. Retrieved from <https://acmc.ua/formuvannya-gromadyanskoyi-kompetentnosti-ne-varto-vtrachati-shhe-odne-pokolinnya/> [in Ukrainian].
12. *Kontsepsiia rozvytku hromadianskoi osvity v Ukraini* [Concept of development of civic education in Ukraine]. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 3 zhovtnia 2018 r. № 710-r (v redaktsii rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 8 zhovtnia 2022 r. № 893-r). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710–2018-%D1%80#Text> [in Ukrainian].
13. *Stratehiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia* [Strategy of national and patriotic education]. Ukaz Prezidenta Ukrainy vid 18 travnia 2019 r. № 286/2019. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text> [in Ukrainian].

14. Topalova, S. (2020). Stratehiia rozvytku hromadianskoi osvity do 2030 roku: konkretni napriamky chy zahalni nacherky [Strategy for the development of civic education until 2030: specific directions or general outlines]? *LB.ua*. 31 lypnia. Retrieved from https://lb.ua/blog/svetlana_topalova/463010_strategiya_rozvitku_gromadyanskoi.html [in Ukrainian].
15. Bezruk, O. O., Herasina, L. M., & Holovko, I. V., et al. (2016). *Pravova i politychna kultura ukrainskoho sotsiumu za umov modernizatsii polityko-pravovoho zhyttia* [Legal and political culture of Ukrainian society under the conditions of modernization of political and legal life]: monohrafiia / za red. M. P. Trebina. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

Topalova Svitlana Oleksandrivna, Ph.D. in Political Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Management, Business and Professional Communications of Educational and Scientific Institute «Karazin Banking Institute», V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

NATIONAL OR DEMOCRATIC MODEL OF CIVIL EDUCATION: FROM THE EXPERIENCE OF ISRAEL FOR UKRAINE

Peculiarities of the implementation of civil education in Israel in the conditions of constant military conflict and external threats are studied. The positive consequences and short comings of the ethnic protective militant model of citizenship, which was formed by the means of civil education in the 20th century, are determined. The role of political scientist in the transition to an educational model for the education of democratic citizenship at the beginning of the 21st century is clarified.

Keywords: *civil education, ethnic model, democratic citizenship, war.*

Fountis Anastasios, Dr.

Faculty & Head of UG Studies, Berlin School of Business and Innovation

e.mail: a.fountis@post.harvard.edu

ORCID ID: 0000-0001-7272-8314

REVERSING CARL SCHMITT: THE STATE OF EXEMPTION IN UKRAINE, AFTER THE 24TH OF FEBRUARY 2022

*Carl Schmitt first talked about the idea of a state of exception, or *Ausnahmezustand*, in the 1920s. It takes the form of a state of emergency, but it is built on the sovereign's power to suspend the rule of law for the common good. Ukraine is going through the hardest test of its survival since it has been a unitary republic, which it is now, since 1991. This study is a way to set the stage for a discussion about its future once rule of law is in place.»The Concept of the Political» and «Political Theology» are two of Carl Schmitt's most important works. Based on 3 sentences of pivotal importance from the 2 aforementioned works which can be used as postulates, we set up a framework for an analysis.*

Keywords: *Carl Schmitt, Russian-Ukrainian war, state of exemption, law and politics*

Problem setting. The military aggression of Russia against Ukraine, launched on February 24, 2022, once again drew the attention of all mankind to the problems of international law, state sovereignty, and its actions in a wartime emergency. Ukraine and its armed forces have done everything possible to repel military aggression and continue to fight for their freedom and independence. Upon their conditions, it makes sense to turn to the work of the rather controversial, but at the same time very influential political philosopher of the twentieth century, Carl Schmitt, to look at the situation in Ukraine through his legacy.

Recent research and publications analysis. The personality and creative heritage of C. Schmitt is in the field of view of scientists all over the world; only in recent years dozens of scientists from all over the world (Josh Booth and Patrick Baert [1], Mariano Croce and Andrea Salvatore [2], Federico Finchelstein [3], Hugo E. Herrera [4], Peter Uwe Hohendahl [5], Jan-Paul Klünder [6], Peter Langford and Saul Newman [7], Ted H. Miller [8], Andrea Mossa [9], von Seyed Alireza Mousavi [10], Roberto Navarrete Alonso [11], Benjamin A. Schupmann [12] et al.), including Ukrainian ones (Viktor Burlachuk [15, p. 269–270], Oleksandr Vysotskyi [14, p. 724–725], Ivan Homza [13, vol. 2, p. 38–40], Borys Demianenko [16, p. 786], Svitlana Dmytrashko [13, vol. 2, p. 364–366], Nataliia Lepska [13,

vol. 2, p. 538–540] et al.), have turned to understanding his teachings. But at the same time, the current critical situation in Ukraine requires one more look at the events through the prism of the political legacy of Carl Schmitt.

The purpose of the article is to comprehend the positive and negative trends of the ongoing events in Ukraine through the political, philosophical and legal legacy of C. Schmitt.

Paper main body.

1. Who is Carl Schmitt?

Carl Schmitt was a German lawyer and political thinker. Schmitt wrote a lot about using political power effectively, but rather in a Machiavellian way. His work has had a significant impact on subsequent political theory, legal theory, continental philosophy, and political theology, but its value and significance are debatable, largely because of his intellectual support for and active involvement with Nazism and his isolation already since 1937 for criticizing the state of exemption in the Third Reich as well as subsequently after the World War II. He is a conservative theorist who is known for being a critic of parliamentary democracy, liberalism, and cosmopolitanism.

2. The Political and the Friend-Enemy Dichotomy

«The concept of the political is a presupposition of the concept of the state». That is Schmitt's well-known introduction to his work *The Concept of the Political* [17]. Schmitt sets fundamental definitions before continuing his work: What are politics and the political? What state is it in? Schmitt, following Max Weber, believes that the state has a monopoly on force and violence. Concerning the notion of state, the state «has the definitive case of ultimate power» and «the state is actually a clear and unmistakable eminent entity – in other words, for as long as the state has the monopoly on politics». Schmitt famously came to the conclusion that the state and politics are intertwined and could not be destroyed.

According to his famous quote in the same work, «The precise political distinction to which political actions and intentions can be reduced is that between friend and enemy», politics is rooted in the friend-enemy dichotomy. To moderns who have been force-fed the 'antipolitical' panacea known as liberalism, Schmitt's bare simplicity is frightening. According to Schmitt, the divide between friend and enemy is the essence of politics. This divide results from the reality that people are diverse; identities and practices, beliefs and ways of life may, in theory or in practice, clash.

Schmitt criticizes the utopian ideas that conflict can be eliminated from politics, stating that it is a natural part of anthropological human nature and that conflict is a part of existence itself.

He makes reference to the «realistic» Catholic (and Christian) theology's stated anthropological pessimism in an effort to support his arguments. Schmitt believes

that the anti-perfectibilist pessimism of Traditional Catholic theology is esoterically pertinent to the underlying ontological nature of politics and political activity in the modern world, as well as the unconscious secularization of theological intellectual conceptions by modern people.

Schmitt, who intertwines his own ideas of metapolitics with a reformulated «metaphysics of evil», criticizes political «radicals» as being primarily ignorant, deluded, pseudo-messianic in mentality, and unaware of the stark, hard knowledge of revealed human nature, its essence encoded in ancient theology, wherein Original Sin held central, axial place. According to Schmitt, «important theological conceptions are secularized in the modern theory of the state».

3. The Sovereign and the Decisionism

«Sovereign is he who decides on the status of exception», Carl Schmitt wrote in the introduction to his book *Political Theology* in 1922 [18]. He claims that although the sovereign stands outside the generally legitimate legal system, he yet belongs to it and that the sovereign decides on the exception. More than just a legal concept, sovereignty refers to the ruler's exclusive right to rule. So, he is also laying the fundamentals of the idea of decisionism. The foundation of decisionism as a political philosophy is the idea that an individual – the ruler or the sovereign – can legitimately break the law by making choices in specific situations. And it is exactly at this moment that the state of exception gets its shape.

4. State of Emergency vs State of Exception

During a natural disaster, civil unrest, armed war, medical pandemic or epidemic, or any other biosecurity concern (see the recent Covid19 disease), a government may declare such a state of emergency. It is a circumstance in which a government is given the authority to implement measures for the safety and protection of its inhabitants that it would ordinarily be prohibited from taking. Roman law had a notion called «justitium» that allowed the Senate to propose a final decision (*senatus consultum ultimum*) that is not subject to disagreement but aids in saving lives during times of conflict or disasters.

A state of exception, or *Ausnahmezustand* in German, is a notion that Carl Schmitt first proposed in the 1920s. It is similar to a state of emergency (in some cases in the form of martial law), but it is based on the sovereign's power to suspend the rule of law in the interest of the common good. Constitutions did not specifically identify a state of emergency until the 20th century. In the United States, for example, the suspension of habeas corpus is permitted by the Constitution, but only with the consent of Congress; the executive branch does not have this authority. A legislation specifying a state of exception should be passed, according to the French Constitution of 1848, although it did not define one. The Weimar Constitution included Article 48, enabling emergency powers, given the challenging conditions of post-World War I Germany; nevertheless, these were never formally defined, and this gave the

ground for Carl Schmitt to rise via his involvement in the 1932 Prussian coup d'état or Preußenschlag.

Schmitt, who believed that the Weimar Constitution was weak and that a strong leader was required, popularized the phrase «state of exception» in his essay «Dictatorship» in 1921 [19].

He later defined political sovereignty as, essentially, the capacity to disregard the law in his book with the title Political Theology. He argued that this was important given the unpredictable nature of emergencies. In his book State of Exception in 2005, Giorgio Agamben expands on this idea. Agamben looks at the extension of the state of exception, looking at, for instance, how the US handled captives it had taken during the «War on Terror» [20]. The Authorization for Employment of Military Force of 2001, the legal foundation for its military retaliations, gave to the US President the authority to use «appropriate force» against a list of those accused of carrying out the attacks and their allies. The state of emergency allowed for the treatment of prisoners as if they had no legal standing and were not either criminals or enemy fighters. Although he is too critical for several issues at various social and political contexts, his main contribution is that he raises concerns about an eventual instrumentalization as a long-term condition that would validate a «state of exception» as the predominant paradigm for governing in modern politics [21]. The main challenge is that whenever the state of exception is getting in action there is a two-fold problem to get tackled: firstly, the duration of it is and secondly, irrespective of its duration the return to the previous 'normality' is not possible.

5. What is happening in Ukraine after the Russian Invasion?

Following the Russian invasion of Ukraine on the 24th of February 2022, President Volodymyr Zelenskyy announced martial rule, unique circumstances, and general mobilization, which instantly thrust the idea of a state of exception into the political spotlight. In the past, as in 2015, but never to this extent, presidential decrees and the law «On the legal regime of martial law» [22] have been used to declare a similar status [21].

The current situation also made the distinction between constitutional law and international law quite vague as the vast majority of the so-called western, parliamentary, liberal democracies got involved in the current conflict for supporting militarily and politically Ukraine and international emerging powers like China and India kept initially a neutral, if not corroborating position, towards the actions of Russia.

Carl Schmitt repeatedly asserted that because both international and constitutional law are subsets of political law, courts or the judicial system in general cannot fully apply or guarantee them. Schmitt contends that the assumption of normalcy, which is the foundation of both constitutional law and international law, can only be achieved and ensured through purely political action. According to this

perspective, the legal system and its institutions are helpless to actively advance justice, peace, and order or to help resolve social or intercommunal conflict.

Only in situations where all non-trivial disagreements have been resolved by other means (and in this case it is war) can the rule of law begin to take root. Under ambiguous circumstances, Decisionism prevails [21], even by necessity.

Politics is a set of activities that are related to group decision-making or other types of power dynamics between people, such as the allocation of resources or status. One of the paradoxes that somebody is realizing by studying the work of Carl Schmitt is the reversibility of the main notions he is praising, if they are getting used out of an historical context, as an effort to frame a context for explaining a series of actions within politics [23].

From the 2 major works of Carl Schmitt («The Concept of the Political» and «Political Theology») we referred to, practically we can use the following 3 phrases as postulates in order to set a framework for an analysis, despite the fluidity of the situation:

- «Sovereign is he who decides on the state of exception».
- «The concept of the political is a presupposition of the concept of the state».
- «The precise political distinction to which political actions and intentions can be reduced is that between friend and enemy».

5.1 «Sovereign is he who decides on the state of exception»

As long as the state is under crisis, basic laws and conventions may be breached since the sovereign (in this case, the executive power of Ukraine) has precedence over all other powers.

The important thing to remember is that a return to the pre-crisis normality is never possible because, depending on how long and severe the crisis lasts, the state of exception will eventually shape the law and have an impact on how the state is formed. The rule of law as it is embodied in liberal, secular democracies can be derailed by decisionism since it holds that the decision's content is unimportant [24]. Decisionism and the rule of law represent the two poles of a continuum.

As war and not diplomacy is actually the main mean of this state of exemption, Russian troops exhibited no flexibility in the field of battle. This is partly due to an army made up of generals who are loyal to the current dictatorship and without intermediate officers who could actually assume tactical command in war. Ukraine has weathered the assault despite being outnumbered in terms of both troops and equipment, in part because it has given command to field-level operations, under the active support of the USA and NATO, but not only countries. A democratically elected government is less likely to be challenged or even overthrown by the same empowered junior officers, thanks to a positive feedback loop that permits governmental legitimacy to be devolved to the military. The relationship between an elected government and numerous military commanders will stress the equilibrium, particularly if the war lasts a long time. But it's crucial to remember

the significance of democratic legitimacy in allowing this kind of warfare and its current track record of success [25]. The state of exemption called under the 'special operation' wordplay and the years long effort to build legitimacy for it by President Vladimir Putin, with all the characteristics of an extreme decisionism and historical revisionism, is becoming an obvious threat for Russia and its current government system.

5.2 «The concept of the political is a presupposition of the concept of the state»

According to Carl Schmitt, the political action is the one and only condition which at the end forms a state.

While the Russian invasion of Ukraine continues to draw attention internationally, the crisis also raises concerns about longer-term tendencies. One aspect of the conflict narrative suggests a heightened struggle between democratic ideals and authoritarian political regimes outside of Ukraine. Many see Russia's aggression as a new, more serious threat to democratic principles [26].

Others think that the terrible war might actually reinvigorate the democratic community of states. The international community's support of Ukraine in its fight against Vladimir Putin, even personally somebody could assume, represents for many the best chance for democracy in Russia – and all of Eurasia. A struggle between liberal democracy and authoritarianism, combined with revisionism is being fought on Ukrainian soil. The Russian offensive in Ukraine could alter the course of events. Armed invasion of a democracy by a superpower serves as a warning to all democracies that autocracies pose a threat to international harmony and should not be trusted.

5.3 «The precise political distinction to which political actions and intentions can be reduced is that between friend and enemy»

This distinction is being observed in the present for the executive power of the Ukrainian State as it is also being claimed by the Russian Federation. Friends are those who abide by the executive power's actions when the country is in the state of exception.

For Ukraine, the distinction between friend and enemy is becoming necessary for defending its Homeland. The struggle to withstand a brutal assault on civilians and every aspect of social life and lifestyle transcends all other issues. Ukraine may have democratic flaws, but it is still a democracy by choice, with people progressing and fighting the post-soviet era problems of corruption, mismanagement, social cohesion and unemployment.

Russia distinguishes between two sorts of sovereignty in its cultural realm. It believes it has full Westphalian sovereignty, although Ukraine does not. Therefore, to 'defend' Ukraine or 'liberate the whole or a part of it' is to fully uphold its sovereignty. Schmitt's influence on geopolitical theorists like Aleksandr Dugin and Vadym Tsymbursky – the former toward aggressive expansionism and the latter

toward a conglomeration of regions and eventual retreat into «Island Russia» – has been the greatest of all. The core of Russian «political arsenal» is Schmitt's reduction of all politics to a friend-enemy division and the concept of the Großraum returns at the world stage [26; 27]. President Putin has praised his own regime as a «state of exception» and its continuation started already suffering. The friend-enemy dichotomy after Russian's first (partial) mobilization after World War II is also taking new dimensions as the «internal enemy» is getting defined as this part of its citizens who deny following.

Conclusion. Ukraine is undergoing the severest trial for its existence, since its existence in the current form of a unitary republic since 1991. This analysis is an effort to set a frame for a debate on its eventual future under the establishment of rule of law. The assumptions and concepts developed here are based on research, interaction and discussions with academics and policymakers.

Although from a first view, Carl Schmitt's work has many facets and is quite scattered and there is not a codification from his part of a main structure for his ideas running all the treatises we referred to, he has offered some unique, simple but not simplified and powerful notions. They have been elaborated from his part and used by others, as mentioned extensively, for a critique of parliamentary democracy and liberalism.

But, exactly because of this reason these same ideas can be used a framework for analyzing the limits of liberal democracies and make a stress test, under the state of exception. Carl Schmitt subordinates the law under the concept of the political (action) and acts as a geometrician making an intellectual construct with many degrees of freedom. Law is becoming a variable tool, beyond the settings we know for natural or positive law, via the intellectual challenges he is presenting to his interlocutors at every level. Nevertheless, the question which remains always open is if, when and why we choose to organize the politics around the friend-enemy dichotomy.

REFERENCES

1. Booth, J., & Baert, P. (2018). *The dark side of Podemos?: Carl Schmitt and contemporary progressive populism*. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
2. Croce, M., & Salvatore, A. (2022). *Carl Schmitt's institutional theory: the political power of normality*. Cambridge, United Kingdom; New York, NY: Cambridge University Press.
3. Finchelstein, F. (2022). *Fascist mythologies: from Freud to Borges to Schmitt*. New York: Columbia University Press.
4. Herrera, H. E. (2020). *Carl Schmitt between technological rationality and theology : the position and meaning of his legal thought*. Albany: State University of New York Press, 2020.

5. Hohendahl, P. U. (2018). *Perilous futures: on Carl Schmitt's late writings*. Ithaca: Cornell University Press.
6. Klünder, J.-P. (2017). *Politischer Pessimismus: negative Weltkonstruktion und politische Handlungs(un)möglichkeit bei Carl Schmitt, Michel Foucault und Giorgio Agamben*. Bielefeld: Transcript.
7. Langford, P., & Newman, S. (2023). *Order, crisis, and redemption : political theology after Schmitt*. Albany: State University of New York Press.
8. Miller, T. H. (2022). *Friendly sovereignty : historical perspectives on Carl Schmitt's neglected exception*. University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
9. Mossa, A. (2017). *Il nemico ritrovato : Carl Schmitt e gli Stati Uniti*. Torino: Accademia University Press.
10. Mousavi, S. A. (2017). *Die Globalisierung und das Politische : Überlegungen zur Aktualität von Carl Schmitt*. Berlin: Duncker & Humblot.
11. Navarrete Alonso, R. (2017). *Los tiempos del poder : Franz Rosenzweig y Carl Schmitt*. Madrid: Escolar y Mayo Editores.
12. Schupmann, B. A. (2017). *Carl Schmitt's state and constitutional theory : a critical analysis*. Oxford: Oxford University Press , 2017.
13. Andrushchenko, T. V., Babkina, O. V., & Vilchynska, I. Yu., et al. (2017). *Istoriia politychnoi dumky* [History of political thought]: pidruchnyk: u 2-kh t. / za zah. red. N. M. Khomy. 2-e vyd., pererob. i dop. Lviv: Novyi Svit – 2000 [in Ukrainian].
14. Denysenko, V. M., Uhryn, L. Ya., & Shypunov, H. V. et al. (2014). *Istoriia politychnoi dumky* [History of political thought]: navch. entsykl. slovnyk-dovidnyk dlia studentiv vyshch. navch. zakl. / za zah. red. N. M. Khomy. Lviv: Novyi Svit-2000 [in Ukrainian].
15. Kovalisko, N. V., Onyshchuk, V. M., & Tsymbaliuk, N. M., et al. (2020). *Istoriia sotsiologichnoi dumky* [History of sociological thought]: navchalnyi entsyklopedychnyi slovnyk-dovidnyk / za nauk. red. V. M. Pichi. Lviv: Novyi Svit – 2000 [in Ukrainian].
16. Levenets, Yu., & Shapoval, Yu. (Eds.). (2012). *Politychna entsyklopediia* [Political encyclopedia]. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo [in Ukrainian].
17. Schmitt, C. (1996). *The Concept of the Political* / translation, introduction, and notes by George Schwab ; with Leo Strauss's notes on Schmitt's essay; translated by J. Harvey Lomax ; foreword by Tracy B. Strong. Chicago: University of Chicago Press.
18. Schmitt, C. (2005). *Political Theology: four chapters on the concept of sovereignty* / translated by George Schwab; foreword by Tracy B. Strong. Chicago: University of Chicago Press.
19. Schmitt, C. (2014). *Dictatorship* / Michael Hoelzl and Graham Ward, trans. Cambridge, UK: Polity Press.
20. Agamben, G. (2005). *State of Exception* / translated by Kevin Attell. Chicago: University of Chicago Press.
21. Fountis, A., & Sagaydak, Y. (2022). The actual State of Exemption in Ukraine under a Schmittian Perspective. *Ukraina i svit: pravovi pytannia rehionalnoi ta lobalnoi bezpeky* [Ukraine and the world: legal issues of regional and global security]: Zbirnyk materialiv mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (18 travnia 2022 roku) /

- red. kol.: Kuzmenko O. V., Shulzhenko F. P., Chorna V. H. (pp. 113–115). Kyiv: Vydavnychiy tsentr «Kafedra».
22. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu [On the legal regime of martial law]: Zakon Ukrainy vid 12 travnia 2015 roku № 389-VIII. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19?lang=en#Text> [in Ukrainian].
23. Auer, S. (2015). Carl Schmitt in the Kremlin: the Ukraine crisis and the return of geopolitics. *International Affairs*, 91 (5), 953–968. doi: 10.1111/1468-2346.12392
24. Schwab, G. (1989). *The Challenge of the Exception: An Introduction to the Political Ideas of Carl Schmitt Between 1921 and 1936*. 2nd ed., with a new introd. New York: Greenwood Press.
25. Issacharoff, S. Democracy Under Total War. *Verfassungsblog: On Matters Constitutional*. doi: 10.17176/20220506-062127-0 Retrieved from: https://intr2dok.vifa-recht.de/receive/mir_mods_00012651
26. Brendan Simms (Cambridge): Die Rückkehr des Großraums? (Berliner Carl-Schmitt-Vorlesung 2022). *H-Soz-Kult*, 21.10.2022. Retrieved from: www.hsozkult.de/event/id/event-130524.
27. Schmitt, C. (1950). *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum*. Berlin: Duncker & Humblot.

Фунтіс Анастасіос, доктор,
викладач Берлінської школи бізнесу та інновацій, Німеччина

РЕВЕРСІЯ КАРЛА ШМІТТА: НАДЗВИЧАЙНИЙ СТАН В УКРАЇНІ ПІСЛЯ 24 ЛЮТОГО 2022 Р.

Карл Шмітт вперше заговорив про ідею надзвичайного стану, або Ausnahmezustand, у 1920-х рр. Він має форму надзвичайного стану, але він побудований на повноваженнях суверена призупиняти верховенство права для загального блага. Україна проходить найважче випробування на своє виживання з тих пір, як вона стала унітарною республікою, якою вона є зараз, з 1991 р. Це дослідження є способом підготувати основу для дискусії про її майбутнє, коли буде встановлено верховенство права. «Концепція політичного» та «Політична теологія» є двома найважливішими роботами Карла Шмітта. Базуючись на трьох ключових реченнях із двох вищезазначених робіт, які можна використовувати як постулати, ми встановили основу для майбутнього аналізу України.

Ключові слова: Карл Шмітт, російсько-українська війна, надзвичайний стан, право і політика.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.74:378(477):351.851(477)

DOI: [HTTPS://DOI.ORG/10.21564/2663-5704.57.276677](https://doi.org/10.21564/2663-5704.57.276677)

Клімова Галина Павлівна, докторка філософських наук, професорка, професорка кафедри соціології та політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

e-mail: klimova55@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-6533-199X

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД

У статті аналізуються різноманітні теоретико-методологічні підходи до визначення поняття «якість вищої освіти». Особливої уваги приділяється аналізу системи якості вищої освіти. Висвітлено європейський досвід забезпечення якості вищої освіти. Розглядаються узгоджені на європейському рівні відповідно до вимог Болонської декларації стандарти і процедури забезпечення якості вищої освіти. Обґрунтовано напрями створення системи забезпечення якості вищої освіти в Україні. Представлено вітчизняний досвід упровадження основних принципів забезпечення якості вищої освіти в національну систему вищої школи.

Ключові слова: *вища освіта, якість вищої освіти, освітній процес, чинники впливу на якість вищої освіти, шляхи забезпечення якості вищої освіти.*

Постановка проблеми. В умовах інтенсивного прискорення технологічного розвитку світової економіки і загострення конкуренції на світовому ринку перед Україною стоїть невідкладне завдання виходу на траєкторію стійкого і збалансованого переходу до постіндустріальної стадії соціального розвитку. Ключову роль в його виконанні відіграє вища освіта. Вона виступає найважливішою детермінантою розвитку людини як головного ресурсу формування в Україні суспільства, заснованого на знаннях. Її освіченість і професійна компетентність, моральні і вольові якості, що сформовані у вищій школі, зумовлюють перехід до суспільства, заснованого на інформаційних технологіях, визначають посилення інтелектуалізації стратегічних факторів, що зумовлюють ефективний розвиток усіх функціональних підсистем суспільства [1–4]. Вища освіта є найважливішою складовою частиною національного капіталу. Вона сприяє подоланню соціальних конфліктів, що існують

у сучасному соціумі [5; 6; 7, с. 189–191; 8, с. 161–165]. У зв'язку з цим пріоритетний розвиток вищої освіти розглядається в країнах світу як рушійна сила соціального прогресу.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Вивчення проблеми забезпечення якості вищої освіти належить до сфери наукових інтересів як українських, так і зарубіжних науковців. Серед сучасних вітчизняних дослідників, які займаються теоретико-методологічними питаннями забезпечення якості вищої освіти, слід відзначити таких вчених, як Н. Батечко, О. Жорнова, С. Карпенчук, Т. Кристопчук, В. Мороз, Т. Добко, І. Золотарьова, С. Калашнікова, В. Ковтунець, С. Курбатов, І. Линьова, В. Луговий, І. Прохор, Н. Сидоренко, І. Станкевич, І. Сікорська, Ж. Таланова, М. Требін, Т. Фініков, С. Шаров та ін. [9–17]. Вагомий внесок у теоретичне розроблення проблем забезпечення якості вищої освіти зробили також зарубіжні науковці – К. Аргіріс, Г. Беккер, Дж. Бреннан, Р. Браун, Л. Брокерхофф, Р. Вільямс, А. Гельмке, Г. Пападопуло, Е. Салліс, Р. Харріс, С. Харріс-Хеммерт, Д. Шьон та ін. [18–27]. Незважаючи на те, що в науковій літературі знайшло широке відображення розуміння різноманітних проблем забезпечення якості вищої освіти, залишаються дискусійними низка питань, які необхідно постійно осмислювати.

Формування цілей. Метою статті є дослідження сутності поняття «якість вищої освіти» в сучасному соціологічному дискурсі; розгляд методологічних підходів до аналізу даного феномену; виявлення основних чинників, які зумовлюють ефективність функціонування системи забезпечення якості вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Одним із головних завдань сьогодення української вищої освіти є забезпечення її високого рівня. Це пов'язано з підвищенням вимог до випускників закладів вищої освіти (ЗВО), конкуренцією між ними за робочі місця, їхньою конкурентоспроможністю на міжнародному ринку праці, оновленням усе більшої частини професій, євроінтеграційною спрямованістю держави, розвитком економіки, суспільства тощо. Усе це впливає на якість вищої освіти в Україні.

У Національній доктрині розвитку освіти України наголошується, що у ХХІ ст. «якість освіти є національним пріоритетом і передумовою національної безпеки держави, дотримання міжнародних норм і вимог законодавства України щодо реалізації права громадян на освіту. На забезпечення якості освіти спрямовуються матеріальні, фінансові, кадрові та наукові ресурси суспільства і держави» [28].

Проблема забезпечення якості вищої освіти вже тривалий час є однією з центральних у світовому освітньому дискурсі. У сучасному інформаційному суспільстві вона декларується як найважливіший орієнтир глобальної політики у сфері вищої школи [3, с. 8–40]. Тому не випадково в Римському

комюніке (19 листопада 2020 р.) йдеться про те, що забезпечення якості є ключовим у розвитку взаємної довіри, підвищенні мобільності та справедливого визнання кваліфікацій і періодів навчання в усьому європейському просторі вищої освіти [29]. Забезпечення якості вищої освіти на сьогодні є надзвичайно гострим питанням для багатьох країн. Це пов'язано насамперед з переходом від елітарної до масової вищої освіти, активним упровадженням у навчальний процес сучасних інформаційних технологій дистанційного навчання, необхідністю забезпечення конкурентоспроможності випускників ЗВО в умовах глобалізованого ринку праці та академічної мобільності тощо [30]. В Україні проблема забезпечення якості вищої освіти набуває особливої значущості. Про це свідчать державні програми розвитку вищої освіти, у тому числі Закон України «Про вищу освіту», у якому вперше з'являється окремий розділ, що присвячується проблемам забезпечення якості вищої освіти.

Перша спроба концептуалізації проблеми якості вищої освіти належить розробникам Всесвітньої декларації про вищу освіту для ХХІ ст., ухваленої в жовтні 1998 р. за ініціативою ЮНЕСКО. У цьому документі якість вищої освіти постала як багатовимірна стратегія, що охоплює всі її функції та види діяльності: навчальні програми, наукові дослідження і стипендії, укомплектування кадрами, студентів, будівлі, матеріально-технічну базу, обладнання, роботу на благо суспільства й академічне середовище. Підвищення якості пропонувалося досягти шляхом узгодження внутрішнього самооцінювання ЗВО із зовнішнім експертним оцінюванням, урахування реалій та умов організації освітнього процесу, залучення до інституційного оцінювання зацікавлених сторін [31].

У сучасних наукових дослідженнях представлено різноманітні інтерпретації поняття «якість вищої освіти». Так, у зарубіжній науковій літературі останнім часом спостерігається тенденція до побудови багатовимірних моделей якості вищої освіти, де різним вимірам відповідають різні наукові підходи до розкриття змісту цього поняття. Зокрема, популярною є загальна модель Лі Харві і Діани Грін, згідно з якою вирізняють п'ять аспектів поняття якості вищої освіти: виключність (прагнення бути кращим за інших); досконалість або стабільність, придатність до певних цілей (відповідність до вимог клієнтів, потреб або бажань), співвідношення з ціною (можливість та термін повернення інвестицій у вищу освіту) [32, р. 12]. Близькою до їхнього підходу є модель Ж. Перрі, який додатково виокремлює якість вищої освіти як атрибут, що характеризує постійний розвиток [33, р. 108].

Усе більшого поширення в управлінні якістю вищої освіти набуває модель досконалості Європейської організації менеджменту якості (EFQM Excellence Model) [34]. Вона базується на дев'яти показниках. П'ять із них (лідерство, управління персоналом, політика і стратегія, забезпечення ресурсами та ефек-

тивність їхнього використання, технологічні процеси) характеризують якість вищої освіти як можливості, що відображають діяльність установи, а інші чотири (задоволення співробітників, споживачів, вплив на зовнішнє середовище, реалізація потенційних можливостей) – результати, зумовлені можливостями, та зворотний зв'язок від результатів, спрямований на покращання можливостей.

У чинному законодавстві України (закони України «Про освіту», «Про вищу освіту») чітко розмежовуються поняття «якість освіти (вищої освіти)» та «якість освітньої діяльності». Зокрема, у Законі України «Про вищу освіту» (якість вищої освіти визначається як «відповідність умов провадження освітньої діяльності та результатів навчання вимогам законодавства та стандартам вищої освіти, професійним та/або міжнародним стандартам (за наявності), а також потребам заінтересованих сторін і суспільства, що забезпечується шляхом здійснення процедур внутрішнього та зовнішнього забезпечення якості» [35]. Оскільки результатом навчання є сформовані інтегральні якості особистості, то логічним є тлумачення якості вищої освіти як показника особистісного розвитку, стану підготовки випускника, що засвідчує реалізацію освітніх цілей і досягнення ним запланованих результатів освітньо-професійної підготовки. Натомість якість освітньої діяльності трактується як «рівень організації, забезпечення та реалізації освітнього процесу, що забезпечує здобуття особами якісної освіти та відповідає вимогам, встановленим законодавством та/або договором про надання освітніх послуг» [36]. Отже, ЗВО має виконувати допоміжну роль у забезпеченні якості вищої освіти, створювати належні умови для здобуття здобувачами вищої освіти соціальних і професійних якостей відповідно до визначених у стандартах вимог.

Якщо звернутися до вітчизняної наукової літератури, то треба зауважити, що в ній поняття «якість вищої освіти» визначається: 1) як соціальний інститут, 2) педагогічний процес; 3) суспільний процес; 4) процес суб'єкт-суб'єктної взаємодії, 5) загальноцивілізаційний феномен, 6) соціокультурна система та ін. [37, с. 52–54; 38, с. 90; 39, с. 27; 40, с. 36–38].

Виконуючи завдання Болонського процесу щодо розроблення єдиної системи гарантії якості вищої освіти, було створено Європейську асоціацію гарантії якості вищої освіти (*European Association for Quality Assurance in Higher Education, ENQA*). У межах ENQA було розроблено низку документів, що містять загальні вимоги до кваліфікацій та компетентностей фахівців з вищою освітою та поради щодо системного забезпечення якості в європейському просторі вищої освіти. Головними документами ENQA є «Структура кваліфікацій європейської зони вищої освіти» (Європейська рамка кваліфікацій, прийнята у Бергені, 2005 р.) та «Стандарти і рекомендації із забезпечення якості в європейському просторі вищої освіти» (*Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area – ESG*), що містить

три основні частини: стандарти і рекомендації щодо внутрішнього забезпечення якості, стандарти і рекомендації щодо зовнішнього забезпечення якості та стандарти і рекомендації щодо агентств забезпечення якості.

Якість освіти є характеристикою ступеня досягнення мети вищої освіти та визначає здатність системи вищої освіти задовольняти встановлені і передбачені освітні та освітньо-професійні потреби окремої особи або (та) суспільства, віддзеркалює здатність системи вищої освіти задовольняти потреби особистості та суспільства.

У світі відомі три моделі якості вищої освіти, а саме:

1. *«Англійська»* модель, що базується на внутрішній самооцінці академічної спільноти. Формування такого механізму оцінки якості освіти пов'язано зі значною автономією навчальних закладів у Великій Британії і децентралізацією управління освітою. У цій країні існує багаторівнева система акредитації університетів і освітніх програм. В Австралії також панує дана модель оцінки якості освіти, запроваджено новий підхід до акредитації освітніх програм. Процедура акредитації включає, поряд із внутрішніми оцінками й гарантіями якості, зовнішні критерії та рекомендації з боку промислових підприємств.

2. *«Французька»* модель передбачає проведення зовнішнього оцінювання ЗВО на предмет визначення його відповідальності перед суспільством.

3. *«Американська»* модель, яка сьогодні фактично упроваджується в Україні, являє собою органічне поєднання зазначених двох, що дає їй значні переваги та широкі можливості при застосуванні, оскільки передбачено як суспільну, так і державну форми контролю досягнутих результатів [41, с. 109–110].

Держава, визнаючи освіту пріоритетною сферою соціально-економічного, духовного та культурного розвитку суспільства, повинна забезпечувати кожному громадянину належний рівень освітніх послуг, якість вищої освіти. Завданнями системи забезпечення якості вищої освіти в Україні є: забезпечення громадян якісними освітніми послугами, гарантування суспільству того, що ЗВО чи конкретна освітня програма мають правильно сформульовану мету та умови її досягнення; забезпечення прогресу у вищій освіті за рахунок створення критеріїв та принципів ефективності освіти; стимулювання розвитку ЗВО і вдосконалення освітніх програм шляхом безперервного самоаналізу, планування та управління; забезпечення можливості інтеграції у світову систему вищої освіти; забезпечення конкурування вищої освіти України на світовому та європейському ринках освітніх послуг [42, с. 165].

До основних чинників, які зумовлюють ефективність системи забезпечення якості вищої освіти, слід віднести такі:

1. Ставлення до вищої освіти як найвищої цінності, запоруки суспільного прогресу, національної безпеки, конкурентоспроможності держави, вишів, окремої особистості.

2. Належне фінансування ЗВО, гідна оплата праці науково-педагогічних працівників, які реалізують освітньо-виховні цілі та забезпечують якість викладання.

3. Просвітницька діяльність ЗВО, постійне інформування здобувачів, громадськості, працевластуваних, інших зацікавлених сторін про власну стратегію забезпечення якості, спільні завдання і заходи щодо підвищення ефективності освітнього процесу.

4. Пропагування академічної доброчесності, нетерпимість до будь-яких форм її порушення (копіляція, плагіат, фальсифікація), практичне упровадження загальнонаціональної системи антиплагіату та покарання за різні прояви академічної недоброчесності (держслужбовців і чиновників усіх рангів, керівників ЗВО, викладачів, науковців, здобувачів вищої освіти).

5. Особистісна відповідальність стейкхолдерів за результати освітньої діяльності (навчання, викладання, організацію професійно-практичної підготовки, ухвалення управлінських рішень).

6. Постійний моніторинг ефективності систем зовнішнього і внутрішнього забезпечення якості вищої освіти з боку держави, суспільства, громадських організацій, незалежних агенцій.

7. Прозорість механізмів і заходів щодо забезпечення якості вищої освіти, відкритий доступ до інформації про діяльність відповідних органів управління, ЗВО, наукових установ, пов'язану із удосконаленням систем зовнішнього і внутрішнього забезпечення якості [41, с. 14–15].

Зміцнення сучасних умов академічної автономії ЗВО, посилення аксіологічного виміру вищої освіти і зростання свідомого ставлення до здобуття якісної освіти як фундаментальної європейської цінності зумовлюють необхідність формування у ЗВО культури якості вищої освіти. Її творення слід здійснювати на принципах академічної свободи, відповідальності й підзвітності. Це має стати підставою для формування довіри до оцінки якості вищої освіти. При цьому довіра до системи забезпечення якості вищої освіти повинна ґрунтуватися на таких складових:

– прозорість, яка забезпечує зрозумілість і передбачуваність процесів забезпечення якості вищої освіти в оперативному режимі для всіх зацікавлених сторін;

– об'єктивність, яка відображає вимогу незалежності від волі або бажання особистості і забезпечує незаангажованість, неупередженість як використаної інформації, так і результатів прийняття рішень на її основі;

– достовірність, яка є синонімом поняття «істина» і характеризує безспірне, твердо обґрунтоване і доказове знання.

Слід підкреслити, що в системі якості вищої освіти дослідники виділяють різні елементи. Так, І. Анненкова визначає такі елементи, як якість потенціалу вищої освіти, якість процесу вищої освіти і якість результату вищої освіти. На її думку, якість потенціалу вищої освіти виражається в таких характеристиках, як якість освітнього стандарту, якість освітніх програм, якість матеріально-технічної та інформаційно-методичної бази, якість науково-педагогічних кадрів, якість викладання (освітнього процесу, педагогічної діяльності), якість наукових досліджень, якість підготовки абітурієнтів і здобувачів вищої освіти, якість виховання тощо).

Якість процесу вищої освіти – це якість освітньої діяльності, якість технології освіти, використання активних форм навчання, контролю освітнього процесу, якість мотивації викладацького складу на творчість і ефективність педагогічної роботи, якість ставлення здобувачів вищої освіти до навчання, інтенсивність освітнього процесу, методи презентації знань.

Якість вищої освіти характеризує також результат освітньої діяльності: усвідомлення професіоналізму, розпізнання і реалізація індивідуальних здібностей та особливостей, задоволення вимог споживачів, працевлаштування, кар'єра і зарплата, оволодіння методологією самоосвіти, наявність гарантії застосування отриманих знань і практичних навичок із вигодою для здобувачів вищої освіти [43].

А. Василюк, М. Дей, В. Базелюк та інші при характеристиці якості вищої освіти виділяють такі показники: якість змісту освіти; рівень результатів освіти (освіченості особистості); якість освітніх технологій (методів навчання і виховання). При цьому беруться до уваги такі показники, як характер цілей освіти; якість умов їхнього досягнення (матеріально-технічних, методичних, інформаційних, організаційних, соціально-побутових); рівень кваліфікації викладацького складу; якість освітніх програм; рівень розвитку (або підготовленості) абітурієнтів і студентів; корпоративна етика і культура навчального закладу; імідж ЗВО, що забезпечує привабливість своїх випускників на ринку праці; якість управління навчальним закладом [41, с. 162–163].

Найважливіше значення для дослідження проблеми забезпечення якості вищої освіти має те, що її розгляд повинен здійснюватися в контексті Болонського процесу. Україна, будучи членом Болонського процесу, учасником якого вона стала в 2005 р., взяла на себе зобов'язання проводити роботу з приведення якості національної освіти у відповідність до європейських стандартів та узгодження нормативно-правових змін у системі вищої освіти згідно зі стандартами і рекомендаціями європейського простору вищої освіти [44, с. 205–209].

Першими європейськими країнами, що розпочали процес із забезпечення якості вищої освіти, були Велика Британія, Франція і Нідерланди. Вони по-

чали проводити формальну оцінку якості вищої освіти з 1985 р. (при тому, що в політехнічному секторі Великої Британії система зовнішнього оцінювання якості існувала вже з кінця 1960-х рр.). Важливим поштовхом у поширенні практики забезпечення якості вищої освіти в Європі став пілотний проєкт Європейського Союзу, що був реалізований в 1994–1995 рр. Агентство з забезпечення якості освіти Фландрії, Голландії і Німеччини в 1999 р. розробили методику оцінки якості вищої освіти в галузі фізики, пізніше реформовану в університетах усіма агентствами, що співробітничали одне з одним. Болонська декларація надала старт підтримці даної інновації з боку інститутів Європейського Союзу.

2004 р. Європейська комісія запропонувала «п'ять кроків для забезпечення якості». Вони включають у себе: 1) створення всіма інститутами вищої освіти внутрішніх систем забезпечення якості; 2) появу незалежних акредитаційних агентств із питань забезпечення якості; 3) включення національних агентств в європейський реєстр акредитаційних агентств із забезпечення якості і визначення умов реєстрації; 4) можливість для інститутів вищої освіти обирати з реєстру агентство, яке відповідає його профілю і потребам; 5) прийняття результатів оцінювання агентств офіційного реєстру як основи для рішень з ліцензування і фінансування, включаючи право на гранти для студентів.

Вимоги Болонської згоди до систем забезпечення якості освіти визначені «Стандартами і рекомендаціями для забезпечення якості вищої освіти в європейському просторі» (ESG), які розроблені в 2005 р. Європейською асоціацією забезпечення якості вищої освіти (ENQA) разом з Європейською Асоціацією університетів (EUA), Європейською Асоціацією вищих навчальних закладів, що не є університетами (EURASHE), та Європейським студентським міжнародним бюро (ESIB), які утворили групу E4, розробили узгоджені стандарти, процедури та рекомендації із забезпечення якості освіти. Розроблені стандарти і рекомендації (ESG) було схвалено на конференції в Бергені у 2005 р. Даний документ вміщує в собі такі рекомендації: розробити європейські стандарти з внутрішнього і зовнішнього забезпечення якості, а також стандарти для агентств із зовнішнього забезпечення якості; проводити кожні п'ять років циклічне оцінювання європейських агентств із забезпечення якості; зробити акцент на субсідарності, при цьому по можливості проводити оцінювання всередині країни; скласти Європейський реєстр агентств із забезпечення якості; створити Європейський консультативний форум із забезпечення якості вищої освіти [45].

На ювілейній зустрічі міністрів, які відповідають за вищу освіту європейських країн – учасниць Болонського процесу, 11 березня 2010 р. в Будапешті було презентовано принципи розвитку систем гарантій якості освіти, серед яких найважливішими є такі: вищі навчальні заклади несуть основну відпо-

відальність за якість вищої освіти; усі форми і процедури гарантії якості повинні бути зорієнтовані на подальше вдосконалення якості освіти; усі учасники освітнього процесу, і особливо студенти, беруть участь у процедурах і роботі органів гарантії якості; агентства гарантії якості є незалежними тощо.

4 березня 2008 р. в Брюсселі було створено Європейський реєстр забезпечення якості (EQAR), засновником якого стала група E4. Головною умовою включення до реєстру є відповідність ESG та ряд інших критеріїв, визначених у доповіді групи E4 на конференції у Лондоні 2007 р. Метою діяльності EQAR є забезпечення прозорої і доступної інформації про надійні агенції із забезпечення якості освіти, що працюють в Європі, а також сприяння мобільності студентів та підвищення довіри до ЗВО.

На Єреванській конференції (2015 р.) було оновлено і ухвалено нову редакцію Стандартів та рекомендацій щодо забезпечення якості в європейському просторі вищої освіти (ЄПВО) (ESG-2015) [46], у якій було зауважено, що завдання забезпечення якості вищої освіти є багатоплановим і включає: наявність необхідних ресурсів (кадрових, фінансових, матеріальних, інформаційних, наукових, навчально-методичних тощо); організацію навчального процесу, яка найбільш адекватно відповідає сучасним тенденціям розвитку національної та світової економіки та освіти; контроль освітньої діяльності ЗВО та якості підготовки фахівців на всіх етапах навчання та на всіх рівнях: рівні ЗВО, державному та міжнародному (європейському) рівнях. Крім того, було визначено особливості сучасних критеріїв оцінювання якості освіти, які припускають свободу для університетів у формуванні навчальних планів; особливу увагу до якості підготовки фахівців; необхідність постійного вдосконалення освітніх програм з метою підвищення їхньої якості; стимулювання інновацій в освітніх стандартах тощо.

За останній час було ухвалено ще низку важливих документів із забезпечення якості вищої освіти. Зокрема, це Паризьке комюніке чергової конференції міністрів [47], новий Порядок денний ЄС щодо вищої освіти [48], нова редакція QF-EHEA [49] та ін. У них було зауважено, що найближчим часом розвиток європейського простору вищої освіти буде спрямовано на посилення фундаментальних цінностей вищої освіти, що базуються на академічній свободі, інституційній автономії, залученні персоналу і студентів до прийняття рішень на всіх рівнях, сприянні міжнародному взаєморозумінню, усвідомленні етичних питань, посиленні соціальної відповідальності і справедливого доступу до навчання. Крім того, вітатимуться багатопланове партнерство та взаємодія ЗВО із суспільством у різних сферах, збільшення соціальної та громадянської ролі вищої освіти. Деякими з нових трендів із забезпечення якості вищої освіти є:

– заохочення до розвитку освітніх програм, що поєднують цифрові та інші підходи до навчання, у тому числі онлайн-ових програм і програм змішаного навчання, використовують навчання з неповною зайнятістю та модульні можливості;

– створення механізмів, які надаватимуть можливість враховувати якість викладання в академічній кар’єрі;

– визнання кваліфікацій біженців, переміщених осіб та інших осіб з подібними статусами;

– цифровізація додатків до дипломів, а також обміну даними стосовно студентів з урахуванням законодавства про захист даних для забезпечення їхньої мобільності;

– створення знизу вгору мереж закладів вищої освіти на регіональному і міжнародному рівнях для забезпечення кращої взаємодії між навчанням, викладанням, дослідженнями та інноваціями.

19 листопада 2020 р. держави – учасниці Болонського процесу ухвалили Римське міністерське комюніке щодо розвитку вищої освіти до 2030 р., у якому європейський простір вищої освіти розглядається як місце, де студенти, співробітники та випускники університетів можуть вільно пересуватися для навчання, викладання та досліджень. У Римському міністерському комюніке відзначається, що найважливішою ознакою ЄПВО є якісна вища освіта. Тому ЗВО в межах європейського простору вищої освіти повинні підготувати студентів до того, щоб вони стали активними, критичними та відповідальними громадянами, пропонувати можливості навчання протягом усього життя, підтримувати міцну культуру академічної та наукової доброчесності. З метою досягнення цілей сталого розвитку та забезпечення якості вищої освіти сторони Комюніке зобов’язуються до 2030 р. створити інклюзивний, інноваційний і взаємопов’язаний ЄПВО: *інклюзивний* – оскільки кожен студент матиме рівний доступ до вищої освіти й повну підтримку в завершенні навчання та підготовки; *інноваційний* – оскільки він запровадить нові та більш узгоджені методи навчання, викладання й оцінювання, які будуть тісно пов’язані з дослідженнями; *взаємозв’язаний* – оскільки спільні рамки та інструменти будуть і надалі підтримувати та посилювати міжнародну співпрацю й реформи, обмін знаннями та мобільність співробітників і студентів університетів [29].

В останні роки значно зросло міжнародне співробітництво між європейськими агентствами із забезпечення якості вищої освіти. Воно включає такі форми, як залучення іноземних фахівців з окремих дисциплін у процес оцінювання якості вищої освіти або включення їх до складу комісії з акредитації; включення іноземних колег або експертів в орган управління або керівний комітет агентства тієї чи іншої країни; використання чинних міжнародних

стандартів і критеріїв при оцінюванні й акредитації та використання розроблених на міжнародному рівні показників рівня навченості для ступенів бакалавра та магістра. Згодом національні критерії кваліфікації повинні будуть злитися в єдину структуру вимог кваліфікацій ЄПВО, які формуються на основі загального розуміння результатів навчання й компетентностей, які отримуються здобувачами вищої освіти.

В ЄПВО існує низка організацій і структур, які займаються забезпеченням якості вищої освіти: Рада Європи; агентства Європейського Союзу (Агентство з питань освіти, аудіовізуальних засобів і культури, Європейський центр розвитку професійної освіти та Європейська навчальна фундація); Міжнародна асоціація президентів університетів (МАПУ); Європейська Асоціація вищих навчальних закладів (ЄАВНЗ); Європейська Асоціація університетів (ЕАУ); Європейське студентське бюро (ЕСБ); Міжнародна мережа агенцій із забезпечення якості вищої освіти (ММАЗЯ); європейська мережа із забезпечення якості вищої освіти (ЄМЗЯ); Європейський консорціум акредитацій (ЕКА); Транснаціональний європейський проект оцінювання (ТЄПО); Централно- і Східноєвропейська мережа із забезпечення якості вищої освіти (ЦСЄМЗЯ-ВО); Скандинавська мережа із забезпечення якості вищої освіти (СМЗЯВО) та ін.

Реалізація європейських стандартів і рекомендацій із забезпечення якості вищої освіти знаходить імплементацію в діяльності вищої школи України. Статтею 16 розділу V Закону України «Про вищу освіту» визначена структура системи забезпечення якості вищої освіти. Зазначено, що система забезпечення якості вищої освіти в Україні складається з такого:

- 1) система забезпечення закладами вищої освіти якості освітньої діяльності та якості вищої освіти (система внутрішнього забезпечення якості);
- 2) система зовнішнього забезпечення якості освітньої діяльності закладів вищої освіти та якості вищої освіти;
- 3) система забезпечення якості діяльності Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти і незалежних установ оцінювання та забезпечення якості вищої освіти [35].

Система забезпечення якості вищої освіти почала активно упроваджуватись у ЗВО з початком діяльності Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти. До цього ж ЗВО керувалися власним досвідом та бенчмаркінгом кращих освітніх практик. Основними завданнями Агентства є надавати експертну та організаційну підтримку ЗВО, Міністерству освіти і науки України, іншим міністерствам і суспільству, а також брати участь у міжнародній діяльності із забезпечення якості та співпраці стосовно оцінювання. Закон України «Про вищу освіту» визначає, що Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти співпрацює з національними та міжнародни-

ми інституціями у сфері вищої освіти, зокрема з тими, основним напрямом діяльності яких є забезпечення якості вищої освіти та акредитація.

Ефективними інструментами забезпечення якості вищої освіти України слугують європейські та національна рамки кваліфікацій, зокрема Рамка кваліфікацій європейського простору вищої освіти (РК ЄПВО, 2005), Міжнародний проєкт Європейської комісії «Гармонізація освітніх структур в Європі» (TUNING Project, 2006), Європейська рамка кваліфікацій для навчання впродовж життя (ЄРК НВЖ, 2003), Національна рамка кваліфікацій (НРК, 2011), Міжнародна стандартна класифікація освіти (ISCED, 2013), а також імплементація систем внутрішнього та зовнішнього забезпечення якості вищої освіти відповідно до стандартів і рекомендацій щодо забезпечення якості в європейському просторі вищої освіти.

Висновки. В умовах інформаційного суспільства немає і не може бути єдиної інтернаціональної системи забезпечення гарантії якості вищої освіти. Кожна країна, у тому числі й Україна, вирішує це питання з врахуванням особливостей національної системи вищої освіти. Але при цьому обов'язково береться до уваги світовий та загальноєвропейський досвід із забезпечення якості вищої освіти. Система вищої освіти України мусить йти шляхом взаємного наближення власних напрацювань та новітнього європейського досвіду в питанні забезпечення якості вищої освіти в сучасних умовах соціального розвитку. Це сприятиме зростанню конкурентоспроможності випускників українських ЗВО, повноцінному входженню вищої школи України до європейського простору вищої освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Клімова Г. П. Освіта як феномен цивілізації : автореф. ... д-ра філос. наук : 09.00.03. Харків, 1997. 39 с.
2. Климова Г. П. Образование в контексте цивилизационного развития : монографія. Харків : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2007. 248 с.
3. Концептуальні засади становлення інноваційного суспільства в Україні : монографія / кол. авт.: Г. П. Клімова, С. М. Іванов, Л. С. Шевченко та ін. ; за ред. Ю. Є. Атаманової, Г. П. Клімової. Харків : Право, 2015. 450 с.
4. Panfilov O., Trebin M., Savchenko O. Postmodernist interpretation of education. *The XXVII International Scientific and Practical Conference «Multidisciplinary academic notes. Theory, methodology and practice», July 12–15, 2022, Prague, Czech Republic.* Prague, Czech Republic: ISG-Konf. com., 2022. P. 352–356.
5. Клімова Г. П. Юридичний конфлікт: причини і сутність. *Вісник Академії правових наук України.* 2002. № 1 (28). С. 99–105.
6. Клімова Г. П. Парадигмальні концепти інноваційного розвитку вищої освіти України. *Право і інновації.* 2015. № 1. С. 11–18.
7. Конфліктологія: загальна та юридична : підручник / Л. М. Герасіна, М. П. Требін, О. М. Сахань, В. Д. Воднік ; за заг. ред. Л. М. Герасіної. Харків : Право, 2021. 224 с.

8. Соціологія : підручник / М. П. Требін, В. Д. Водник, Г. П. Клімова та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2010. 224 с.
9. Батечко Н. Г. Феномен якості вищої освіти в сучасному науковому дискурсі. *Освітологічний дискурс*. 2017. № 3/4 (18/19). С. 1–16.
10. Жорнова О. І. Науково-педагогічне пізнання вищої освіти України: стан і тенденції : монографія. Київ : Видав.-полігр. центр «Київ. ун-т», 2013. 207 с.
11. Карпенчук С. Г. Філософія освіти (загальна теорія педагогіки) : монографія. Київ : Слово, 2013. 688 с.
12. Кристопчук Т. Система забезпечення якості вищої освіти: зарубіжний досвід. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. 2016. Вип. 3/4 (48/49). С. 99–103.
13. Мороз В., Мороз С. Зміст дефініції «якість вищої освіти» в контексті наукових поглядів представників східноєвропейських наукових шкіл. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2017. № 2. С. 59–71.
14. Розвиток системи забезпечення якості вищої освіти в Україні: інформаційно-аналітичний огляд / укладачі: Т. Добко, І. Золотарьова, С. Калашнікова та ін. ; за заг. ред. С. Калашнікової, В. Лугового. Київ : НВЦ «Пріоритети», 2015. 84 с.
15. Сидоренко Н. С. Забезпечення якості вищої освіти в Україні: імплементація європейських стандартів і рекомендацій. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2016. Вип. 49 (102). С. 348–356.
16. Станкевич І. В. Сутність поняття «якість вищої освіти» у сучасних умовах розвитку. *Економічний часопис – XXI*. 2015. № 9/10. С. 60–63.
17. Требін М. П. Освіта в умовах глобалізації. *Матеріали III Міжнародної наукової конференції «Студентська молодь в умовах глобалізації» (м. Дніпро, 21 квіт. 2017 р.)* / відп. за вип. проф. В. В. Кривошеїн. Дніпро : Грані, 2017. С. 29–33.
18. Argyris C., Schön D. A. *Organizational Learning II: Theory, Method and Practice*. Boston, MA : Addison-Wesley Pub. Co., 1996. xxix, 305 p.
19. Becker G. S. *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. 3rd ed. Chicago : The University of Chicago Press, 1993. xxii, 390 p.
20. Brennan J., Williams R., Harris R., McNamara D. An Institutional Approach to Quality Audit. *Studies in Higher Education*. 1997. Vol. 22, Issue 2. P. 173–186.
21. Brockerhoff L., Husiman J., Laufer M. *Quality in Higher Education: A literature review*. Gent, Belgium : CHEGG, 2015. iv, 50 p.
22. Brown R. *Quality assurance in higher education: The UK experience since 1992*. London : Routledge, 2004. 224 p.
23. *Global trends in higher education quality assurance : challenges and opportunities in internal and external quality assurance* / edited by Susanna Karakhanyan and Bjørn Stensaker. Leiden ; Boston : Brill | Sense, 2020. xxiii, 348 p.
24. Harris-Huermert S. Evaluators of Higher Education in Germany: Are they 'fit for purpose'? *Quality in Higher Education*. 2008. Vol. 14, No 1. P. 55–65.
25. Helmke A., Hornstein W., Terhart E. Qualität und Qualitätssicherung im Bildungsbereich. Zur Einleitung in das Beiheft. *Qualität und Qualitätssicherung im Bildungsbereich*:

- Schule, Sozialpädagogik, Hochschule* / Herausgegeben von Andreas Helmke, Walter Hornstein und Ewald Terhart. Weinheim und Basel : Beltz Verlag, 2000. S. 7–14. (Zeitschrift für Pädagogik, Beiheft; 41).
26. Papadopoulos G. S. Education 1960–1990: The OECD Perspective. Paris : OECD, 1994. 203 p.
27. Sallis E. Total quality management in education. 3rd ed. London : Kogan Page ; Sterling, VA : Stylus Pub., 2002. viii, 168 p.
28. Національна доктрина розвитку освіти / затв. Указом Президента України від 17 квіт. 2002 р. №347/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text> (дата звернення: 20.02.2023).
29. The Rome Communiqué of the Regular Conference of Ministers. URL: <https://rm.coe.int/rome-ministerial-communication-19-11-20/1680a07857> (accessed date: 20.02.2023).
30. Требін М. П. Освіта у сучасному суспільстві. Міжнародна наукова конференція «Соціально-гуманітарні аспекти педагогіки вищої школи», м. Харків, ХДАДМ, 17–18 квіт. 2008 р. : зб. матеріалів. Харків : ХДАДМ, 2008. С. 82–85.
31. Всемирная декларация о высшем образовании для XXI века: подходы и практические меры (Париж, 5–9 окт. 1998 г.). URL: <https://www.lawmix.ru/abrolaw/9374> (дата обращения: 20.02.2023).
32. Harvey L, Green D. Defining quality. *Assessment & Evaluation in Higher Education*. 1993. Vol. 18, No 1. P. 9–34.
33. Parri J. Quality in Higher Education. *Vadyba / Management*. 2006. Vol. 2, Num. 11. P. 107–111.
34. Uygur A., Sümerli S. The EFQM Excellence Model. *International Review of Management and Business Research*. 2013. Vol. 2, Issue 4. P. 980–993.
35. Про вищу освіту: Закон України від 1 лип.2014 р. № 1556-VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 20.02.2023).
36. Про освіту: Закон України від 5 верес. 2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 20.02.2023).
37. Степенко Г. В., Корсак К. В. Теоретичні і практичні аспекти забезпечення якості професійної освіти у країнах Європи. *Стан і проблеми розвитку профтехосвіти у розвинених країнах*. Т. 3. Київ : Ін-т систем. досліджень, 1999. С. 51–62.
38. Кучма Р. Сучасні системи управління якістю вищої освіти в контексті вимог Болонського процесу. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 2010. Вип. 94–96. С. 87–93.
39. Токман А., Распошнюк І. Сутність і структура поняття «якість освіти у ВНЗ» у педагогічній літературі. *Освіта на Луганщині*. 2013. № 1. С. 25–29.
40. Клімова Г. П. Інтерпретація поняття «якість вищої освіти»: соціолого-філософська рефлексія. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія «Соціологія». 2016. № 3 (30). С. 34–44.
41. Якість вищої освіти: теорія і практика : навч.-метод. посіб. / за наук. ред. А. Васильюк, М. Дей ; кол. авторів: А. Василюк, М. Дей, В. Базелюк та ін. ; НАПН України, Університет менеджменту освіти. Київ ; Ніжин : Лисенко М. М., 2019. 176 с.

42. Головенкин В. П. Педагогіка вищої школи : підручник. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. 290 с.
43. Анненкова І. П. Критерії і показники якості освіти у ВНЗ. *Наука і освіта*. 2011. №8. С. 4–7.
44. Клімова Г. П. Якість вищої освіти: європейський вимір. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія*. 2016. №1(28). С. 203–211.
45. Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти. Київ : Ленвіт, 2006. 35 с.
46. Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG). Kyiv : CS Ltd., 2015. 32 p.
47. Paris Communiqué. *Paris, May 25th 2018*. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8/2018/06/06/12/paris-communiqueenua2018.pdf> (accessed date: 20.02.2023).
48. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European economic and social Committee and the Committee of the Regions on a renewed EU agenda for higher education. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017DC0247&from=DA> (accessed date: 20.02.2023).
49. The Framework of Qualifications of the European Higher Education Area. URL: http://www.ehea.info/media.ehea.info/file/2018_Paris/77/8/EHEAParis2018_Communique_AppendixIII_952778.pdf (accessed date: 20.02.2023).

REFERENCES

1. Klimova, H. P. (1997). *Osvita yak fenomen tsyvilizatsii* [Education as a phenomenon of civilization]. Avtoref. ... d-ra filos. nauk. 09.00.03. Kharkiv [in Ukrainian].
2. Klimova, G. P. (2007). *Obrazovanie v kontekste tsivilizatsionnogo razvitiia* [Education in the context of civilizational development]: monografiia. Kharkiv: Vid. SPD FO Vapniarchuk N. M. [in Russian].
3. Klimova, H. P., Ivanov S. M., & Shevchenko, L. S., et al. (2015). *Kontseptualni zasady stanovlennia innovatsiinoho suspilstva v Ukraini* [Conceptual foundations of the formation of an innovative society in Ukraine]: monohrafiia / za red. Yu. Ye. Atamanovoi, H. P. Klimovoi. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
4. Panfilov, O., Trebin, M., & Savchenko, O. (2022). Postmodernist interpretation of education. *The XXVII International Scientific and Practical Conference «Multidisciplinary academic notes. Theory, methodology and practice», July 12–15, 2022, Prague, Czech Republic*, Pp. 352–356. Prague, Czech Republic: ISG-Konf. com.
5. Klimova, H. P. (2002). Yurydychnyi konflikt: prychny i sutnist. [Legal conflict: causes and essence]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy – Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 1 (28), 99–105 [in Ukrainian].
6. Klimova, H. P. (2015). Paradihmalni kontsepty innovatsiinoho rozvytku vyshchoi osvity Ukrainy [Paradigmatic concepts of innovative development of higher education in Ukraine]. *Pravo i innovatsii – Law and innovation*, 1, 11–18 [in Ukrainian].

7. Herasina, L. M., Trebin, M. P., Sakhan, O. M., & Vodnik, V. D. (2021). *Konfliktolohiia: zahalna ta yurydychna* [Conflictology: general and legal]: pidruchnyk / za zah. red. L. M. Herasinoi. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
8. Trebin, M. P., Vodnyk, V. D., & Klimova, H. P., et al. (2010). *Sotsiologhiia* [Sociology]: pidruchnyk / za red. M. P. Trebina. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
9. Batechko, N. H. (2017). Fenomen yakosti vyshchoi osvity v suchasnomu naukovomu dyskursi [The phenomenon of the quality of higher education in modern scientific discourse]. *Osvitolohichniy dyskurs – Educational discourse*, 3/4 (18/19), 1–16 [in Ukrainian].
10. Zhornova, O. I. (2013). Naukovo-pedahohichne piznannia vyshchoi osvity Ukrainy: stan i tendentsii [Scientific and pedagogical knowledge of higher education of Ukraine: state and trends]: monohrafiia / Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet» [in Ukrainian].
11. Karpenchuk, S. H. (2013). *Filosofii osvity (zahalna teoriia pedahohiky)* [Philosophy of education (general theory of pedagogy)]: monohrafiia. Kyiv: Slovo [in Ukrainian].
12. Krystopchuk, T. (2016). Systema zabezpechennia yakosti vyshchoi osvity: zarubizhnyi dosvid [Quality assurance system of higher education: foreign experience]. *Nepererna profesiina osvita: teoriia i praktyka – Continuous professional education: theory and practice*, 3/4 (48/49), 99–103 [in Ukrainian].
13. Moroz, V., & Moroz, S. (2017). Zmist definitsii «iakist vyshchoi osvity» v konteksti naukovykh pohliadiv predstavnykiv skhidnoevropeyskykh naukovykh shkil [The content of the definition of «quality of higher education» in the context of the scientific views of representatives of Eastern European scientific schools]. *Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnymi systemamy – Theory and practice of social systems management*, 2, 59–71 [in Ukrainian].
14. Kalashnikova, S., & Luhovyi, V. (Eds.) (2015). Rozvytok systemy zabezpechennia yakosti vyshchoi osvity v Ukraini: informatsiino- analitychnyi ohliad [Development of the quality assurance system of higher education in Ukraine: informational and analytical review] / ukladachi: T. Dobko, I. Zolotarova, S. Kalashnikova, V. Kovtunets, S. Kurbatov, I. Lynova, V. Luhovyi, I. Prokhor, Yu. Rashkevych, I. Sikorska, Zh. Talanova, T. Finikov, S. Sharov. Kyiv: DP «NVTs «Priorytety» [in Ukrainian].
15. Sydorenko, N. S. (2016). Zabezpechennia yakosti vyshchoi osvity v Ukraini: implementatsiia yevropeyskykh standartiv i rekomendatsii [Quality assurance of higher education in Ukraine: implementation of European standards and recommendations]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh – Pedagogy of creative personality formation in higher and secondary schools*, 49 (102), 348–356 [in Ukrainian].
16. Stankevych, I. V. (2015). Sutnist poniattia «iakist vyshchoi osvity» u suchasnykh umovakh rozvytku [The essence of the concept «quality of higher education» in modern conditions of development]. *Ekonomichniy chasopys-XXI – Economic magazine – XXI*, 9/10, 60–63 [in Ukrainian].
17. Trebin, M. P. (2017). Osvita v umovakh hlobalizatsii [Education in the conditions of globalization]. *Materialy III Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Studentska molod v umovakh hlobalizatsii» (m. Dnipro, 21 kvitnia 2017 r.)*, Pp. 29–33 / vidp. za vypusk profesor V. V. Kryvoshein. Dnipro: Hrani [in Ukrainian].

18. Argyris, C., & Schön, D. A. (1996). *Organizational Learning II: Theory, Method and Practice*. Boston, MA: Addison-Wesley Pub. Co.
19. Becker, G. S. (1993). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. 3rd ed. Chicago: The University of Chicago Press.
20. Brennan, J., Williams, R., Harris, R., & McNamara, D. (1997). An Institutional Approach to Quality Audit. *Studies in Higher Education*, 22 (2), 173–186.
21. Brockerhoff, L., Husiman, J., & Laufer, M. (2015). *Quality in Higher Education: A literature review*. Gent, Belgium: CHEGG.
22. Brown, R. (2004). *Quality assurance in higher education: The UK experience since 1992*. London: Routledge.
23. Karakhanyan, S., & Stensaker, B. (Eds.) (2020). *Global trends in higher education quality assurance: challenges and opportunities in internal and external quality assurance*. Leiden; Boston: Brill | Sense.
24. Harris-Huemmert, S. (2008). Evaluators of Higher Education in Germany: Are they 'fit for purpose'? *Quality in Higher Education*, 14 (1), 55–65.
25. Helmke, A., Hornstein, W., & Terhart, E. (2000). Qualität und Qualitätssicherung im Bildungsbereich. Zur Einleitung in das Beiheft. In Helmke, A., Hornstein, W., & Terhart, E. (Hrsg). *Qualität und Qualitätssicherung im Bildungsbereich: Schule, Sozialpädagogik, Hochschule*, S. 7–14. Weinheim und Basel: Beltz Verlag. (Zeitschrift für Pädagogik, Beiheft; 41).
26. Papadopoulos, G. S. (1994). *Education 1960–1990: The OECD Perspective*. Paris: OECD.
27. Sallis, E. (2002). *Total quality management in education*. 3rd ed. London: Kogan Page; Sterling, VA: Stylus Pub.
28. Natsionalna doktryna rozvytku osvity [National doctrine of education development]. Zatverdzheno Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 17 kvitnia 2002 r. № 347/2002. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text> [in Ukrainian].
29. The Rome Communiqué of the Regular Conference of Ministers. Retrieved from <https://rm.coe.int/rome-ministerial-communication-19-11-20/1680a07857>.
30. Trebin, M. P. (2008). Osvita u suchasnomu suspilstvi [Education in modern society]. *Mizhnarodna naukova konferentsiia: Sotsialno-humanitarni aspekty pedahohiky vyshchoi shkoly, m. Kharkiv, KhDADM, 17–18 kvitnia 2008 r.*, Pp. 82–85 / Zbirnyk materialiv. Kharkiv: KhDADM [in Ukrainian].
31. Vsemirnaia deklaratsiia o vysshem obrazovanii dlia XXI veka: podkhody i prakticheskie mery [The World Declaration on Higher Education for the 21st Century: Approaches and Practical Measures] (Parizh, 5–9 oktjabrja 1998 goda). Retrieved from <https://www.lawmix.ru/abrolaw/9374> [in Russian].
32. Harvey, L., & Green, D. (1993). Defining quality. *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 18 (1), 9–34.
33. Parri, J. (2006). Quality in Higher Education. *Vadyba / Management*, 2 (11), 107–111.
34. Uygur, A., & Sümerli, S. (2013). The EFQM Excellence Model. *International Review of Management and Business Research*, 2 (4), 980–993.

35. Pro vyshchu osvitu [About higher education]: Zakon Ukrainy vid 01.07.2014 r. № 1556-VII. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> [in Ukrainian].
36. Pro osvitu [About education]: Zakon Ukrainy vid 05.09.2017 r. №2145-VIII. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> [in Ukrainian].
37. Stepenko, H. V., & Korsak, K. V. (1999). Teoretychni i praktychni aspekty zabezpechennia yakosti profesiinoi osvity u krainakh Yevropy [Theoretical and practical aspects of ensuring the quality of vocational education in European countries]. *Stan i problemy rozvytku proftekhosvity u rozvynenykh krainakh* [The state and problems of the development of vocational education in developed countries], Pp. 51–62. Vol. 3. Kyiv: Instytut system. doslidzhen [in Ukrainian].
38. Kuchma, R. (2010). Suchasni systemy upravlinnia yakistiu vyshchoi osvity v konteksti vymoh Bolonskoho protsesu [Modern quality management systems of higher education in the context of the requirements of the Bologna process]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofiia. Politolohiia – Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Philosophy. Politicalogy*, 94–96, 87–93 [in Ukrainian].
39. Tokman, A., & Rasposhniuk, I. (2013). Sutnist i struktura poniattia «iakist osvity u VNZ» u pedahohichnii literaturi [The essence and structure of the concept of «quality of education in universities» in pedagogical literature]. *Osvita na Luhanshchyni – Education in Luhansk region*, 1, 25–29 [in Ukrainian].
40. Klimova, H. P. (2016). Interpretatsiia poniattia «iakist vyshchoi osvity»: sotsiolofo-filosofska refleksiiia [Interpretation of the concept of «quality of higher education»: sociological and philosophical reflection]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Ser. Sotsioloheia – Bulletin of the National University «Yaroslav Mudryi Law Academy of Ukraine». Ser. Sociology*, 3 (30), 34–44 [in Ukrainian].
41. Vasyliuk, A., Dei, M., & Bazeliuk, V., et al. (2018). *Yakist vyshchoi osvity: teoriia i praktyka* [The quality of higher education: theory and practice]: navchalno-metodychnyi posibnyk / za nauk. red. A. Vasyliuk, M. Dei; NAPN Ukrainy, Universytet menedzhmentu osvity. Kyiv; Nizhyn: Vydavets PP Lysenko M. M. [in Ukrainian].
42. Holovenkyn, V. P. (2019). *Pedahohika vyshchoi shkoly* [Higher school pedagogy]: pidruchnyk. 2-he vyd., pererobl. i dopovn. Kyiv: KPI im. Ihoria Sikorskoho [in Ukrainian].
43. Annienkova, I. P. (2011). Kryterii i pokaznyky yakosti osvity u VNZ [Criteria and indicators of the quality of education in universities.]. *Nauka i osvita – Science and education*, 8, 4–7 [in Ukrainian].
44. Klimova, H. P. (2016). Yakist vyshchoi osvity: yevropeiskyi vymir [Quality of higher education: the European dimension]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Ser. Filosofiia – Bulletin of the National University «Yaroslav Mudryi Law Academy of Ukraine». Ser. Philosophy*, 1 (28), 203–211 [in Ukrainian].

45. *Standarty i rekomendatsii shchodo zabezpechennia yakosti v Yevropeiskomu prostori vyshchoi osvity* [Standards and recommendations for quality assurance in the European area of higher education] (2006). Kyiv: Lenvit [in Ukrainian].
46. *Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG)* (2015). Kyiv: CS Ltd.
47. Paris Communiqué. *Paris, May 25th 2018*. Retrieved from <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8/2018/06/06/12/paris-communiqueenua2018.pdf>.
48. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European economic and social Committee and the Committee of the Regions on a renewed EU agenda for higher education. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017DC0247&from=DA>.
49. The Framework of Qualifications of the European Higher Education Area. Retrieved from http://www.ehea.info/media.ehea.info/file/2018_Paris/77/8/EHEAParis2018_Communique_AppendixIII_952778.pdf.

Klimova Galina Pavlovna, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Professor of the Department of Sociology and Political Science, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

QUALITY ASSURANCE IN HIGHER EDUCATION: EUROPEAN AND DOMESTIC EXPERIENCE

The article analyzes various theoretical and methodological approaches of defining the concept of the «quality of higher education». Special attention is paid to the analysis of the quality system of higher education. The European experience of ensuring the quality of higher education is highlighted. The standards and procedures for ensuring the quality of higher education agreed at the European level in accordance with the requirements of the Bologna Declaration are considered. The directions for the creation of a system for ensuring the quality of higher education in Ukraine are substantiated. The domestic experience of implementing the main principles of ensuring the quality of higher education into the national system of higher education is presented.

Keywords: *higher education, quality of higher education, educational process, factors influencing the quality of higher education, ways of ensuring the quality of higher education.*

UDC 316.343.7

DOI: [HTTPS://DOI.ORG/10.21564/2663-5704.57.276680](https://doi.org/10.21564/2663-5704.57.276680)

Volianska Olena Volodymyrivna, Ph.D. in Sociology, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Sociology and Political Science,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine
e-mail: volyanskaya@ua.fm
ORCID ID: 0000-0002-5907-7710

PROBLEMS AND PERSPECTIVES OF MASS OPINION POLLS

In the twenty-first century, there is a significant crisis in electoral procedures, which is manifested in a decline in confidence in them. It coincided with a crisis in the survey technology of public opinion research, which is manifested in a decrease in efficiency, an increase in the number of refusals, a systematic error of representativeness and dependence of results on the wording of questions. The first crisis plays into the hands of populist strategies, as those who refused to participate in the survey are not included in the sample, and the second crisis requires the development of new ways to extract and process information about individual behavior, such as the analysis of algorithms, statistics of Internet sites, and big data analysis. The purpose of this article is to answer the question of what the prospects for the development of public opinion may be considering the growing problems of representativeness.

Keywords: *public opinion, polls, representation error, plebiscitary democracy, manipulation, prospects for mass polls, sampling, democracy, autocracy.*

Problem setting. One of the most common ways to get an idea of what society thinks has been mass polls. Since their emergence as a popular tool for predicting the outcome of political elections, the debate about what exactly they measure and whether they do more harm than good has continued unabated. The paradox is that the market for mass polls presents them as a tool that impartially captures objective reality, while in fact this reality is largely shaped by the polls themselves. This characteristic could not but make it one of the most important tools of political manipulation [1, p. 20]. In the XXI century there is a significant crisis of electoral procedures, manifested in the decline of confidence in them. It coincided with the crisis of polling technology of public opinion study: which is manifested in the decrease of efficiency, increase in the number of refusals, systematic error of representativeness and dependence of the results on the formulation of questions. The first crisis plays into the hands of populist strategies, as the sample does not include those who refused to participate in the survey, while the second crisis

requires the development of new ways to extract and process information about the behavior of individuals, such as algorithm analysis, Internet site statistics, and big data analysis [2, p. 118–120]. New technologies for shaping public opinion through networks, new methods for studying communication in these networks, and even methods for predicting election results by the behavior of network users have already emerged. At the same time, big data repositories are developing – they can sometimes provide a mass of information about each person that cannot be obtained from polls. There is good reason to believe that the usual ways of existing and measuring public opinion are in crisis today, and that we will see a major transformation of public opinion in the near future.

Analysis of recent research and publications. The German sociologist Ferdinand Tönnies, by using the conceptional tools of his theory of *Gemeinschaft* and *Gesellschaft* [3], argued (*Kritik der öffentlichen Meinung*, 1922), that 'public opinion' has the equivalent social function in societies (*Gesellschaften*) which religion has in communities (*Gemeinschaften*) [4]. German social theorist Jürgen Habermas contributed the idea of public sphere to the discussion of public opinion. According to Habermas, the public sphere, or bourgeois public, is where «something approaching public opinion can be formed» [5, p. 398–404]. Habermas claimed that the Public Sphere featured universal access, rational debate, and disregard for rank. However, he believes that these three features for how public opinion are best formed are no longer in place in western liberal democratic countries. Public opinion, in western democracy, is highly susceptible to elite manipulation.

The American sociologist Herbert Blumer has proposed an altogether different conception of the 'public'. According to Blumer, public opinion is discussed as a form of collective behavior (another specialized term) which is made up of those who are discussing a given public issue at any one time [6, p. 219]. Given this definition, there are many publics; each of them comes into being when an issue arises and ceases to exist when the issue is resolved. Blumer claims that people participate in public in different capacities and to different degrees. So, public opinion polling cannot measure the public. An educated individual's participation is more important than that of a drunk. The 'mass' in which people independently make decisions about, for example, which brand of toothpaste to buy, is a form of collective behavior different from the public.

Public opinion plays an important role in the political sphere. Cutting across all aspects of relationship between government and public opinion are studies of voting behavior. These have registered the distribution of opinions on a wide variety of issues, have explored the impact of special interest groups on election outcomes and have contributed to our knowledge about the effects of government propaganda and policy.

One of the key ones is the concept of public opinion proposed by Walter Lippmann. The criticism of the polling method becomes, for W. Lippman, the starting point for the separation of public opinion with a small letter and Public Opinion with a capital letter:

– Public Opinion with a small letter, or more precisely, Public Opinion, is that knowledge about the world around us that concerns or interests' people themselves, derived from the behavior of other people or all that is called public events. In such instances, people use the prefabrications of stereotypical schemes, interpretations, morals, etc., common to others and borrowed from them, to guide the play of the imagination and the very vision of events.

– Public Opinion with a capital letter is the image of reality according to which groups of people or individuals acting on behalf of groups, such as statesmen, act [7, p. 268].

Starting from this distinction, W. Lippmann, already as a sociologist and political scientist, begins to criticize democracy whose early theories naively assumed that public opinions themselves maximize the public utility of political decisions. Hence, the main task of democracy is to ensure that in his contemporary society Public Opinion is shaped, influenced, and accounted for in a reasonable and rational way, whether in the areas of governance or politics.

Social scientists, starting with Pierre Bourdieu, have reproached opinion polls for constructing their own reality the moment they declare their subject. The point is not that polls are insufficiently rigorous or that their results are falsified, but that they

quietly sneak into their «objective» picture of society the assumption that public opinion is only the sum of the opinions of random individuals [8, p. 124–130]. The real units of public opinion are organized groups: communities, clubs, families, parties, gangs, companies, classes. Depending on the situation, the opinion of some of them is important and influences the direction of change in society, while the opinion of others is insignificant or absent altogether. Similarly, within these groups, some individuals have a determining influence on decisions and actions, while others have no influence at all [9]. Thus Gallup and his followers first invent a technology to measure some parameter, then substantiate it by giving it the name of public opinion (which previously stood for other phenomena), and suddenly announce that the only way to encounter this newly discovered object is to use the technology they propose. Are the results of polls a public reaction to information, an officially preferred opinion that is safe to voice publicly, or have they become part of political technology unbeknownst to others? Without questioning the quality of the poll itself, it is questionable what the numbers reflect: the official viewpoint that the respondent can voice or the out-of-sample disclaimers.

The purpose of this article is to answer the question of what the prospects for public opinion might be considering the growing problems of representativeness.

Paper objective. The political argument is, on the one hand, that the isolated individual, who may have no opinion at all on the question being asked, begins to reason about it in the terms in which it is asked, and to choose one of the options suggested by the pollster. On the other hand, the same power that draws up polls also controls the information field, which rushes to the aid of the perplexed individual, offering both its vision of what problems are most important and what ways to solve them are acceptable. Finally, reducing all democratic procedures to this kind of polling cuts off political participation altogether, leaving citizens to wait until they are randomly sampled and able to express their opinions. As a result, it turns out that such «improvement of democracy» actually leads to the concentration of power in the same hands, not so much eliminating the traditional tools of grassroots political interference, as depriving them of legitimacy: after all, even if there are many discontented, it is possible to object to their protests that their opinion has already been studied, published and work on this issue is already underway within the framework of legitimate authorities, or, as Russian authorities like to say, «the conflict is resolved in a legal framework».

This model of public opinion became popular in the early 20th century in connection with the idea of plebiscitary democracy, whose theorists were alarmed by the growing claims of the «incompetent and irresponsible crowd» to govern the state and were looking for something to counter them [10]. One major solution for subsequent history was formulated by Max Weber in the idea of a presidential republic, where real political decisions are made by the old elites in general, but are democratically justified by universal suffrage, acting as acclamations (an ancient Roman form of legitimizing imperial decrees, consisting merely in the approval of citizens in the street after they have been read out). «Electoral procedures, the principle of plebiscite became for them [theorists of modern plebiscitary democracy] a way to radically limit democracy in conditions of general democratization of political life» [11].

Contemporary, quantitative approaches to the study of public opinion may be divided into four categories:

1. Quantitative measurement of opinion distributions.
2. Investigation of the internal relationships among the individual opinions that make up public opinion on an issue.
3. Description or analysis of the public role of public opinion.
4. Study both of the communication media that disseminate the ideas on which opinions are based and of the uses that propagandists and other manipulators make of these media.

The rapid spread of public opinion measurement around the world is reflection of the number of uses to which it can be put. Public opinion can be accurately obtained through survey sampling. Both private firms and governments use surveys to inform public policies and public relations.

Let us highlight the main errors in analyzing the results of public opinion polls. First, contrary to common perceptions, public opinion is not only and not so much about poll numbers, which tell us what percentage of people support a particular political position, party, or candidate. Context matters: we tend to forget that people tend to change their position depending on whether they are asked in a poll or in an election, but also depending on who is asking and who forms the list of possible answers. This, and many other small and large factors make the results of polls much less objective than they appear at first glance.

The second myth is the notion that polls are the responsibility of sociology. In fact, polls are a toolkit of political scientists and political technologists, and sociologists traditionally treat them only as one of the tools. Finally, the third myth is that in a truly democratic society decisions would have to be made strictly according to the mass preferences reflected in the poll numbers. The very idea of expressing public opinion through the aggregation of individual opinions derives from the notion of plebiscitary democracy, which reduces the role of society to the crowd, which legitimizes the leader by its support.

Are polls a political technology? This was most succinctly formulated by Pierre Bourdieu, whose essay with the catchy title «Public Opinion Does Not Exist» reflects the thesis that polls themselves create an agenda in which the respondent has only to choose from a limited set of options that have already been picked up. That is, polls are not a tool for researching public opinion, but one of the mechanisms for its production. These kinds of cyclical dependencies make public opinion (and its numerical expression in the form of mass surveys) a difficult object to study. This is complicated by two factors. First, the notorious tyranny of the majority, predicted by Mill, is taking on a compelling numerical content and beginning to exert pressure on a minority that chooses to remain silent, further increasing the pressure of the majority – this «spiral of silence» first described by Elizabeth Noel-Neumann in Third Reich Germany seems more relevant now than ever. Second, the question of how public opinion and political action relate remains open. A leader in a plebiscitary/caucus democracy has power insofar as he can present public opinion figures as his own legitimization. Proponents of a radically skeptical view of the role of public opinion in democracy argue that in representative democracy politicians ignore public opinion and only use the tools that measure it to advance their own agenda [9]. The truth is probably somewhere in the middle. In the American case, this is especially interesting to observe around the academic debate about the interdependence of U. S. Supreme Court decisions and public opinion: some argue that the Supreme

Court follows public opinion [12], while others argue that, on the contrary, public opinion changes under the influence of Supreme Court decisions [11].

What is the main problem with polls, and is it possible to solve it by alternative methods to polling technologies? Or is the problem not with polls, but with their use, as manipulative technologies or as a constructor of public opinion. If the problem of measuring public opinion is solved by new poll-free methods of data collection, the problem of manipulation of public opinion data is quite difficult to solve. To date, there are four assumptions about how public opinion will evolve in the future.

The first perspective is that the number of mass polls will increase, creating the illusion of plebiscitary democracy. The legitimacy of political leaders will rely on the publication of poll results. Significant risks of this perspective are associated with the problem of representation of those social groups who are not sampled for several reasons (lack of access of interviewers, low civic participation in polls, etc.).

The second perspective involves using data from algorithms search queries, neuromarketing, and other digital data instead of surveys. Digital traces can tell us more reliably about the behavior of different social groups. This perspective shifts the focus of analysis from opinion to behavior. Despite the seeming objectivity of these methods, a significant problem can be the misinterpretation of behavior. Second, behavioral patterns can change rapidly.

The third perspective suggests the possibility of evaluating opinions, the source of which is social networks. In this case, the method of textual analysis is used. However, such analysis implies access to users' personal pages, which would no doubt require permissions to use this data. In democracies, no one would do that.

The fourth perspective is related to the idea of deliberative democracy, the meaning of which is that there is no single public opinion. There is segmented public opinion.

Conclusions. When talking about the study of public opinion in an authoritarian country at war, several important aspects must be considered. First, contrary to the picture presented by the media, public opinion is never monolithic and integral. In opinion polls, respondents are randomly selected to ensure that a small sample represents a country's opinion on an issue [13]. Thus, there are always very different people among those who answer the pollsters' questions. At the same time, those who have already taken a position on an issue are a minority. The majority of those interviewed are people who have some opinion but cannot always fit it into the rigid structure of the survey; who have some vague feeling, but cannot even articulate it until asked directly; who do not know what is going on at all, but feel the need to come up with some answer just because they are asked. All fluctuations in opinion are then reduced to one or more numbers, which are said to reflect the opinion of the country [14].

Second, the results of polls should not be seen as absolute numbers. Opinions are not physical phenomena that can be accurately measured in numbers. Numbers from polls can only be used as approximate benchmarks, indicating that there are significant groups of people who support certain positions. Rather than stating that X% of the population approves of government actions, we should look at the relationship between support and various characteristics – age, media use, political preference, income – and the exact wording: what exactly did respondents say yes or no to.

Third, in autocracies, citizens are often afraid to answer any questions from sociologists, let alone questions about politics [15]. This generates a distortion known as the social desirability effect – citizens lie about their real preferences, which inflates survey results [16, p. 353–354].

Fourth, one of the key issues calling into question the credibility of opinion polls is which people choose to participate in the polls. Research shows that in democracies, politically active, informed, and self-confident citizens are more likely to participate in polls [17; 18]. It does not necessarily have to be supporters of a particular party, but the so-called «self-selection effect» itself distorts the real picture of society. This problem is much more acute in authoritarian states. When citizens are afraid to express their political views or perceive interviewers as agents of power, they may refuse to participate in the survey at all. As a result, supporters of the government are better represented in the sample than its critics. Inflated poll results can be used by the regime as evidence of support from the general public and as a signal to the elite to prevent apostasy. More importantly, polls that exaggerate the degree of support for the authorities have an impact on citizens. We know from social psychology that people often use the reactions of others to an issue as cues to form their own opinions. Previous research has shown that Russian citizens' attitudes toward the regime and its actions are largely determined by what they believe to be the prevailing public consensus. Poll results that exaggerate the degree of public support for the authorities may further exacerbate the social desirability effect by making critics of the regime feel outnumbered and giving a signal to express support for the regime to those who are still undecided [19; 20]. Thus, in authoritarian countries, opinion polls often become an instrument of propaganda and manipulation of citizens. The results of such surveys play into the hands of the authorities and show a distorted picture of society.

REFERENCES

1. Berezovska-Chmil, O. B., Chernyshova, T. O., & Kuchyn, S. P., et al. (2021). *Spetsyfyka rozvytku suchasnoho sotsialno-humanitarnoho seredovyshcha* [The specifics of the development of the modern social and humanitarian environment]. Kharkiv: SH NTM «Novyi kurs» [in Ukrainian].

2. Herasina, L. M., Panfilov, O. Yu., & Pohribna, V. L., et al. (2020). *Sotsiologhiia prava: entsyklopedychnyi slovnyk* [Sociology of law: encyclopedic dictionary] / za red. M. P. Trebina. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
3. Tönnies, F. (1922). *Kritik der öffentlichen Meinung*. Berlin: Verlag von Julius Springer.
4. Fechner, R., Clausen, L., Bammé, A. (Hrsg.) (2005). *Öffentliche Meinung zwischen neuer Religion und neuer Wissenschaft*. Ferdinand Tönnies' «Kritik der öffentlichen Meinung» in der internationalen Diskussion. Munich/Vienna: Profil.
5. Habermas, J. (1991). The Public Sphere. In Mukerji C., Schudson, M (eds.). *Rethinking popular culture. Contemporary perspectives in cultural studies*. Berkeley: The University of California Press.
6. Blumer, H. (1939). Collective Behavior. In Park R. E. (Ed.). *An Outline of the Principles of Sociology*, Pp. 219–280. New York: Barnes and Noble.
7. Lippman, W. (1949). *Public Opinion*. New Brunswick, London: Transaction Publishers.
8. Bourdieu, P. (1979). Public Opinion Does Not Exist. In Mattelart, A., & Siegelau, S. (Eds.). *Communication and Class Struggle*, Vol.1, Pp. 124–130. New York: International General.
9. Jacobs, L. R., & Shapiro, R. Y. (2000). *Politicians Don't Pander: Political Manipulation and the Loss of Democratic Responsiveness*. Chicago: University of Chicago Press/
10. Lazarsfeld, P. F. (1957). Public Opinion and the Classical Tradition. *Public Opinion Quarterly*, 21(1), 39–53. doi: 10.1086/266685.
11. Stoutenborough, J. W., Haider-Markel, D. P., & Allen, M. D. (2006). Reassessing the Impact of Supreme Court Decisions on Public Opinion: Gay Civil Rights Cases. *Political Research Quarterly*, 59 (3), 419–433. doi: 10.1177/106591290605900310
12. Casillas, C. J., Enns, P. K., & Wolfarth, P. C. (2011). How Public Opinion Constrains the U. S. Supreme Court. *American Journal of Political Science*, 55 (1), 74–88. doi: 10.1111/j.1540-5907.2010.00485.x.
13. Toepfl, F. (2018). Innovating Consultative Authoritarianism: Internet Votes as a Novel Digital Tool to Stabilize Non-Democratic Rule in Russia. *New Media & Society*, 20(3), 956–972. doi: 10.1177/1461444816675444.
14. Verba, S. (1996). The Citizen as Respondent: Sample Surveys and American Democracy Presidential Address, American Political Science Association, 1995. *American Political Science Review*, 90 (1), 1–7. doi: 10.2307/2082793.
15. Truex, R. (2017). Consultative Authoritarianism and Its Limits. *Comparative Political Studies*, 50(3), 329–361. doi: 10.1177/0010414014534196.
16. Aguinis, H., Pierce, C. A., & Quigley, B. M. (1993). Conditions under which a bogus pipeline procedure enhances the validity of self-reported cigarette-smoking – a meta-analytic review. *J. Appl. Soc. Psychol.*, 23, 352–373.
17. Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J., & Sanford, R. N. (1950). *The Authoritarian Personality*. Oxford, UK: Harper & Brothers.
18. Ahadi, S. A., & Rothbart, M. K. (1994). Temperament, development, and the Big Five. In Halverson, C. F., Kohnstamm, G. A., & Martin, R. P. (Eds.). *The developing structure of temperament and personality from infancy to adulthood* (Pp. 189–208). New York, NY: Psychology Press.

19. Aichholzer, J., & Zandonella, M. (2016). Psychological basis of support for radical right parties. *Personality and Individual Differences*, 96, 185–190.
20. Bakker, B. N., Klemmensen, R., Nørgaard, A. S., & Schumacher, G. (2015). Stay loyal or exit the party? How openness to experience and extroversion explain vote switching. *Political Psychology*, 37, 419–429.

Волянська Олена Володимирівна, кандидатка соціологічних наук, доцентка, доцентка кафедри соціології та політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Харків, Україна

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ МАСОВИХ ОПИТУВАНЬ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

У XXI ст. спостерігається суттєва криза електоральних процедур, що виявляється у зниженні довіри до них. Вона збіглася з кризою опитувальної технології вивчення громадської думки, що проявляється у зниженні результативності, зростанні кількості відмов, систематичній помилці репрезентації та залежності результатів від формулювання запитань. Перша криза грає на руку популістським стратегіям, опитування з помилками репрезентації стають зброєю в руках автократій, а друга криза вимагає розвивати нові способи видобутку й опрацювання інформації про поведінку індивідів, як-от: аналіз алгоритмів, статистики інтернет-сайтів, аналіз великих даних. Мета цієї статті – відповісти на питання про те, якими можуть бути перспективи розвитку громадської думки у світлі зростання проблем репрезентативності.

Ключові слова: громадська думка, опитування, помилка репрезентації, плебісцитарна демократія, маніпуляція, перспективи масових опитувань, вибірка, демократія, автократія.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

<i>АРЕФ'ЄВА</i> <i>Анна Юрійвна</i>	82
<i>ВОЛЯНСЬКА</i> <i>Олена Володимирівна</i>	168
<i>ДИШКАНТ</i> <i>Тетяна Миколаївна</i>	94
<i>ДОЛЬСЬКА</i> <i>Ольга Олексіївна</i>	6
<i>КАЛЬНИЦЬКИЙ</i> <i>Едуард Анатолійович</i>	20
<i>КЛИКОВ</i> <i>Олександр Ігорович</i>	56
<i>КЛИМОВА</i> <i>Галина Павлівна</i>	149
<i>КОБИЛЬНИК</i> <i>Василь Володимирович</i>	118
<i>КОВАЛЕНКО</i> <i>Інна Ігорівна</i>	20

<i>КОРНЄВА</i> <i>Катерина Андріївна</i>	68
<i>МАЛКІНА</i> <i>Ганна Миколаївна</i>	104
<i>НЕВЕЛЬСЬКА-ГОРДЄЄВА</i> <i>Олена Петрівна</i>	68
<i>МЕЛЯКОВА</i> <i>Юлія Василівна</i>	20
<i>ПАВЛЕНКО</i> <i>Жанна Олександрівна</i>	56
<i>ПАСТУХОВ</i> <i>Антон Володимирович</i>	104
<i>ТОПАЛОВА</i> <i>Світлана Олександрівна</i>	128
<i>ТРОФИМЕНКО</i> <i>Володимир Анатолійович</i>	40
<i>ФУНТИС</i> <i>Анастасіос</i>	140

НАШІ АВТОРИ

АРЕФ'ЄВА <i>Анна Юрїївна</i>	<i>Український державний університет імені Михайла Драгоманова, кандидатка філософських наук, докторантка</i>
ВОЛЯНСЬКА <i>Олена Володимирівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидатка соціологічних наук, доцентка</i>
ДИШКАНТ <i>Тетяна Миколаївна</i>	<i>Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», кандидатка філософських наук, доцентка</i>
ДОЛЬСЬКА <i>Ольга Олексіївна</i>	<i>Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», докторка філософських наук, професорка</i>
КАЛЬНИЦЬКИЙ <i>Едуард Анатолійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
КЛИКОВ <i>Олександр Ігорович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, аспірант кафедри філософії</i>
КЛИМОВА <i>Галина Павлівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, докторка філософських наук, професорка</i>
КОБИЛЬНИК <i>Василь Володимирович</i>	<i>Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, кандидат політичних наук</i>
КОВАЛЕНКО <i>Інна Ігорівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидатка філософських наук, доцентка</i>
КОРНЄВА <i>Катерина Андріївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, студентка</i>
МАЛКІНА <i>Ганна Миколаївна</i>	<i>Київський національний університет імені Тараса Шевченка, докторка політичних наук, професорка</i>
МЕЛЯКОВА <i>Юлія Василівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидатка філософських наук, доцентка</i>
НЕВЕЛЬСЬКА-ГОРДЄЄВА <i>Олена Петрівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидатка філософських наук, доцентка</i>
ПАВЛЕНКО <i>Жанна Олександрівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидатка юридичних наук, доцентка</i>
ПАСТУХОВ <i>Антон Володимирович</i>	<i>Київський національний університет імені Тараса Шевченка, магістрант</i>

ТОПАЛОВА <i>Світлана Олександрівна</i>	<i>Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, кандидатка політичних наук, доцентка</i>
ТРОФИМЕНКО <i>Володимир Анатолійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, доцент</i>
ФУНТІС <i>Анастасіос</i>	<i>Берлінська школа бізнесу та інновацій, викладач</i>

ВИМОГИ
ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ
«ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО»». СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ,
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ»

ПОДАННЯ РУКОПISУ СТАТТІ ДО РЕДКОЛЕГІЇ

Для публікації статті необхідно подати до редакції:

– **електронний варіант статті**, надісланий на електронну адресу редколегії (для статей із філософії та філософії права – e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net; для статей із політології та соціології – e-mail: kafedrasoc@ukr.net);

– **довідку про автора (-ів)** (українською, англійською): прізвище, ім'я, по батькові повністю, посада та місце роботи, науковий ступінь, учене звання, контактна інформація (телефон, особистий e-mail автора, поштова адреса (з індексом) організації, де працює автор), ідентифікатор ORCID ID, розділ збірника, у якому доцільніше розмістити статтю;

– **рецензію** кандидата чи доктора наук відповідної спеціальності або **витяг із протоколу** засідання відповідної кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку, якщо автори не мають наукового ступеня;

ліцензійну згоду автора (або співавторів) на розміщення статті в мережі Інтернет на сайті Наукової бібліотеки Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (<http://library.nlu.edu.ua/>), сайтах збірника «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія» (<http://fil.nlu.edu.ua>) та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (<http://nbuv.gov.ua>) (див. *додаток 2*);

– **квитанцію** (оригінал або електронну копію) про оплату публікації статті (після розгляду рукопису).

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

Загальні правила подання статей

1. Мови статті – *українська, англійська*; обсяг – від 12 до 24 сторінок, включаючи анотації, рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

У виняткових випадках за окремим узгодженням з редакційною колегією обсяг статті може бути збільшено.

2. Рукописи статей проходять обов'язкову процедуру подвійного «сліпого» рецензування. Редколегія залишає за собою право відхиляти матеріали, повертати їх на доопрацювання, за погодженням з автором скорочувати й редагувати.

Технічні вимоги

Текст статті має бути набраним у текстовому редакторі Word шрифтом Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,5, з абзацним відступом 1,25 см, з берегами: ліворуч – 2,5 см, праворуч – 1,5 см, угорі та внизу – 2 см.

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати в тексті колонтитули, користуватися автоматичними та ручними переносами.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Використання в тексті статті сканованих або сфотографованих фрагментів (схем, рисунків, таблиць тощо) не допускається.

Якщо в тексті є необхідність виділити змістові блоки, то їх назви слід виділяти жирним шрифтом.

Вимоги до оформлення статті (зразок оформлення – див. *додаток 1*):

– у лівому верхньому куті першої сторінки зазначається шифр УДК;
– наступний рядок (шрифт Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,0; вирівнювання по центру) – *відомості про автора (співавторів) мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт – жирний курсив), науковий ступінь, учене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна; e-mail автора, ORCID ID (шрифт – курсив);

– нижче по центру наводиться *назва статті мовою статті* (шрифт Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,0, жирний, великими літерами). Якщо стаття містить матеріали досліджень, отримані в межах грантів, цільових програм, фундаментальних або прикладних досліджень за рахунок видатків державного бюджету або при фінансовій підтримці інших установ, рекомендуємо вказувати цей факт у виносці до заголовка статті. Наприклад:

* Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968).

– далі – *анотація* обсягом до 50 слів і *ключові слова* (5–7 слів) мовою статті (шрифт Times New Roman, кегль 12, курсив, міжрядковий інтервал 1,0);

– далі – текст статті, шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал 1,5 (див. вимоги щодо структури тексту статті);

– далі – список використаної літератури мовою оригіналу (див. вимоги до списку використаної літератури);

– далі – під заголовком **REFERENCES** транслітерація бібліографічного опису джерел;

– далі – відомості про автора (співавторів) *англійською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо англійська є мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт Times New Roman, кегль 12, жирний курсив, міжрядковий інтервал 1,0), науковий ступінь, учене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна (шрифт Times New Roman, кегль 12, прямий, міжрядковий інтервал 1,0) і *анотація* обсягом до 50 слів з *ключовими словами* (5–7) *англійською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо англійська є мовою статті* (шрифт Times New Roman, кегль 12, міжрядковий інтервал 1,0).

Анотації входять до загального обсягу статті.

Вимоги щодо змісту статті

Стаття повинна мати належний теоретичний і науково-прикладний рівень, відповідати вимогам постанови Президії Вищої атестаційної комісії України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 № 7-05/1.

Структура тексту наукової статті:

- **постановка проблеми** в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх досліджень і публікацій**, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячено статтю;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з цього дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямі.

Вимоги до списку використаної літератури

Заголовок «**ЛІТЕРАТУРА**» (шрифт Time New Roman, кегль 14, вирівнювання по центру).

Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування в тексті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині, міжрядковий інтервал 1,0).

Література оформлюється згідно з українським стандартом бібліографічного опису (ДСТУ 8302:2015 «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». Київ, 2016) (див. Зразок).

Відповідно до сучасних вимог для статей із списку літератури за наявності необхідно вказувати DOI (цифровий ідентифікатор об'єкта) або URL (універсальний покажчик місця розташування документа в мережі Інтернет).

Вимоги до транслітерації бібліографічного опису джерел (REFERENCES)

а) транслітерувати бібліографічний опис джерел, написаних українською мовою, необхідно з урахуванням ДСТУ 8302:2015 та наказу МОН від 12.01.2017 №40 (див. Зразок);

б) бібліографічний опис джерел, написаних іншими мовами, що використовують кириличний алфавіт, необхідно транслітерувати латинськими літерами (сайти <https://translit.ru> та <https://slovnuk.ua/services/translit.php>).

Слід уникати посилань на навчальну літературу.

При транслітерованому посиланні на «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія» слід використовувати транслітеровану назву «Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: filosofiya, filo-softiya prava, politolohiya, sotsiolohiya» або англійську «The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology».

РОБОТА РЕДАКЦІЇ З АВТОРАМИ

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора (авторів).

2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.

3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.

4. Матеріали, які надійшли до редакції з порушенням зазначених вимог, не реструються і не розглядаються, а повертаються авторам для доопрацювання.

Автор (співавтор) статті несе (несуть) відповідальність за правильність і достовірність викладеного матеріалу, належність останнього йому (їм) особисто, за точність викладених у роботі фактів (даних) і якість перекладу цитат з іноземних джерел (за наявності).

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

УДК 141.316.3

Герасименко Олександр Юрійович, доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: abcdef1234@ukr.net
ORCID ID: 0000-0000-0000-0000

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ І КІБЕРПРОСТІР ЯК АТРИБУТИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА¹

Анотація українською мовою

У статті зроблено спробу осмислення кіберпростору в його діалектичному взаємозв'язку з віртуальною реальністю...

Ключові слова: *віртуальна реальність, кіберпростір, інформаційні процеси, інтернет-простір, комп'ютерні технології.*

Постановка проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Формулювання цілей.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bytiak Y., Danilyan O., Dzeban A., Kalinovsky Y., Chalapko V. Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, Issue 27. P. 217–226. doi: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.23>.

¹ Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968).

2. Дзьобань О. П. Темпоральна складова у просторово-часовому континуумі віртуальної реальності. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2018. №2. С. 118–126. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/> (дата звернення: 10.12.2020).

REFERENCES

1. Bytiak, Y., Danilyan, O., Dzeban, A., Kalinovsky, Y., Chalapko, V. (2020). Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga. Vol. 9, issue 27, 217–226*. doi: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.23>
2. Dzuban, O. P. (2018). Temporalna skladova u prostоровo-chasovomu kontynuumi virtualnoi realnosti. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophies of law, political science, sociology, 2 (47)*, 118–126. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/> [in Ukrainian].

Gerasimenko Alexander Yuriiovich, Doctor of Philosophical Sciences,
Professor, Assistant Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi
National Law University, Kharkiv, Ukraine

VIRTUAL REALITY AND CYBERSPACE AS ATTRIBUTE OF MODERN SOCIETY

Анотація англійською мовою

The article attempts to comprehend cyberspace in its dialectical relationship with virtual reality. It is shown that ever-changing cyberspace is the result of the virtualization process.

Keywords: *virtual reality, cyberspace, information processes, Internet space, computer technologies.*

Редакційній колегії збірника наукових праць
«Вісник Національного юридичного універси-
тету імені Ярослава Мудрого». Серія: філосо-
фія, філософія права, політологія, соціологія»
від _____

П. І. Б.

_____ *місце роботи, посада, науковий ступінь, учене звання*

Телефон _____

e-mail _____

ЛІЦЕНЗІЙНА ЗГОДА НА ПУБЛІКАЦІЮ

№ _____ від _____

Прошу розглянути питання про можливість публікації моєї статті
«_____ (назва) _____» у фахо-
вому наукометричному збірнику наукових праць «Вісник Національного юридич-
ного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права,
політологія, соціологія».

З порядком розгляду та умовами опублікування статей ознайомлений, погоджу-
юсь.

Гарантую, що матеріали, запропоновані для публікації:

- створені мною особисто;
- є оригінальними і раніше не публікувалися в інших друкованих виданнях;
- не знаходяться на розгляді для публікації в інших друкованих виданнях.

Даю згоду на видання статті в паперовій формі та розміщення повного тексту
статті в електронній формі в мережі Інтернет на офіційних сайтах Національного
юридичного університету імені Ярослава Мудрого (nlu.edu.ua), збірника (fil.nlu.edu.ua)
та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (nbuv.gov.ua).

« » _____ 202__ р. _____ /підпис, прізвище, ініціали/

Відповідальна за випуск *І. І. Коваленко*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ №23523-13363 ПР від 24.05.2018

Підписано до друку __05.2023.
Формат 70×100/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 15,2. Обл.-вид. арк. 12. Тираж 100 прим.
Вид. №3160

Адреса редакції:
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
вул. Пушкінська, 77, м. Харків, 61024, Україна
Тел.: (057) 704-92-38, (057) 704-92-84
E-mail: kafedra-filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net

Видавець – видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
вул. Чернишевська, 80, Харків, 61002, Україна
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції – серія ДК №4219 від 01.12.2011

Виготовлювач – ТОВ «ПРОМАРТ»,
вул. Весніна, 12, Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-25-44

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції – серія ДК №5748 від 06.11.2017

Для заметок
